Yf
K75

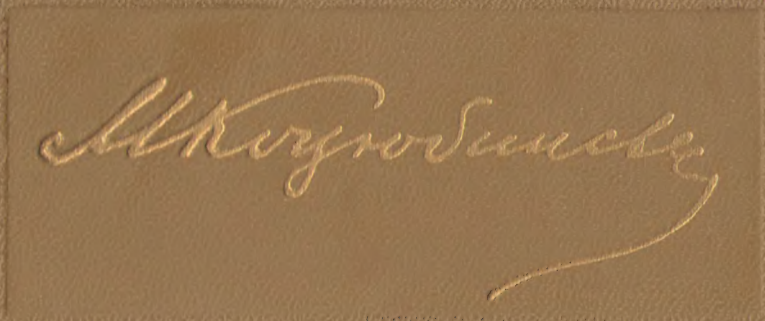

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ

ТВОРИ В СЕМИ ТОМАХ

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ

ТВОРИ
В СЕМИ
ТОМАХ

«НАУКОВА ДУМКА»

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ

ТОМ 4

СТАТТІ ТА НАРИСИ.
ІНШІ РЕДАКЦІЇ
НОТАТКИ. ПЕРЕКЛАДИ.
ФОЛЬКЛОРНІ ЗАПИСИ

КИЇВ—1975

У1
К75

Редакційна колегія:
М. С. ГРИЦЮТА, Н. Й. ЖУК, О. Є. ЗАСЕНКО (голова),
Н. Л. КАЛЕНИЧЕНКО, П. Й. КОЛЕСНИК,
С. А. КРИЖАНІВСЬКИЙ, Ф. П. ПОГРЕБЕННИК

Редактор тому
М. С. ГРИЦЮТА

Упорядкування та примітки
С. П. ШМАГЛІЙ, М. С. ГРИЦЮТИ ТА О. І. ГОНЧАРА

Редакція художньої літератури

К $\frac{70303-046}{М221(04)-75}$ 2—74

© Видавництво «Наукова думка», 1975 р.

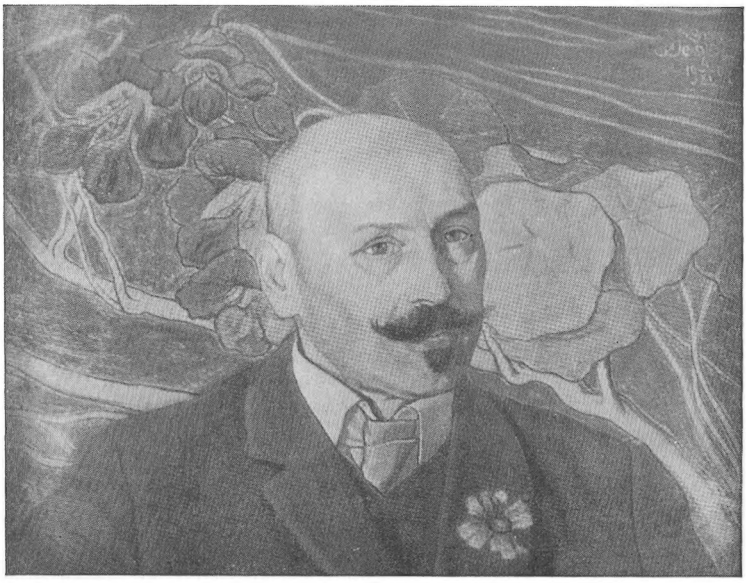

М. М. Коцюбинський. 1907 р. *Портрет роботи М. Г. Жука.*

СТАТТІ ТА НАРИСИ

ШЕВЧЕНКОВА МОГИЛА

Поміж широкою, синьою биндою Дніпра та юрбою зелених гір побігла з Канева триверстова дорога до Шевченкової могили. Інколи в'ється дорога понад самим Дніпром, і тоді зачудоване око далеко засягає по блакитнім просторі діда Славути, що своїми легенькими хвилями пеститься з білим пісочком противного, полтавського берега. Інколи стрічається дніпрова сага, відділена від ріки косою. Коса вкрита невисокими кущами осокора. Кругле, ясно-зелене листя його зазирає, мов в дзеркало, в тиху воду. Де-не-де на кілках понад берегом висять неводи.

А по стрімких шпичастих горах вправоруч від дороги ліпляться біленькі хати сельця, понависали над кручами та провалами кучеряві садки. Як глянеш на гору, то здається, що ті хатки стояли колись на горі, та докучило їм стояти там, схотілось ближче глянути на дніпрові води, і вони, побігши з гори вниз, з переляком зупинились над самим стрімким місцем, боячись впасти, покачатись вниз і впірнути в таємничі води Дніпра. Так і дивляться вони переляканими очима-віконцями на кручу, так і присіли до землі, щоб часом пустун-вітер не звіяв їх униз...

Аж ось на погожім небосхилі виткнулась Княжа гора, а ближче, на Чернечій горі, де похований Шевченко, на самому вершечку зарябіли штахетики. Межи Шевченковою горою та Лисою, що таки зараз здіймається з правого боку,— вуличка. Тут живуть гончарі. Скрізь — на призьбах і на дворі стоять рядки горшків, мисок, всілякої глиняної посуди. Вліворуч від вулички треба податись

у ярок. Там, межи високими вербами, дзюрчить струмочок. За струмком, помежи кущами, гадюкою в'ється на Шевченкову гору стежечка. Пройдеш кілька ступнів, і наче яка сила зупинить тебе. Мимохіть озирнешся, і мальовнича картина прикує тебе до місця. Бог зна звідки, мов з моря блакиті, що зливалась з землею поза Чернечою горою, вигулькнули веселі дніпрові гори, вкриті то синім кучерявим лісом, то золотою стернею, то яснозеленою травою. Золоте сонечко сипле на них своє проміння, гаряче повітря обіймає їх, блакитне небо пестливо схиляється над ними. Дзвінка дівоцька пісня, сердечна та тужлива, лунає десь в зелених горах. Вище — кругозір ширшає, кращає.

На горі, попри повітку та хату сторожа, вхід на маленьку площину, огороджену штахетами. Посередині того плацика, засадженого молодими щепами, зеленіє вкрита травою висока могила. Ззаду на могилу провадять дерев'яні східці, а на могилі в чавунній посрібленій огорожі здіймається хороший чавунний хрест, помальований білою фарбою. Кінці хреста злучає широкий обід. Від східець блищить на хресті позолочуваними буквами напись: «Шевченко», а нижче, на табличці: «Родився 25 лютого р. б. 1814. Почивъ 25 [1] лютого р. б. 1861». З противного боку хреста (лице могили) — така ж сама позолочувана напись: «Шевченко», а нижче, на підставі, медальйон з головою Шевченка (профіль, без шапки), зроблений горорізьбою і позолочений. На огорожі понаписувані прізвища тих, що звиджували могилу.

Сум важким каменем налягає на серце, сльози тихо котяться з очей, коли згадаєш, хто тут похований... Перед очима стає ціле життя поета, його бажання хоч останні дні свої прожити в поетичній рідній країні, над любим Дніпром:

А я так мало, небагато
Благав у бога — тілько хату,
Одну хатиночку в гаю...

Не довелось!..
Зате поховали, як хотів:

Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно...

[1] В першодруку і рукописі допущена описка. Треба: — *26.— Ред.*

І справді, пишна, широка картина відкривається з могили! Скільки оком скинеш — леліє Дніпро, вигинаючись поміж горами, тихо миючи піскуваті коси... З одного боку знялись над ним шпичасті гори з зеленими садочками, з темними балками, з ланами золотої та червоної стерні. З другого боку — пологий берег пишається на сонці зеленими шатами і десь далеко зливається з блакитним небом. Вправоруч від могили вирізується на небосклоні Княжа гора, вкрита густим, прехорошим лісом. Чудове місце!

На нагірній рівнині воколо могили зеленіє молодий садок. Тут єсть і сливочки, і яблуні, і морелі, і навіть виноград. Стежки обсаджені квітками. По грядках кавуни стелять своє огудиння.

Невеличка хатка сторожа побудована заходом д. В. Г. Шевченка, нареченого брата поета. Хата ділиться сіньми на дві половини: в одній живе сторож, а в другій, наліво від вхідних дверей,— світлиця для туристів. В світлиці тій, не дуже великій, вздовж стін стоять широкі ослони, застелені різнобарвними, дуже красними килимами місцевого виробу (властиво, плахти, котрі уживаються жінками на запаски). Просто вхідних дверей стоїть стіл простої роботи, застелений білою скатеркою, а на столі лежить красно оправлений «Кобзар». На стіні, проти стола, висить великий портрет Шевченка, хорошої роботи олійними фарбами, в красних рамах. З обох боків портрета висять кінці багато вишиваного рушника, дарунку якоїсь щирої українки. На однім кінці рушника вишито: «Думи мої, думи, лихо мені з вами!», а на другім: «Любіте, брати мої, Україну любіте». В лівому кутку світлиці образ св. Тарасія, також обвішаний рушниками. Перед образом висить лампочка. Через вікно, в причілковій стіні, відкривається вид на гори, а через два другі вікна — на могилу. Як ще додати, що межи тими двома вікнами висить дзеркало, скрашене вишиваним рушником, то описання тої простої, але милої обстанови буде скінчене. В світлиці тій можна переночувати, попросивши у сторожа свіжого сіна. В нього ж можна дістати і що-небудь з'їсти.

З правдивим жалем покидаєш той любий, поетичний куточок України!..

23 вересня 1890 р.
Вінниця.

НЮРЕНБЕРЗЬКЕ ЯЙЦЕ

Мабуть, всі ви, діточки, бачили годинник; можете дізнатись, глянувши на нього чи то вдень, чи вночі, котра година, можете почислити кожду хвилинку. А було колись так, що люди не знали, як рахувати час. Розрізняли лишень весну, літо, осінь та зиму, а добу ділили на день і ніч. В літній ясний день, коли сонечко весело сяє на небі,— пізнавали люди, яка пора; але вночі або в глуху осінь не вміли дати собі ради. Не раз і не два думали люди над тим, як запобігти лихові. Та якось нічого путнього не вигадували. Один англійський король звелів наробити одинакових каганців, розчислити, скільки їх може згоріти в добу, і відтак, засвічуючи один за другим, рахувати час. Але на такий дорогий годинник могли спромогтись лишень король та багатирі. Треба було, щоб каганці горіли невиводно, щоб і вдень, і вночі чоловік доглядав їх та засвічував новий, скоро догорить один. Багато було клопоту з тою вигадкою. Опісля видумали люди піщаний годинник. Брали дві скляні пляшечки з вузенькими шийками, насипали одну дрібненьким піском і злучали їх шийками докупи так, щоби пісок міг пересипатися з одної пляшечки до другої. Скоро лиш пісок з горішньої пляшечки пересиплеться в долішню — перевертають її догори денцем, і пісок знов сиплеться, як досі. Недорогий і дуже простий такий годинник, але і з ним чимало замороки,— раз у раз треба назирати за пим. Напослідок винайшли дзигарі вежові. Хто й як перший вигадав се диво — незвісно. Кажуть, начебто араби перші вміли робити дзигарі і що арабський

каліф Гарун-аль-Рашид в р. 807 прислав дзигарі в дарунок французькому королеві Каролю Великому.

Тодішні дзигарі не дзвонили і не мали вагадла. Вагадло приробили аж в XVII віці. Тоді також поділили годину на 60 хвиль, а хвилю на 60 хвилинок. У великій пригоді стали людям дзигарі. Але їх можна було побачити лиш на баштах королівських та князівських замків. Вандрівник не міг користати з них, бо були дуже здорові і тяжкі. Про бідних людей годі і казати: вони мусили вдовольнятися поміччю сонця, котре однаково світить і багатим, і бідним.

Довго, дуже ще довго треба було працювати, щоб вимислити годинник, вигідніший та дешевший, щоб всі люди могли користати з нього.

На початку XVI віку в городі Нюренберзі проживав один мідник — Петро Гельє. Старість білим волосом припорошила його голову, але він не згортав рук, не кидав праці. Всі мали його за чесного чоловіка та доброго робітника. Опріч свого ремесла, Петро Гельє кохався в механіці. Раз якось навідався до нього один італіянець, з котрим Гельє, вандруючи, запізнався в Флоренції. Від того часу старий мідник кинув своє ремесло, по цілим дням читав книжки, рисував і вирізував всілякі шруби та коліщатка.

Жінка Гельє та двоє дорослих синів його не могли взяти втямки, чому такий працьовитий чоловік кинув роботу, і від світання до смеркання корили та лаяли його. Не витримав старий Гельє і, кинувши власну оселю, перебрався до своєї заміжньої дочки. Добра донька дуже кохала свого батька, захистила його і, хоч сама була вбога, все робила, щоб заспокоїти його старість. На лихо, чоловік її, кравець, був страшенно цікавий і відтоді, як старий тесть оселився в його хаті, на хвилинку не мав спокою. Цікавий кравець не знав механіки, і всякі коліщатка, шруби, з котрими раз у раз порався Петро Гельє, видавались йому чимсь незвичайним, дивовижним. Він слідив очима за кождим кроком тестя.

Одної днини старий мідник пішов до міста, забувши зачинити свою хату. Кравець подався до тестьової кімнати, радий, що може заспокоїти свою цікавість. Здивований, майже з страхом роздивлявся він по кімнаті, оглядав кождий кусок дроту, міді, заліза... Все видавалось йому незвичайним. Аж ось межи всілякими струментами

вглядів він кругленьку, невелику штучку, котра якось дивно стукотіла і сичала. Спершу подумав він, що то йому почулося. Вхопив машинку в руки, приклав до одного вуха — стукотить; приклав до другого — невгаває. Холодний піт обілляв бідного кравця. Йому видалось, що в тій кругленькій штучці сидить нечиста сила, і, не довго думавши, зо всієї сили кинув нею об стіну, а сам, не озираючись, вибіг з кімнати, хрестячись та читаючи молитву.

«От воно що! — думав він,— от чого коханий тесть зачиняється в хаті, ховається від людей! Недармо ж жінка та діти витрутили тебе з хати! Спізнався з чортом і зачинив його в машинці! Годі! Не хочу жити під одним дахом з чортякою! Ще, борони боже, на суд потягнуть!..»

Вернувшись додому і побачивши, що його праця попсована, старий Петро аж за голову взявся з туги. Стільки праці, стільки часу пропало марне! А тут ще дурний зять кричить, що не хоче жити в одній хаті з чортом. Нещасний Гельє зв'язав в вузлик своє майно і вибіг з хати на вулицю.

Тяжко йому було. Він думав:

«Я старий, немощний... Прийде незабаром смерть і разом зо мною покладе в домовину і мою думку... І я не зроблю людям того добра, яке можу зробити. А тут ще ніхто не йме мені віри, всі цураються мене, мов божевільного. Що мені робити бідному на світі?.. Ось що зроблю: піду до судді, попрошу його, щоб замкнув мене в тюрму. Там вже ніхто не перешкоджатиме мені».

Так подумав та й пішов до судді.

Суддя тільки що скінчив свою роботу і хтів йти обідати. Побачивши нового прохача, він дуже здивувався.

— Добродію! — сказав Гельє,— зробіть мені велику ласку: звеліть мене ув'язнити.

Почувши таке дивне прохання, суддя здивувався ще більше: він подумав, що старий збожеволів, і пильно глянув на нього.

— Чого ж тобі так забажалось тюрми? — спитав він.

— Я, бачте, мушу скінчити одну дуже важну роботу, та, на лихо, не можу знайти затишного куточка, щоб мені не перешкоджали. В тюрмі вже напевне ніхто не перешкоджатиме мені.

Надаремне силувався суддя упевнити старого механіка, що в тюрмі не так-то вже добре, щоб туди проситись. Гельє так благав його, що суддя звелів ув'язнити його.

Дуже зацікавив суддю старий Петро. Щоб дізнатись про нього ще більше, суддя пішов до його жінки й почав розпитувати її про чоловіка.

— Мій чоловік божевільний,— відказала жінка,— він закинув роботу, цілими днями порається з книжками та всякою дурницею.

І сини не боронили батька. Тоді суддя звернувся до дочки та зятя. Зять називав тестя божевільним та казав, що він запродав душу нечистій силі. Бідна дочка плакала, боронила батька, як вміла, але її ніхто не слухав.

Повірив суддя, що Гельє справді збожеволів, і звелів всім родичам Петра зібратися, щоб при них випитати його і вже напевне завіритися, що він божевільний.

В визначений день зібрались в судді всі родичі Петра Гельє. Послали в тюрму за ним і незабаром привели його.

Він увійшов до зали з повагою. Очі його дивились ясно та розумно. Лице сіяло тихою радістю. В руці тримав він невелику штучку, схожу до яйця, в котрій щось стукотіло.

— Панове судді,— сказав Петро,— от чого мені так бажалось дістатись до тюрми! Ми з моїм приятелем-італіянцем довго вчились механіки, довго розкидали розумом та роздивлялись, як зроблені дзигарі на баштах, і напослідок самі наважились зробити такий годинник, тільки маленький. Приятель мій постачав мені книжки, радив де в чому, а я взявсь до роботи. Змовились ми мовчати, нікому й не натякати про нашу роботу, бо знали, що без глузування не обійдеться. Опріч сього, в Нюренберзі чимало зручних механіків, і я боявся показувати свою роботу, щоб хто часом не покористувавсь моєю думкою, наче своєю. Тепер, коли моя праця скінчена,— не маю з чим таїтись.

З сими словами він показав машинку. То був годинник, чи нюренберзьке яйце. Так назвали його, бо був схожий до яйця. Всі судді і хто лиш був в залі з зачудованням дивились на годинник Петра Гельє, а він кождому розказував, як той годинник зроблений.

Жінка та сини засоромились і почали перепрошувати старого; дочка плакала з радощів, а зять переконався, що в машинці нема нечистої сили.

Скоро вістка про новий годинник розійшлась по цілому Нюренберзі, почали всі поважати мідника Гельє.

ЯКІВ КУХАРЕНКО

Про життя талановитого українського письмовця, наказного отамана Війська Чорноморського Якова Гарасимовича Кухаренка, маємо дуже мало звісток. В Харкові, де Кухаренко відбув науки, спізнався він в сорокових роках з Костомаровим і в р. 1836 написав драму «Чорноморський побит», в котрій зобразив життя та звичаї кубанських козаків межи 1794 і 1796 роками, коли прикубанські степи заселялись запорожцями після січової руїни. Драма ся дуже сподобалась сердечному приятелеві Кухаренка — Т. Шевченкові. Шевченко сам в 1842 р. віддав її в цензуру. На лихо, Кухаренко цензуровану рукопись відіслав своєму приятелеві в Харків, де вона і пролежала до р. 1861, поки не визволив її д. Куліш і не надрукував в «Основі» за 1861 р. (Д. Старицький переробив «Чорноморський побит» на оперетку, до котрої М. Лисенко написав музику). В «Основі», опріч «Чорноморського побиту», були ще надруковані оповідання: 1) «Вороний кінь», 2) «Пластуни», 3) «Вівці і чабани в Чорноморії». В 1880 р. п. Піскунов видав «Збірник творів» Кухаренка, куди увійшли всі показані вище праці. Щирий патріот і великий знавець запорозької старовини, Яків Гарасимович багато збирався писати і певно лишив би чимало цікавих праць, коли б нагла і трагічна смерть не забрала в нас сього талановитого діяча на рідній літературній ниві. 26-ого вересня 1862 р. Кухаренко умер черкеським полоненником. На дорозі з Катеринодара в Ставропіль, куди їхав Кухаренко з своїм зятем, 19 вересня напало на них

кілька кінних абаздехів. Завзято оборонявсь старий вояка один проти восьми, та не рівні були сили. Черкеси зв'язали обох полонеників, прив'язали їх до коней і погнали.

Дві ночі мчались черкеси, пробираючись крізь кордони: тра було проїхати з 200 верстов ярами та балками, ховаючись від людського ока. Кілька разів падав Кухаренко з конем, кілька разів перепливав через холодну воду річок і, змучений фізично і морально, опинивсь в абаздехському аулі, де незабаром і вмер, лишивши заповіт поховати його в рідній Чорноморії, в коханій козацькій землі. Скоро чутка про полон генерала Кухаренка долетіла до Катеринодара, син покійного писателя, осавул Степан, дуже популярний між черкесами, поспішив визволяти батька з неволі, але опізнившись і застав лиш холодний труп, за котрий черкеси хотіли 6000 руб. Невтішний син, викупивши трупа, привіз домовину батька до Катериподара, де 6 жовтня 1862 р. і поховано отамана Кухаренка на кладовищі за городом. Просте козацтво плакало, ховаючи свого батька-заступника. І не диво: люди, котрі знали Кухаренка, згадують про нього, як про вельми симпатичного, щирого чоловіка з добрим та м'яким серцем. Під кінець заслання Шевченка Яків Гарасимович листувався з ним та пересилав йому гроші. Шевченкові дуже бажалося по дорозі з Новопетровського відвідати старого отамана.

Часті зносини з петербурзькою «Громадою», розповсюднювання, оскільки було можна, просвіти межи своїми земляками на рідній мові, праця на літературній ниві, тоді ще убогій,— все те доводить, що Кухаренко робив, що міг, для своєї країни і через те заслуг[ов]ує на вдячну пам'ять наших громадян.

ВИРОБИ СЕЛЯНОК З ПОДІЛЛЯ НА ВИСТАВІ В ЧІКАГО

З певних джерел дізнався я, що пані Декар'єр має експонувати на всесвітній виставі в Чікаго гаптування сріблом та золотом селянок Ямпільського повіту, Подільської губернії. Ділячись з читачами «Буковини» сею цікавою звісткою, скажу кілька слів про самі вироби.

Осередок виробів — с. Клембівка, Ямп[ільського] пов[іту]. В Клембівці сливе усі селянки — і дівчата, і молодиці — вміють гаптувати та ткати «бомбак», себто полотно, на котрім гаптують. Властиво «бомбаком» називають тут тоненькі бавовняні нитки, котрі купуються в крамницях у жидів. Основа в такім полотні буває плоскінна, а поробок (підтка́ння) — бомбаковий, єсть і цілком бомбакове. Полотно звичайно тоненьке та вузьке, жовтувате, дуже гарне на вигляд. Селянки купують його на празникові сорочки, а пані — на сукні, що останніми часами дуже увійшли в моду. Аршин бомбаку продають від 25—40 коп. На такім-то полотні й гаптують золотими та срібними нитками — «широм», а самий спосіб гаптування називають «низвю», себто вишивають так, що нитка щільно укладається коло нитки, і гаптування з обох боків виходить однакове. Спершу, поки не було поспиту на такі вироби серед тутешньої інтелігенції, селянки гаптували тільки для власної потреби: полики для празникової сорочки, хвартухи, ширинки (звичайно дівчата парубкам), рушники на образи тощо, та й то вряди-годи, довгими зимовими вечорами, ко-

ли буває вільний час. Тепер же, відколи вишивки «широм» почали розповсюднюватися поміж панством, відколи зріс поспит на сі вироби, настали справжні гаптарки-спеціалістки, що тільки й живуть з гаптування, що не йдуть в жнива жати хліб, а сидять над шитвом, щоб налагодити вишивок на продаж на ярмарок або скінчити заказ якої багатої пані.

На продаж вишивають ковнірчики, погрудки, рукавці, лиштви до суконь, жилетки, рушники, серветки і таке інше. Правду сказати — робота буває чудова, взірці гарні, рясні. Зате й ціна вишивок досить висока: так, рушник довжиною в $2^1/_2$ аршини, вишиваний срібним та золотим «широм», від 2—3 карбованців; за ковнірчик, погрудки та рукавці до сукні 4—8 рублів, вважаючи на те, яка вишивка. Жилетка 4—5 карбов. і т. д.

На ярмарках, по городах і по містечках на Поділлю часто можна зустріти віз, наладований сувоями бомбакового полотна та вишивками. То клембівські гаптарки вирядили в світ свої вироби, вибравши якого меткого селянина, що згодився за певний відсоток від проданого пуститись в крамарську мандрівку. І буває, торгують добре. Так, я знаю, що за тиждень в однім невеликім городі продали полотна та вишивок більш як на 100 рублів.

Отсі-то вироби подільських селянок й фігуруватимуть на виставі в Чікаго яко експонати пані Декар'єр.

При нагоді сеї замітки з жалем мушу зазначити факт вельми некорисних умов, в яких стоїть у нас на Україні народний промисел. І не дивно, бо бідний, неосвічений український селянин не може дати собі ради, а байдужна інтелігенція не поспішається подати руки «меншому братові», бо їй нестає почину, вона чекає, поки «німець» покаже стежку, а то й просто не доміркується до того, що давно вже пора звернути увагу на народний промисел та всякими заходами підняти його.

А німець тим часом «показує». Так, я якось читав в московських часописах, що у Франції з'організувалась акціонерна спілка для скуповування українських плахт, і певний, що тут не обійдеться без жидівських рук, без експлоатації.

Та й з виставою в Чікаго. Ніхто з українців не піклувався об тім (принаймні я ніде не читав про се), шоб репрезентувати Україну на всесвітній виставі, перед цілим

світом заявити, що і ми, українці, існуємо та маємо свою культуру. Та вже пані Декар'єр, спасибі їй, своїми експонатами натякне в Америці про бідолашну Україну.

А якби не американська пані Є. Е. Ліньова, котра має під час вистави в Чікаго читати лекції про народну українську музику, то американці сміливо могли б подумати, що ми німі, як риби. Сумно!

ИВАН ФРАНКО

БИОГРАФИЧЕСКАЯ ЗАМЕТКА

Иван Франко, наиболее популярный и талантливый представитель современной малорусской литературы, родился в с. Нагуевичах, в Галиции (Австрия), в семье довольно зажиточного крестьянина кузнеца. Из коротенькой автобиографии Франко, помещенной в сборнике его рассказов «В поті чола», узнаем, что уже в шестилетнем возрасте он начал посещать школу в соседней деревушке Ясенице-Сельной, где пробыл два года, научился читать (в 10 дней) и писать по-малорусски, по-польски и по-немецки. Спустя два года отец Франко поместил его в нормальную школу отц[ов] Василиан, в м. Дрогобыче. Одетый в крестьянскую одежду, робкий, смирный, часто неумытый, мальчик весь год был посмешищем класса и, натерпевшись досыта от жестоких учителей, неожиданно к концу года, на удивление себе и всему классу, очутился первым учеником. Эту горькую науку, не заглушившую, однако, необыкновенных способностей мальчика, Франко описал потом в своих рассказах «Schönschreiben» и «Олівець» (карандаш).

Получив на экзамене первую награду за успехи, девятилетний Франко два месяца спустя остается сиротой. Смерть отца неблагоприятно отразилась на благосостоянии семьи. Молодая мать, с четырьмя детьми на руках, не в состоянии поддержать расшатавшегося хозяйства и вынуждена в скором времени вторично выйти замуж. С этого времени семейная атмосфера в обновленной семье Франко меняется. «Во времена отца,— рассказывает он,— у нас

бывало много народа, шло гостеприимство, водились знакомства, чисто бескорыстные и поэтические, кормилось в доме много бедной и не имевшей определенных занятий отцовской родни, которая после смерти отца принялась расхищать оставшееся имущество. Отчим постепенно все это прекратил. Это натура насквозь практическая и реальная, без искры поэзии, но со значительной дозой скептицизма и вольнодумства, человек сильной воли и энергии. Я и до настоящего времени очень уважаю его, как обыкновенно уважают человека, отличающегося качествами, каких у нас самих мало».

Благодаря стараниям отчима Франко окончил нормальную школу и в 1868 году поступил в гимназию. В гимназии повторилась с ним та же история, что и у Василиан. На него не обращают внимания, он весь год сидит где-то в углу, на «ослиной скамье», и ковыряет пальцем дырку в стенке. Экзамен опять показывает, чего стоит этот деревенский мальчишка, и опять выдвигает его в первые ряды, откуда уже он не уходит на протяжении всего гимназического курса. Школьного ученья Франко не любил, зато чтение совершенно поглощает его. Еще в низших классах гимназии, раздобыв «Кобзаря» Шевченко, он выучил его наизусть; в старших классах Франко с жаром набрасывается на Шекспира, Шиллера, Клопштока, Красицкого, Гете, Сю, Коцебу, Мицкевича и др. (причем наиболее сильное влияние на него имели Гомер, Софокл, Тацит и библия) и уже с шестого класса начинает собирать собственную библиотеку, заполнившую за три года целый шкап произведениями европейских классиков. Из малорусских писателей, кроме Шевченко и Марка Вовчка, наибольшее впечатление произвел на Франко Опанас Мирный своим рассказом «Лихий попутав».

Первые пробы писать стихи и прозу относятся к тому времени, когда Франко был еще в низших классах гимназии. Еще тогда начал он собирать народные песни, сначала от своей матери, а потом и от других людей, ремесленников и пр., так что в скором времени обладал двумя мелко исписанными толстыми тетрадями с восьмьюстами песен. Когда Франко, окончив в 1875 году гимназию, отправлялся во Львов с целью вступить в университет, в его литературном багаже имелось все: и любовные стихотворения, и драмы, и поэмы; главным же образом переводы: «Антигона» и «Электра» Софокла, часть «Иова»,

несколько глав «Исаи», «Одиссеи», «Уриэль Акоста» Гуцкова, целая «Краледворская рукопись» и т. п.

Во Львове в университете девятнадцатилетний «академик» (студент) вступает в «академический кружок» и принимает живое участие в редактировании журнала «Друг», в котором еще в 1874 году начали помещать первые стихотворения Франко.

Живая фантазия молодого писателя под влиянием фантастических рассказов Гофмана находит широкий простор в сенсационной повести «Петрії і Довбущуки», написанной Франко для «Друга». Сотканная из всяких ужасов, заколдованных кладов, разбойников, привидений, убийств и оживающих мертвецов, окрашенная кое-где мистицизмом,— повесть эта не чужда, однако, социальных мотивов, сыгравших немаловажную роль в позднейшей литературной и общественной деятельности Франко, искрится блестками истинного таланта, выросшего и окрепшего со временем.

К этому времени (первые годы университетской жизни) относится начало влияния на молодого писателя М. Драгоманова. Письма Драгоманова в редакцию «Друга» открывают Франко более широкие горизонты, заставляют его познакомиться с лучшими из современных писателей, взяться за науку. Он набрасывается на Золя, Флобера, Шпильгагена, Толстого, Тургенева и др., вырабатывает литературный вкус и манеру и уже в половине 1876 года выступает с первым не фантастическим, а реальным произведением из народной жизни: «Лесишина челядь» и «Два приятелі», а в 1877 году печатает картинки из жизни рабочего люда под заглавием «Борислав».

В июне того же года над Франко стряслась беда: его и всю редакцию «Друга» арестовали. «Бестолковый процесс,— пишет он,— свалившийся на меня, как среди улицы кирпич на голову, и окончившийся для меня обвинением, хотя у меня не было за душой и тени того греха, какой приписывали мне (ни тайных обществ, ни социализма; я был социалистом по симпатии, как мужик, но я далек был от понимания научного социализма),— был для меня тяжелым испытанием. Девять месяцев, проведенных в тюрьме, были для меня мучением. Ко мне относились как к обыкновенному преступнику, посадили вместе с ворами и бродягами, которых бывало в одной камере со мной по 14—18 человек, переводили из камеры в камеру, производя

постоянные обыски и придираясь (это, видите ли, потому, что я «писал» — записывал на случайно раздобытых клочках бумаги случайно раздобытым карандашом — песни и пословицы из уст товарищей заключения, или собственные стихотворения), а несколько недель я просидел в камере, имевшей только одно окно и помещавшей 12 человек, из которых 8 спало на нарах, а 4 под нарами, за отсутствием места. По протекции «товарищи» уступили мне «наилучшее» место под окном против двери, а так как окно, вследствие духоты, днем и ночью было открыто, то я каждое утро просыпался, имея на голове покров снега, нанесенного из окна».

Однако не лучше, а, может быть, и хуже жилось Франко по выходе из тюрьмы. Лойяльное общество отвернулось от него, как от прокаженного. Его удалили из общества «Просвіта», запретили посещать «Бесіду» (клуб, в котором собираются малорусские патриоты), а те, кто желал иметь с ним сношения, старались делать это тайно и осторожно, чтобы никто не заметил. Только небольшой кружок молодежи не покидал его. Несмотря на это, Франко, переживая тяжелые дни, не опускает рук. Он слушает в университете лекции, совместно с другом своим М. Павликом издает журнал «Громадський друг», пишет рассказы, обдумывает план целого цикла новелл, в которых хочет изобразить все стороны жизни простого люда и интеллигенции: отношения экономические, юридические, политические и др. С неиссякаемой энергией хватается он за сотрудничество в польских журналах и газетах, не оставляя в то же время переводов на малорусский язык поэм Гейне, «Фауста» Гете, «Каина» Байрона, Шелли и др. Но не прошло и двух лет этой кипучей деятельности на свободе, как Франко опять арестуют и запирают на три месяца в тюрьму. Выпустив из тюрьмы, его, больного, в жару, отсылают пешком с полицейским агентом в Нагуевичи, в родное село поэта, причем гонят его по этапу, с тюрьмы в тюрьму. В дороге, захваченный проливным дождем и промокший, что называется, до костей, Франко заболел еще серьезнее и, пролежав некоторое время дома в тяжелой обстановке, отправился в Коломыю, чтобы оттуда направиться к своему приятелю, сидевшему с ним в тюрьме. В Коломые прожил он неделю в гостинице, где написал свою повесть «На дні», яркими красками изобразив в ней тюрьму в Дрогобыче, потом прожил три дня на три цента, найденные им

на берегу Прута на песке, а когда и их не стало, заперся в номере и полтора дня лежал в жару, голодая и ожидая смерти. Здесь спасает его от смерти один из товарищей и приглашает к себе в деревню, где Франко прожил несколько недель, отдыхая. Но и там администрация не оставляет его в покое. Староста коломыйский приказал жандармам доставить Франко в Коломыю, а так как у Франко не было средств нанять подводу, то жандармы, несмотря на болезнь Франко, в летнюю жару, погнали его в Коломыю пешком. «Тяжелая это была дорога,— вспоминает Франко в своей автобиографии,— после которой у меня на обеих ногах отвалились ногти на пальцах».

Староста, увидев у Франко паспорт, отпустил его на волю. Франко возвратился во Львов и опять поступил в университет.

С этого времени, борясь беспрестанно с нуждою, живя часто впроголодь, Франко с удивительной энергией проявляет разнородную деятельность во всех родах литературы, не уставая в то же время вести борьбу за лучшее будущее близкого и дорогого ему рабочего люда, не страшась

Проти рожна перти,
Проти хвиль (волн) плисти.
Сміло аж до смерти
Хрест святий нести...

Сторонник социально-демократических теорий, Франко близко сходится сначала со львовскими рабочими, а потом и с крестьянами, и еще в 1878 году составляет краткий катехизис экономического социализма и читает лекции по политической экономии в рабочих кружках самообразования; издает, начиная с 1881 г., журналы и газеты: «Світ», «Літературно-наукову бібліотеку», «Народ», «Житє і слово» и др.; пишет повести, драмы, рассказы, стихотворения и научные статьи; заполняет своими работами чуть не все галицкие малорусские периодические издания, помещает корреспонденции, статьи и переводы с иностранного в польских и русских журналах, читает публичные лекции — вообще проявляет необыкновенную плодовитость, отличаясь разносторонними талантами и большой эрудицией.

Весною 1886 г. мы встречаем Франко в Киеве, где он женится на г. Ольге Хоружинской. В следующем году Франко вступает, в качестве соредактора, в состав редак-

ции польской газеты «Kurjer Lwowski». Место это до недавнего времени обеспечивало ему существование, но Франко теряет его, поместив характеристику Мицкевича как певца измены.

В довершение ко всем бедам, пережитым Франко в течение его недолголетней жизни — в настоящее время ему всего 44 года,— в 1889 году Франко опять арестуют, вместе с приехавшими из России Дегеном, Кистяковским и Моршанским. Франко продержали около 3 месяцев и наконец освободили. Но за что именно арестовали его, какой факт послужил причиной лишения его свободы, Франко не мог узнать, и до сих пор, как сознается, ему это неизвестно. Близкое знакомство с тюрьмой, с ее нравами и обычаями дало ему возможность подарить малорусской литературе несколько прекрасных очерков из жизни арестантов («На дні», «До світла»), а также ряд тюремных сонетов.

Как общественный и политический деятель Франко пользуется широкою известностью среди молодежи и галицких крестьян, для развития самосознания которых он так много потрудился совместно с небольшим кружком необыкновенно активных членов украинской радикальной партии. Выборы 1897 года, на которых Франко ставил свою кандидатуру на посла в парламент, показали значение и силу этой партии. Франко, однако, не был избран благодаря неблаговидным манипуляциям на выборах противной партии.

В настоящее время доктор философии Франко не оставляет литературной нивы, принимает живое участие своими работами в изданиях «Наукового товариства імені Шевченка» и состоит одним из редакторов «Літературно-наукового вістника».

Точно живой стоит у нас перед глазами Иван Франко, каким видели мы его несколько лет тому назад во Львове! Небольшого роста, всегда скромно одетый, он своим духовным обликом производит сильное впечатление. Глядя на его высокий, благородно очерченный лоб, в его серые, острые и умные глаза, в глубине которых таится грусть, невольно забываешь его неказистую фигуру, рыжие волосы, рыжие, с красноватым оттенком усы, обильно покрывающие лицо веснушки.

Сила, закаленная в боях, несокрушимая вера в победу идеи, его сердечность и в то же время как бы затаенное

презрение к людям,— плод, быть может, горького опыта,— все это очаровывает, располагает к Франко.

В 1898 году Украина праздновала юбилей 25-летней литературной и общественной деятельности Франко.

Трудно, конечно, втиснуть в узкие рамки биографической заметки такую крупную литературную фигуру, какою является Франко, да и не настало еще время делать полную и разностороннюю оценку писателя, живущего и работающего среди нас, в то же время — и кто знает — не достигшего, быть может, кульминационного пункта развития творческих сил.

Но пока настанет время, когда на фоне истории литературы отчетливо вырисуется силуэт борца-поэта и определится его место среди семьи малорусских писателей, бросим беглый взгляд на те произведения Франко, в которых наиболее ярко проявляется его талант со свойственными ему особенностями.

Кто не знаком со сборником новелл Франко под заглавием «В поті чола», тот едва ли знает этого писателя.

Здесь, на протяжении двадцати картин из жизни рабочего класса дефилируют пред читателем живые люди, темные, угнетенные жертвы социального строя, что в поте чела зарабатывают хлеб не только себе, но и другим, более счастливым слоям общества. Здесь, в этих рассказах, весь Франко, с его любовью к народу, с энергическим протестом против всякого рода обид, гнета и несправедливости, с горячим призывом к работе на благо угнетенным и оскорбленным.

Кто из нас, обеспеченных теплым углом и ежедневным обедом, не ощущал глухих упреков совести, читая такие рассказы, как «Муляр», «Сам собі винен», «Цигани», «Ліси і пасовиська» и пр.?

Не встают ли живым упреком перед нами, культурными и просвещенными, люди и события в рассказах «На дні», «Хлопська комісія», «До світла», «Олівець» и др.?

Поэтический флер «Лесишиної челяді», психология «Малого Мирона», здоровый юмор в очерке «Грицева шкільна наука» — вместе с прекрасными описаниями природы — приковывают читателя к книжке, вызывают художественные эмоции, будят мысль...

«Такие литературные работы,— говорит Драгоманов по поводу сборника «В поті чола»,— пробуждают симпатии к простому люду и зовут просвещенную интеллигенцию во

имя самого просвещения относиться к этому люду, как к брату».

Мы умышленно остановились на упомянутых выше рассказах, так как, по нашему мнению, они наиболее характеризуют направление и литературную манеру автора их. С одной стороны, примыкают к ним, поскольку они охватывают те же сферы жизни рабочего класса и отличаются реализмом изображения, такие рассказы и повести, как «Boa constrictor», «Борислав» (картины), «Борислав сміється» (повість), «Яць Зелепуга», «Полуйка» и пр. С другой стороны, мы имеем позднейшие работы Франко — его большие повести и романы: «Основи суспільності», «Для домашнього огнища», «Перехресні стежки» (печатается в настоящее время в «Літературно-науков[ому] вістнику») — талантливо и увлекательно написанные, в которых Франко вводит читателя в буржуазные и аристократические кружки, уже не в такой мере знакомые ему, как простой сельский народ.

В «Boa constrictor» и бориславских образках мы видим широкую картину эксплоатации народа, тут уже показываются когти капитализма, в новейшее время так сильно отрастающие и заостряющиеся. Но изображая жизнь угнетенных, автор освещает и душу угнетателя, дает интересную психологическую картину, что делает произведения его еще ценнее.

Беря для своих беллетристических работ сюжеты из современной нам жизни, Франко не отказывается и от исторических тем. Так, его исторический роман «Захар Беркут», награжденный премией на литературном конкурсе, изображает последние дни вечевого строя на Украине, который падает в борьбе с княжеской и боярской властью. Роман этот, не лишенный романтической окраски, принадлежит к первым молодым работам Франко.

Мы не можем, не утомляя читателя, перечислить здесь всех или, по крайней мере, большинства беллетристических произведений Ивана Франко, разбросанных в малорусских периодических изданиях и вышедших в свет отдельными изданиями за 27 лет его литературной деятельности.

Заметим только, что произведения эти, написанные рукою истинного художника, почти все отличаются артистическим исполнением, теплотою, правдивостью и колорит-

ностью рисунка, свидетельствуя о крупном таланте этого писателя.

Хороший прозаик, Франко не менее известен как поэт. Первым произведением его было стихотворение, и с того времени, более четверти века, муза не покидает Франко. Ограничиваясь в первое время горячими призывами общества к идейной работе, поэзия Франко из агитационной становится со временем более общей, в ней слышатся иные мотивы, она блещет богатством красок и форм. Некоторые лирические стихотворения Франко — истинные шедевры. Мы имеем в настоящее время 4 сборника его стихотворений: «З вершин і низин» (большой том, заключающий в себе, между прочим, поэму «Панські жарти»); «Зів'яле листя» — представляющую нечто целое — лирическую драму, и сборники «Мій ізмарагд» и «Поеми».

Богатая образами и идеями, колоритная и ароматная, как цветущий луг, поэзия Франко обнимает различные сферы чувства, блещет оригинальностью и силою.

В драматической литературе Франко тоже не новичок. Его драма «Украдене щастя», получившая премию на драматическом конкурсе, создала ему славу драматурга. Написанная на оригинальную тему — деморализующее влияние жандарма в деревне, в семье крестьянина,— она отличается тонкой обсервацией жизни, рельефным изображением характеров, живостью акции. Остальные драматические произведения Франко «Сон Святослава», «Кам'яна душа», «Учитель» — далеко слабее, хотя последняя и до сих пор не сходит со сцены в Галиции.

Франко известен и в детской литературе. Кто не читал его прекрасной, блестящей переделки из Гете под заглавием «Лис Микита» — тот много потерял. Написанная для детей, она с интересом читается взрослыми; также интересна, хотя и менее, по сравнению с предыдущей, восточная сказка «Абу-Каземові каппі», написанная легким, изящным стихом. Нельзя не упомянуть также о стихотворной переделке «Дон-Кихота» и массе мелких рассказов, сказок, стихотворений и т. п.

Отдаваясь творчеству в области изящной литературы, Франко задался целью сделать доступными своему народу богатства европейской классической литературы. Только широкое ознакомление с общечеловеческими идеями, воплощенными в артистическую форму литературными талантами всего цивилизованного света,— воспитывает человека,

дает возможность лучше узнать то, что творится вокруг нас, с большей пользой отдать силы своему народу. И Франко переводит на малорусский язык «Фауста» Гете, «Каина» Байрона, Гейне, «Мертвые души» Гоголя и множество произведений других писателей — французских, итальянских, немецких, польских...

Приходится удивляться, если вспомним, что при такой продуктивности во всех отраслях изящной словесности, при его политической и общественной деятельности, Франко работает и для науки. Оставляя в стороне целый ряд его статей и исследований фольклористического, публицистического, критического, исторического и политико-экономического характера, отметим хотя бы его литературно-историческую монографию «Іван Вишенський і його твори» и «Варлаам і Йосафат — старохристиянський духовний роман», свидетельствующие о громадной эрудиции автора и ширине кругозора.

Такая разносторонность литературного творчества объясняется, по сознанию Франко, его темпераментом, его горячим желанием обнять весь круг человеческих интересов.

Необыкновенно плодовитый, о чем свидетельствует хотя бы указатель его произведений, изданный 2 года тому назад и представляющий 128 печатных страниц, отличаясь разнообразием затронутых им тем, знанием человеческой души, колоритностью языка и уменьем в дивной гармонии сливать национальное с общечеловеческим, Франко является самым крупным, самым выдающимся из современных малорусских писателей.

В последнее время произведения его усиленно переводятся на немецкий, венгерский, польский, русский и др[угие] языки.

ЗГАДКИ ПРО РОМАНА СЕМБРАТОВИЧА

Передо мною лежить фотографія, на якій ми разом ще так недавно сфотографувалися з Сембратовичем у Відні — його останнє передсмертне поличчя — і мені трудно повірити, що його вже нема серед живих, бо я ще чую його голос, бачу його рухи, ще мене обвіває атмосфера, насичена тисячами дрібних вражень, які разом викликають в уяві образ живої людини...

Перший раз я познайомився з Сембратовичем р. 1898, як він завітав на кілька день до Чернігова. Молодий студент, худий, блідий, експансивний, з жвавими рухами і бистрим розумом, що реагував на всі видатніші події тодішнього життя,— подобався мені дуже. Але то була коротка, випадкова знайомість, перервана на довший час його від'їздом. До мене доходили звістки про літературні роботи Сембратовича по німецьких часописах, присвячені українській справі, про його видання «X-Strahlen» [1]. Аж з року 1903, коли він укупі з послами В. Яворським та др. А. Косом почав видавати «Ruthenische Revue» [2], межи нами почалось дружнє і часте листування. Всі його листи були заповнені справами видання, якому він віддався цілою душею, яким був захоплений, і той щирий інтерес до любого діла уділявся несамохіть і мені та будив зацікавлення тим далеким та так близьким нам органом.

Весною минулого року мені довелося знову стрітися з Сембратовичем. Переїздячи з Берліна до Італії, я поклав

[1] Ікс-промені *(нім.).— Ред.*
[2] Український огляд *(нім.).— Ред.*

заїхати на кілька день до Відня і з Дрездена телеграфував Сембратовичеві, прохаючи стріти мене на вокзалі. Десь коло 10 вечора прибув празький потяг на Nordbahnhof [1]. Вискочивши на перон, я надаремне шукав очима серед натовпу людини, яка скидалась би на затриманий у пам'яті образ — нікого подібного не було: Сембратович, очевидячки, не вийшов. Я вийшов у двірець і казав занести свої пакунки до першого-ліпшого готелю. Та враз хтось мене закликав. Передо мною стояв чистенький, елегантний європеєць, з чорною лиснючою бородою, з матовим нервовим обличчям і з бистрими живими очима.

— Ви Сембратович?

— Він самий.

Ми стрілись дуже радо. Про готель нічого було й думати. Для мене вже було приготоване місце в помешканню посла Яворського, який на той час виїхав з Відня. Там була також адміністрація «R[uthenische] R[evue]». Їдучи трамваєм, ми розмовляли так просто і щиро, наче кінчали розпочату учора бесіду. Проїхавши доволі великий шматок дороги, ми вилізли з трамваю і вступили до якоїсь кнайпи. Тут мусив чекати на нас Володимир Кушнір, тодішній співробітник «R[uthenische] R[evue]», а теперішній редактор «Ukrainische Rundschau» [2].

Я придивлявся до Сембратовича. Він не здавався хворим. Але його утла ніжна фігура, бліде обличчя і слабий голос робили враження якоїсь прозорості і недовговічності. Внутрішній вогонь, що грав у неспокійних очах та пробивався крізь тонку шкуру обличчя, як світло з-під матового кльоша, підтримував, здавалось, життя, загрівав енергію.

— Як ваше здоров'я?

Здоров'я у нього тепер нічого, він почуває себе цілком добре... кахи-кахи... От тільки жінка... Тут я довідався, що він має багато клопоту та горя з слабою на сухоти жінкою, яка тепер лежить у ліжку, і він, сидячи по ночах за роботою, раз у раз мусить одриватись од праці та доглядати хвору.

За пару годин ми вже йшли до мого помешкання і скоро опинились в адміністрації «R[uthenische] R[evue]», про що нагадували розкладені скрізь примірники часопису,

---

[1] Північний вокзал *(нім.).— Ред.*

[2] Український огляд *(нім.).— Ред.*

конторські книжки та рукописи. Було вже пізно, а Сембратовича чекала робота і хвора жінка. Ми розсталися.

— До завтра.

— До побачення.

Усі ті дні, що я пробув у Відні, Сембратович зраня приходив до мене, і ми йшли на місто. Невважаючи на те, що я цікавився містом та віденським життям, розмова наша раз у раз наверталася на справи «R[uthenische] R[evue]», очевидячки, ця тема найбільше цікавила Сембратовича, і він радий був, мусив навіть, здавалось, зробити собі полегкість, ділячись з свіжою людиною своїми турботами.

— Ви не можете собі уявити, скільки я маю клопоту з отим виданням... Мушу друкувати часопис не в Відні, бо тут дорого, а на Угорщині, Odenburg. Але тамошні складачі не знають добре німецької мови і роблять чортівські помилки та перекручують. Читаю 4—5 коректур, сліпію очі, а все не певний, що буде врешті добре. Бо то читає Європа, треба, щоб усе було all right! [1] і з друкарського боку, і з боку стилю. На стиль та на добру мову я звертаю особливу увагу. Коли мені присилають матеріал для «R[uthenische] R[evue]», я мушу переробляти та виправляти так, що далеко легше написати статтю наново, бо у нас рідко хто добре знає німецьку мову, а деякі співробітники пишуть слов'янськими мовами, і мені доводиться перекладати. Та коли б хоч присилали. Часом просто розпука бере: треба випускати число, а матеріалу нізвідки. Доводиться самому або удвох написати цілий номер. А це мене мучить, бо один чоловік не годен добре всього зробити: подивишся — і там чогось бракує, і то зле, і того нема... Жадної моральної підпори. Пишу листи, звертаюсь на всі боки, благаю, даю теми... І що ж ви думаєте, з того? Ціле нічого! Одні мовчать, не одповідають навіть на листи, а другі хоч обіцяють, та нічого не присилають. По деяких місцях на Україні зав'язалися навіть комітети, щоб збирати матеріал до «R[uthenische] R[evue]», та ті заходи знов-таки скінчилися на самих добрих замірах. Так гірко почувати себе одинокім. Часом кажеш собі: пощо ти мучишся, чоловіче? Плюнь на все і струси порох з ніг твоїх. Але не можу. Що б там хто не казав, а я надаю велику вагу такому органові, як наш. Бо, прошу вас, що про нас знала Європа?

---

[1] Гаразд *(англ.).— Ред.*

Хто, опріч Драгоманова, писав про муки пригніченого, зневоленого, занедбаного народу? Майже ніхто. А тепер заговорили. Видатні вчені, громадські діячі, поважна преса — підняли голос, повний обурення на гніт України, зацікавились невідомим досі великим народом, його минулим, теперішніми злиднями, його літературою. Візьміть хоч би нашу анкету про указ 1876 р.: вона випала світло. Скільки чільних, загальновідомих людей сказали своє слово, слово авторитетне і сильне у тій справі та винесли її на європейський форум. У нас є гадка видати анкету окремим виданням в перекладі на українську мову, щоб зробити її більше доступною для українців [1]. Як бачите, ми зацікавили Європу, але чому не могли збудити інтересу до «R[uthenische] R[evue]» серед українців? Невже це їх не обходить? Чому ніхто не хоче бодай морально підтримати наш часопис? Скажіть, яка причина?

Він зупинився. Нижні щелепи випнулись у нього трохи наперед, лице стяглося, а очі дивились на мене з подивом, гострі і блискучі.

— Болить мене така байдужість українців,— говорив він далі, коли ми рушили,— а ще більше дошкуляють неприязні відносини до мене й до «R[uthenische] R[evue]» наших таки галичан. І звідти я не маю помочі, самі лише докори. Одні докоряють, що я невміло редагую часопис. Нехай і так. Так скільки я наблагався: голубчики, візьміть хто на свої плечі отой тягар, докладіть умілих рук. Ніхто не хоче. Другим знов не подобається, що в «R[uthenische] R[evue]» ми пишемо переважно про Україну (російську), а не про галицькі кривди. Це не зовсім правда, бо ми таки містили статті про Галичину, а коли мало, то знов-таки тому, що з галичан ніхто нічого не пише. Інші кажуть: зачепився за указ 1876 р. і за ним нічого не бачить, товче одно. Правда, товчу. Звалити його — велике завдання. Коли люди почали довбати Сімплонський тунель — ніхто не зражався тим, що то робота довга та одноманітна, всі мали одну мету — продовбати хід. Скільки я маю листів з Галичини, в яких мене попросту лають. Рідко хто з галичан пе-

---

[1] У чорновому і чистовому (тобто наборному) автографах до цього речення Коцюбинський дав примітку: «Ся незвичайно цікава анкета вийшла недавно під заголов[ком]: «Українська справа в європейськім освітленню»,— впорядкував і видав Василь Яворський, посол до австрійського парламенту, Відень, 1905 р. Примітку зняла редакція журналу «Нова громада».— *Ред.*

редплачує часопис: то писане, кажуть, не для нас, а для європейців,— нехай європейці й читають...

— Вам подобаються краватки? — перепинив він себе.— Зайдіть до склепу, купіть собі пару. Я вже докучив вам...

— Але ж прошу... я слухаю...

Ми йшли далі, оглядали місто, заходили до магазинів, але розмова крутилася коло тої ж теми. Очевидячки, видання «R[uthenische] R[evue]» і все, що відносилось до тої справи, було болючим місцем у Сембратовича, глибоко зачіпало його, і він не міг мовчати.

Коли ми заходили до кав'ярні, він зараз накидався на часописи, і коли знаходив якусь замітку або статтю про Україну, скомпоновану здебільшого на підставі матеріалу, друкованого в «R[uthenische] R[evue]», очі йому світилися з радості, він перечитував її мені — і знов ми говорили про те, як би краще поставити видання.

Мені ніяково було, що він оддавав мені сливе ввесь день, бо я знав, що втрачений час він мусив надолужити роботою вночі. Опріч того, вдома лишилась сама хвора жінка.

— Ідіть додому. Я знаю, що у вас є пильна робота.

— Е, то нічого, якось дам собі раду. Побіжу хіба на хвилинку навідатись, як там жінка... За пару годин побачимось.

І він їхав на другий кінець міста, а за дві години знов вертався до мене.

Раз якось ми поїхали з Сембратовичем до Шенбруннy. Був прегарний, теплий весняний день. Блукаючи чудовими алеями королівського парку, ми звели розмову на те, як Сембратович працює. День у нього був поділений на години, і кожна година мала своє призначення: перегляд часописів, редакційна праця, коректа, ділові візити. А знайомості в крузі німецьких журналістів у нього були дуже широкі.

— Найбільше часу займає мені листування з європейськими ученими та літератами. Мене попросту засипають листами. Тому потрібна історична справка, той прохає пояснити якесь місце з статті в «R[uthenische] R[evue]», інший знов хоче мати якісь потрібні йому інформації. І кожному я мушу одповідати широко й докладно, а це потребує часу, бо збути такого ученого кількома словами я не можу. Часом на одну одповідь присвячую 3—4 години.

Пишеш інколи цілі статті. Інакше бути не може, бо такі листи, не менше як друковані статті, підтримують інтерес до нашого народу в європейській журналістиці. Роботи маю багато, може, навіть забагато, як на одну людину. Опріч того всього, мушу ще заробляти на стороні, посилаючи дописи до німецьких часописів. Те, що маю з «R[uthenische] R[evue]», невистачає мені, бо у Відні життя дороге, а до того і вдома нещастя, як знаєте. Часом так мені тяжко, що ледве здержуюсь од спокуси, аби не піти куди до іншої редакції. Маю вже кілька пропозицій, що забезпечують мені добрий заробіток. Та чоловік усе думає: нехай, почекаю ще, потерплю, жаль кидати розпочату справу, хоч вона приносить більше колючок, ніж рож...

В Шенбрунні нас захопив дощ. Вертаючись до міста, ми таки добре промочили ноги. Сембратович став ще блідішим, покашлював, поскрипував. Я боявся, що він застудиться, і намовляв швидше йти додому, але він нізащо не хотів покидати вулиці.

— Я так рідко позволяю собі одірватися од роботи, що таке dolce far niente [1] справляє мені правдиву приємність. Нічого мені не буде злого, я ще скоро не вмру...

За кілька день я виїхав з Відня. Вертаючись з своєї мандрівки в початку червня, я знов заїхав до Відня. Сембратович був якийсь блідий, втомлений, покашлював і все марив про подорож на південь: там він сподівався одпочити та набратись сил. Жінка його трохи поправилась, встала з ліжка, і я міг на сей раз заглянути до нього в хату. Жив він доволі далеко від центру, на Gersthoferstrasse, в чистенькому, гарному помешканню. Там же була й редакція «R[uthenische] R[evue]». Саме тоді, коли я зайшов до Сембратовича, од нього вийшов якийсь іспанський романіст (назвиська зараз не пригадаю), що дуже зацікавився історією Мазепи і за поміччю Сембратовича шукав потрібних до нового роману матеріалів.

Пам'ятаю, з якою радістю показував мені Сембратович листи відомих європейців: Б'єрнстьєрне Б'єрнсона, Бравнінга, Герца і інш[их]. Особливо порушили нас сердечні листи шведського публіциста і посла до парламенту Адольфа Гедіна. Хворий, спаралізований дідусь лівою рукою писав довгі листи олівцем, повні зацікавлення і щирого співчуття до тяжкої долі України.

[1] Солодке неробство *(італ.).— Ред.*

Я знов пробув у Відні кілька день, і ми сливе не розлучались з Сембратовичем. Він надзвичайно цікавився сучасним рухом на Україні (російській) і випитував у мене найменші дрібниці. Здавалось, він більше живе нашими справами, ніж ми самі. Він признавався, що його щось тягне на російську Україну, та слабість жінки не дозволяє йому покинути її хоч би на недовгий час.

В кінці липня він був уже на півдні, в Льоврані, а 15 серпня писав до мене звідти: «Дуже нездужаю на біль голови, не раз гадав, що треба буде збожеволіти. Моїй жінці трохи ліпше, але я почуваю себе не дуже добре».

Тоді ж він прислав мені свою останню працю про Україну — велику брошуру п[ід] з[аголовком] «Das Zarentum im Kampfe mit der Zivilization» [1] і дуже цікавився, яке враження вона зробить на Україні.

Останній лист Сембратовича до мене помічений 25 жовтня. Лист був писаний в ліжку. Я ледве пізнав його руку, так тяжка хвороба змінила його письмо. По плевриті він переніс запалення легень, що скінчилося сухотами та завело його, молоду 30-літню людину, до могили. Але лежачи навіть на смертельному ложі, він не забував дорогої йому справи і жалівся мені: «Почавши від серпня, ми не дістали з України ані одної дописи. А нам треба особливо дописей з поля історії, літератури та біжучих вістей».

За два місяці його не стало.

Але він стоїть у мене перед очима, з його блідим прозорим обличчям, допитливим поглядом, з його рухливістю та темпераментом справжнього журналіста, готового кинутися в бій в обороні дорогої для нього ідеї. І мені трудно погодитися з думкою, що того всього нема вже, що все те поглинула земля, байдуже, холодно, як щось непотрібне...

Та хоч зірка впала, за нею лишився довгий блискучий слід...

Чернігів
Січень 1906 р.

---

[1] «Царизм у боротьбі з цивілізацією» *(нім.).— Ред.*

ФІЛЯНСЬКИЙ. ЛІРИКА

(Т. І. 1906 р. CLX стор., ц. 1 карб. 50 к.)

Ми уважно переглянули книжку д. Філянського і мусимо признатися, що легше перейти велике, тільки що зоране поле, раз у раз спотикаючись на грудках, ніж перехопитись через білу пустиню тої книжки з піскуватими кучугурами віршів. Починає автор свою збірку циклом «від Екклезіаста», і здається, що чорна тінь Екклезіаста впала на всі CLX римських сторін книжки, так все темне, каламутне і хаотичне в ній: і тоді, як, звівши очі догори, автор бачить «в обрах неба озій зорь», чи тоді, коли опускає їх додолу, на грішну землю, де все — і «услади», і «весілля» (веселощі?), і «серця перебор» — усе «тлін» і суєта. Густий туман навис також над 10 сторінками (XXXV — XLIV), де він виспівує хвалу господу богові і починає до нього «устами блідлими взивать», причому з тими устами діється щось непевне. Д[обродій] Філянський заявляє, що його «устами пройде сон півночі і стане серце пеленать». Взагалі поет поводиться доволі нерівно. Ось що він пише:

Я даль небес Твоїх і славлю й вихваляю,
І мудрість мудрую таємную Твою,
І лоно хвиль земних, де серцем я гадаю (,)
Пишаюсь, радуюсь, ридаю, продаю.

Будемо мати надію, що в день останнього суду господь бог простить поетові його гріхи і не згадає його віршів.

Але д. Філянський не тільки філософ і побожний чоловік. Він ще й гарячий патріот. В довжелезному вірші на стор. XLIX—LIII він описує давні могили на степах

України, що сплять і разом з тим чують, «як рокіт хвиль на хвилях грає», і сумує, що не вміли зберегти тих могил непорушеними для своїх нащадків:

Без дум, без жалю і без муки
Ми сонним варварам науки
Даєм могил за рядом ряд,
І нам — не вернуть їх назад...

Але страшно стає од пророкування д. Філянського, коли він кінчить вірш сими словами:

І внук, наш дальній внук, чий ясногордий ум
Пролине піснею над лоном сонних дум,
Ланами рідними він пройде в ясний час,
Луни колишньої зачує сумний глас
І згадку тяжкую положить він на нари (sic!) —
Синів України безкровную отару...

Так поважно настроєний поет через 20 сторін впадає, однак, у доволі фривольний тон. Тут він навіть на диво стає ясним, як зараз побачимо:

... Жартуй... жартуй, щоб сон дівочий
Весь перемігся в л а с к а х ночі,
Щоб каплі з сонного листа
Молили ж а д н і ї уста
І, не вмоливши, зблідли зранку (,)
Віддавши чар останки...

Та навіть такої прозорості стає поетові ненадовго. Коли читач не боїться за своє здоров'я та за свіжість голови, нехай прочитає вірші на стор. LXXIV, LXXXIII, CVI, CXXVIII, CXLI, CXLV (ми сміливо, врешті, могли б показати на стор. I—CLX).

Щоб познайомити тих читачів, які побоялись би послухатись нашої ради, з пластикою в рисункові і мелодією віршу, наводимо одну (не з гірших) невеличку річ:

Meleagrina Margaritifera

На фарчі, фарбах, на малюнках
Я бачу жарти й поци (!) лунки,
І коливання сонних вік (,)
І хвиль високих ясний слід (,)
І темінь ночі й досвіт ранній (,)
Що зве до себе жарт останній (,)

І струн вечірніх тихий ряд,
Що кличе серце сонних лад.

Кого ж під рокіт хвиль зазвала,
Під ким убрання ти скидала,
І де перлин подівся ряд —
Навіщо стану я питать?

Повне незнання мови, убогість думки й образу, механічне єднання окремих рядків віршу, брак свіжих римів! Не будемо казати вже про такі випадки, як «і буде тінь моя між вас луною линуть раз у раз» або коли поет, звертаючись до вечірньої зірки, говорить: «луною рідною в душі в мене лунаєш». Від вільного (навіть від інтерпунктації) поета годі чого-небудь більшого вимагати. Але навіть у доборі римів д. Філянський виявляє нечувану недбалість. До слова «ніч» він ні разу не може підібрати іншої рими, як «серця міч» (?) (див. стор. V, XIV, XVI, XLI, LI, LXIX, CV, CVIII). А слово «чари» раз у раз римує з недоладним «нари», хоч би ті нари були за сто миль від всяких чарів. Від таких висловів, як «оклик дум», «сонний шум» і т. ін., просто в голові паморочиться.

Ми не можемо рішити, чи д. Філянський молода ще людина, що в чаду юнацької зарозумілості сміливо кинула на літературний ринок свої перші проби пера, чи він старший чоловік, який під гнітом цензурних умов ховав десь в бюрку, до кращих часів, плоди своєї присмеркової музи. В першому разі ми могли б радити д. Філянському не спішити з виданням другого тома, аж поки його муза не вишумується, не викине за краї творчості той «сонний шум». Тільки серйозна праця над собою може дати право виступати публічно.

В другому разі — ради нема.

Книжка видана прекрасно, на дорогому гарному папері, але дивним правописом: мішанина фонетики з ярижним правописом. Коректа доволі недбала.

ІВАН ФРАНКО

Шановні добродійки і добродії!

Сьогодні я хочу познайомити вас з одним з найкращих українських письменників — з Іваном Франком. Перед вами портрет Франка. Те, що ви бачите, хотів би трохи доповнити. Невеликий, хоч сильний мужчина. Високе чоло, сірі, трохи холодні очі, в лініях бороди щось енергічне, уперте. Рудувате волосся непокірливо пнеться, вуси стирчать. Скромно одягнений, він тихий і непомітний, поки мовчить. А заговорить — і вас здивує, як ця невисока фігура росте й росте перед вами, мов у казці. Вам стане тепло й ясно од світла його очей, а його мова здається не словом, а сталлю, що б'є об кремінь і сипле іскри.

Сильна, уперта натура, яка цілою вийшла з житейського бою!

Не можу забути одного образу, який врізався мені у пам'ять. Се було два роки назад, коли я востаннє бачився з ним. В своїй убогій хаті сидів він за столом босий і плів рибацькі сіті, як бідний апостол. Плів сіті й писав поему «Мойсей». Не знаю, чи попалася риба у його сіті, але душу мою він полонив своєю поемою.

51 рік минув вже, як під сільською стріхою, в хаті коваля Якова, недалеко од села Нагуєвичі, в Галичині (в Австрії), родився Іван Франко. Сільська дитина росла серед природи. Мале хлоп'ятко по цілих днях бігало по полю, поміж високих лопухів, над невеликою річкою з високими берегами, з кам'янистим дном та з м'якими зеленими водоростями. І все, що воно бачило, здавалось йому

таким прекрасним, чудним і незрозумілим. Чого сонце таке маленьке, коли казали, що воно велике? Чи в небі вирізана така маленька дірка і через те не видно цілого сонця? Чим люди бачать? І чим вони чують? Йому здавалось, що все те чоловік робить ротом. Дитина розкриває й закриває рота, заплющує очі, затулює вуха,— скрізь дивляється, над усім думає. А ввечері говорить до батька:

— Татуню, татуню! Я щось знаю.

— А що таке, моя дитино?

— Я знаю, що чоловік очима бачить.

Батько сміється.

— А вухами чує, як кудкудакає курка, а пальцями — шум.

— Як, як?

— Та так, що як не затикати вуха пальцями, то чути, як курка кудкудакає, а як затикати, то чути тільки шум.

І все його цікавить, і над усім він думає, по-своєму, звісно. Біга по полю, пасе гуси — і думає.

«Якесь воно не таке, як люди»,— кажуть про дитину сусіди. «Якесь не таке»,— думає батько і рішає оддати сина в науку, одірвати од плуга. І от, коли Іванові минуло 6 років, батько посилає хлопця до школи, в сусіднє близьке село. Тяжка там була спочатку наука! Все там було чудне, незвичайне, якісь таблички з гачками, якісь закарлючки. Учитель не стільки вчив, скільки крутив за вуха та бив по плечах. Школярі щось кричать, а Іван нічого не розуміє. «А-ба-ба-га-ла-ма-га...»,— хором читають діти склади. «А-ба-ба-га-ла-ма-га»,— кричить вкупі з ними малий Франко, а сам нічого не розуміє.

Увечері батько питає:

— Ну, а чого тебе там в школі навчили?

— Вчилися «а баба галамага».

— А ти вмів?

— Таже вмів.

Проте незвичайно здатна дитина научилась в сільській школі читати по-українському, по-польському і по-німецькому. За два роки батько оддає його в город Дрогобич, в нормальну німецьку школу при монастирі. Залякана сільська дитина, нечесана, погано одягнена стає жертвою школярів і грубих, неосвічених учителів. Його б'ють, з нього сміються. В своїх оповіданнях «Schönschreiben» і «Олівець» (карандаш), що мають автобіографічний ха-

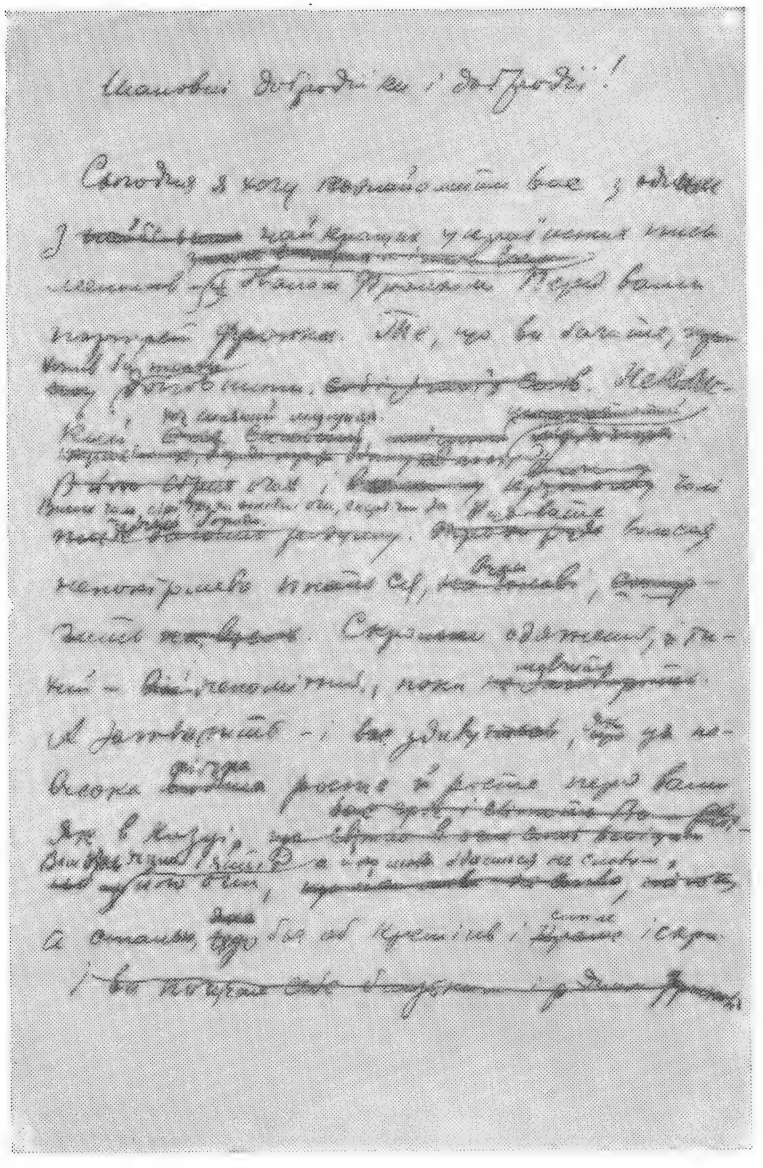

М. Коцюбинський. *Сторінка автографа реферату «Іван Франко».*

рактер, Франко описав варварство тодішніх учителів. І ще тоді в дитячій душі Франка зродилась вічна вражда проти усякої неволі та тиранства, проти насильства людини над людиною. Минув рік, настав екзамен — і малий Франко здивував усіх: він опинився першим учеником. Скоро після того у Франка вмирає батько, а мати виходить за другого. І хоч сім'я Франка бідніє, хоч нема вже тих достатків, які були за батька, його не беруть з школи. В городі він живе у свого родича столяра, слухає розмови робочого люду, вчиться пісень, спить на порожніх скринях, приготовлених на ярмарок, або в домовині, і помагає в роботі. А на канікули — знов на селі, знов помагає в полі збирати сіно, звозити хліб. Минуло три роки — і Франка оддали в гімназію. І тут з мужицьким сином повторюється та ж сама історія, що і в нормальній школі. На Франка не звертають уваги, він цілий рік сидить десь у кутку, на «ослячій лаві», та довбає пальцями у стінах діри. Та незабаром він знов займає перше місце і вже не кидає його за весь гімназіальний курс. Науки шкільної Франко не любив. Зате читав. Шевченкового «Кобзаря» вивчив напам'ять, а як став старшим, книжка зовсім захопила його. Він читав все, що попадало під руки, без плану і без системи: Шекспіра, Шіллера, Клопштока, Гете, Гейне, Гомера, Софокла, біблію, а з українських авторів — Стороженка, Марка Вовчка, Куліша, Руданського, Мирного. Любов до книжки виявляється і в тому, що з шостого класу Франко починає збирати свою бібліотеку — і за три роки заповнює велику шафу європейськими класиками. Перші спроби писати — віршем і прозою — відносяться ще до тих часів, коли Франко був у гімназії. Тоді ще почав він збирати народні пісні. Коли, скінчивши гімназію в 1875 році, молодий Франко їхав до Львівського університету, в його літературному багажі було все: і любовні вірші, і драми, оповідання, і переклади Софокла, Гомера, «Уріель Акоста» Гуцкова, «Краледворська рукопись» і т. ін.

У Львові 19-літній студент вступає до студентської громади і бере живу участь в редакції студентського журналу «Друг», де ще в р. 1874 надруковано перші вірші Франка, підписані псевдонімом Джеджалик. Таким робом літературна праця Франка починається для нас 1874 роком.

Якою ж була література в Галичині в той час, коли почав писати Франко? Щоб краще це пояснити, вернімось

трохи назад та подивімся, чим жила і інтересувалась галицька інтелігенція в 70 роки минулого віку. Цей час в Галичині був самим мертвим, як свідчать історики. Ще з кінця 60 років серед галицької інтелігепції почались суперечки, чи ми самостійний народ, чи тільки частина російського. Чи наша мова окремий «язикъ», чи «нарѣчіе» великоруського. Ці суперечки ділили людей на два ворожі табори і розкололи вкінці галицьку інтелігенцію на москвофілів і народовців. Були навіть такі, що визнавали галичан за окрему «рутенську націю», окрему од українців і великоросів. Москвофіли хотіли писати мовою Пушкіна, якої, звісно, не знали, а виходило у них так зване «язичіє», мішанина українського, російського і церковнослов'янського. Опріч язикових спорів, галицька інтелігенція займалася високою політикою, а та політика зводилась до того, щоб як-небудь запобігти ласки правительства, щонебудь, хоч дрібницю, випросить у нього. Це була політика рабів. Ідея абсолютизму, бюрократичне «чинопочитаніе», затхлість, байдужність до живих народних інтересів, повне безсилля в духовній сфері, схоластичність, теологічний та догматичний спосіб думання — от чим характеризується тодішня, навіть краща, частина галицької інтелігенції. Коли пізніше, в 1876 році, російський уряд видав указ, що забороняв українську літературу, це викликало цинічну радість серед галицьких священиків. Молодіж, знеохочена безконечними і безплідними суперечками про мову, без світлих традицій старшого покоління, виявляє той самий реакційний дух, ту ж інертність і нічим не цікавиться. В студентських товариствах по цілих ночах іде гра у карти.

Цікаву картинку тодішніх поглядів дає Драгоманов у своїх австро-руських споминах. В 1873 році він пробував у Львові. До нього часто заходив тоді один галицький літератор. Розмова якось зійшла на клерикалізм.

— Я вільнодумний,— сказав літератор,— але релігія потрібна для моральності мужиків і жінок.

Коли ж йому сказали на те, що образована жінка нічим не одрізняється од мужчини, він обернувся до Драгоманова:

— Ну, скажіть мені, чи у вас завжди так буває, як я бачив отут? Зайшов я до вас у готель. Вас не було, а ваша жінка розмовляла з NN (молодим чоловіком). Оце ви пі-

дете па лекцію, чи куди, а жінка ваша може сама приймати мужчину?

— А чому ж ні?

— І ви не боїтесь?

— Чого? — питався Драгоманов, сміючись.

— Ну, я б боявся,— одказав літератор.— Я б завше боявся лишати свою жінку саму з мужчиною.

Одірваність од народу, од його життя і інтересів — викликає у галицьких українців бажання створити вищу, делікатну, немужицьку літературу. Уважається добрим тоном писати тільки про бояр, князів, з життя вищих класів. Що б ви не взяли до рук з тодішньої літератури — скрізь реакційний дух, мертвота, засмічена московщиною та церковщиною мова. Ось вам зразок, як писали галичани перед Франком:

«Стихъ во честь Его Превосходительству Преосвященнѣйшому Куръ Михаилу Лѣвицкому Митрополитѣ Галицкому, Архиепископови Львовскому, Біскупови Каменца Подольского, Его Императорского Величества дѣйствительному тайному Совѣтникови, Докторови С. Богословия и т. д. во день Святого Архистратига Михаила дня 8. Ноемврия 1838, яко во день Его высокого тезоименитства, Іосифом Левицкимъ Парохомъ Школьскимъ Диецезіи Перемыскои оу подножия Его Престола съ найбольшимъ ушановаьомъ сложены.— Въ Перемышли. 1838, въ 4».

А ось трохи віршів з цього твору.

Пріятнымъ чувствомъ упоенный,
Вхожу въ отечественный градъ:
Се, холмъ я вижу возвышенный,
Где церковь — матерь Рускихъ чадъ.

Днесъ мѣсце горде, где предъ вѣки
Стоялъ монаховъ бѣдный домъ,
Котри, покинувъ человѣки,
Творца превозносили въ немъ.

Насупротивъ высокій замокъ,
Который основалъ нашъ Левъ:
Се славы Рускои уламокъ,
Счо мѣстить при собѣ Пелтевъ.

Лиха то доля такъ хотѣла,
Счобъ Галичъ древній градъ пропалъ;
Вось где Романа и Данила
Зо злата кутый Тронъ стоялъ.

Вразъ зъ долею головна мѣста,
Притемнился цвѣтущь Крылосъ;
Геть запустѣла и Пречиста,
Не булъ въ ней пастырскій принось.

В літературних напрямках скрізь панує польська романтика, підмішана німецьким сентименталізмом XVIII віку. З новішою європейською літературою ніхто не знайомиться, демократичний напрям тодішньої російської літератури до них не доходить. Взагалі галичани з тих часів мали на літературу чудні погляди. «Одні вважали літературу,— пише Франко у своїх споминах,— забавкою і жадали од неї попереду усього легкості і забавності. Для других се мала бути школа панського життя і аристократичних манер і через те [їх] різало по душі всяке хоч крихітку різке змалювання справжнього життя, особливо мужичого. А всі разом вважали літературу за найкращий спосіб моралізувати народ. Для того література повинна, на їх думку, представляти людей вищих, ідеальних, таких, якими повинні бути всі. І мова повинна бути делікатна, без грубих, мужицьких, вульгарних слів». Отже, не диво, що перша повість, яку пише Франко для журнала «Друг» (ця повість називається «Петрії і Довбущуки»), не дуже далеко одійшла от тодішньої галицької белетристичної продукції. Буйна фантазія молодого письменника, розпалена фантастичними оповіданнями німецького белетриста Гофмана, знаходить широкий простір у тій першій Франковій повісті. Тут повно всякого страхіття, розбійників, заклятих скарбів, привидів, душогубства і оживаючих мерців. Але, невважаючи на те, що цею повістю Франко оддав данину тодішній літературній школі, ми бачимо в ній вже й соціальні мотиви, добачаємо зародок того таланту, що незабаром розвився так пишно у других творах Франка.

В перші роки студентського життя Франка сталась одна важна подія, яка мала велике значення для цілої Галичини і особливо для Франка. Політичні обставини викинули з Росії професора Київського університету Михайла Драгоманова, і він емігрував за границю. Свій світлий розум, свою величезну наукову ерудицію Драгоманов цілком оддав українській справі. Його критичні статті «кидали нове світло на нашу минувшину, одкривали нові горизонти, вчили розуміти нашу історію і нашу теперішність, вникати в інтереси живих людей, розуміти і любити їх. Уся його робота була одною великою проповіддю не-

втомної праці для добра і розвитку нашого народу. З ясним, тверезим, трохи скептичним розумом, ворог усякої фрази, всякої фальшивості і ненатуральності, Драгоманов у своїх статтях, а ще більше в листах до галичан старався привчити їх читати, студіювати, відучував їх од пустої фразеології і трати часу, будив охоту до реальної роботи. Він звертав увагу на насущні потреби народу, на застій у політичнім житті, на неуцтво галичан. Його статті і листи — то були для великої більшості галичан мов удари батога; вони пекли і боліли, часом били невинуватих, бували несправедливі, але завжди змушували думати, будили совість».

Під вплив Драгоманова, як я вже сказав, попав і Франко. І вже в половині 1876 р. він виступає з першими не фантастичними, а реальними оповіданнями: «Лесишина челядь» і «Два приятелі», а ще через рік друкує образки з життя робітників під заголовком «Борислав». Коли пригадаємо собі те фарисейство, в якому вихована була тодішня інтелігенція, коли згадаємо, як тісно і самовільно розумілося те, що дозволено і не дозволено в літературі,— тоді урозуміємо ту бурю гніву, яку викликав Франко серед галицьких читачів своїм новаторством. Ті №№ журналів, в яких були надруковані оповідання Франка, одсилались назад в редакцію з непристойними написами: «Чи сказився?» — писав один. «Не смійте мені присилати такої гидкої макулатури»,— сердився другий. «Возвращается обратным шагом к умалишенным»,— надписував третій. Але повороту для Франка вже не було [1].

Року 1877 з Франком сталася пригода: його й цілу редакцію «Друга» арештовують. «Безтолковий процес,— пише він,— котрий упав на мене, як серед вулиці цегла на голову, і котрий скінчився тим, що мене засудили, хоч у мене не було за душею й тіні того гріха, який мені закидували (ані тайних товариств, ані соціалізму; я був

---

[1] До цього абзаца в архіві Чернігівського музею М. Коцюбинського (№ 74) зберігся такий уривок: «Вже пізніше, під впливом Куліша і української школи «козаколюбства», в літературі галицькій розвивається щось подібне до російського «квасного патріотизму». Козаки, гайдамаки, «славна минувшина», «народні святощі» — от чим займається красне письменство. В тодішніх галицьких журналах та газетах містилось всяке сміття, бліді бездарні повісті, тоді як переклад «Мертвих душ» Гоголя не міг знайти там собі місця, і його мусили видати окремою книжкою».— *Ред.*

соціалістом по симпатії, як мужик, але далекий був від розуміння, що таке соціалізм науковий) — був для мене страшною і тяжкою пробою. Дев'ять місяців, пробутих у тюрмі, були для мене мукою. Зо мною поводились, як з звичайним злодієм, посадили між самих злодіїв та волоцюг, котрих бувало в одній камері зо мною по 14—18, перекидували з камери до камери при ненастанних ревізіях та придирках (се, бач, за те, що я «писав» — записував на случайно роздобутих карточках паперу случайно роздобутим олівцем — пісні та приповідки з уст арештантів або й свої вірші), а кілька тижнів я просидів у такій камері, що мала тільки одно вікно, а містила 12 людей, з которих 8 спало на лавці, а 4 під лавкою, бо нестявало місця. З протекції, для свіжого повітря, арештанти відступили мені «найкраще» місце до спання — під вікном проти дверей, а що вікно задля задухи мусило бути день і ніч відкрите, і до дверей продувало, то я щорання будився, маючи на голові повно спігу, навіяного з вікна».

Та не краще, а може й гірше жилось Франкові, коли він вийшов з тюрми. Лояльні галичани, боязливі, залякані, одвернулись від нього, мов від прокаженого. Викинули його з «Просвіти», не дозволили приходити до «Бесіди» — українського клубу, а ті, що хотіли мати з ним яке діло, робили це тайно й обережно, щоб ніхто не побачив. Тільки невеличкий гурток молоді не цурався його. А проте Франко, переживаючи цей важкий час свого життя, не опускає рук. Ходить на лекції до університету, видає вкупі з приятелем своїм, М. Павликом, часопис «Громадський друг», пише оповідання, задумує цілий цикл новел, в яких хоче списати всі боки життя простого люду і інтелігенції: відносини економічні, освітні, юридичні, політичні і т. ін. Пише в польських часописах і газетах, перекладає поеми Гейне, «Фауста» Гете, «Каїна» Байрона, Шеллі і др. Та не минуло ще й двох літ цеї кипучої праці на волі, як Франка знов арештували і посадили на три місяці до тюрми.

Випустивши з тюрми, його, слабого, в гарячці, одсилають пішки з поліцейським додому на село, причім волочать його по етапах, з тюрми до тюрми; в дорозі, змочений великим дощем, Франко заслаб ще дужче, пролежав удома тиждень в дуже важких обставинах, а далі подався до г. Коломиї, щоб звідти дістатись до свого приятеля, з яким сидів у тюрмі. В Коломиї прожив він тиждень в гостини-

ці, де написав свою повість «На дні», в якій змалював тюрму в Дрогобичі. Важкий був для Франка той тиждень! Останні три дні прожив він трьома центами (2 коп. на наші гроші), знайденими над Прутом на піску, а коли й тих не стало, замкнувся в кімнаті і півтора дня лежав в гарячці і голоді, ждучи смерті. Тут його рятує від смерті один з його товаришів і забирає з собою на село, де Франко, спочиваючи, прожив кілька тижнів. Але й там видюче око адміністрації постерегло небезпечного злочинця. Вона наказала жандармам приставити Франка назад до Коломиї, а що у Франка не було грошей на підводу, то жандарм, ще слабого, в літню спеку, погнав його до Коломиї пішки. «Тяжка се була дорога,— пише Франко в своїй автобіографії,— після котрої мені на обох ногах повідпадали нігті на пальцях».

Коли побачили, що у Франка є паспорт, його пустили на волю. Франко вернувся до Львова і знов записався на університет.

З того часу, борючись з бідою й не маючи часто-густо чого їсти, Франко з дивною енергією проявляє різносторонню діяльність на всіх полях літератури, загартовує свою волю в боротьбі за кращу долю покривдженого, такого близького йому, робочого люду, навчається

Проти рожна перти,
Проти хвиль плисти,
Сміло аж до смерти
Хрест важкий нести...

Почавши з 1881 року, він видає або пише у періодичних виданнях: «Світ», «Літературно-наукова бібліотека», «Народ», «Житє і слово» і др., пише повісті, драми, оповідання, вірші та статті наукового та публіцистичного змісту і заповняє ними мало не всі українські періодичні видання, містить кореспонденції, статті і переклади з чужих мов у польських та російських часописах, піддержує зносини з «Вольным словом» в Женеві — взагалі визначається незвичайною плодовитістю, різностороннім талантом і науковою ерудицією.

Весною 1886 р. Франко приїздить до Києва і тут жениться, а через рік вступає, як один з редакторів, до польської газети «Kurjer Lwowski», де й вибув, як сам говорить, «десятилітню панщину». Заробляючи, аби тільки не вмерти з голоду, Франко за цей період в значній

мірі одірваний був од української літератури, і це для нас велика втрата, тим більша, що в той час його талант виріс, зміцнився, набрався сили. Але, на щастя, його викинули з редакції «Кур'єра» за статтю про Міцкевича, якого він назвав поетом зради. Року 1889 Франка ще раз садять до тюрми, де він пробув $2^1/_2$ місяці. Та нема лиха без добра! Ближче познайомившись з тюрмою та її життям, Франко міг написати такі чудові речі, як оповідання «До світла», «Тюремні сонети» і т. ін.

Кипуча, невгомонна натура Франкова не могла вміститися в рамки самої літературної роботи. Року 1890 він, вкупі з другими, засновує радикальну партію, стає на її чолі і видає партійний орган «Народ». Тут він містить багато блискучих публіцистичних і програмових статей і, стоячи на сторожі «мужицьких» інтересів, викликає часом цілу бурю серед громадянства своєю гострою критикою тодішньої «неполітичної політики» народовців.

Доводиться просто дивуватися, коли цей борець, поет, белетрист і публіцист знаходить ще час для серйозної наукової роботи! А тим часом се факт. Ще кінчаючи свою науку в Віденському університеті у відомого вченого професора Ягича, Франко почав готуватися до професури — іменно на кафедру української літератури. З-під його пера вийшов цілий ряд солідних наукових праць, як: «Іван Вишенський і його твори», докторська дисертація «Варлаам і Йосафат» і багато спеціальних статей в різних журналах: «Записки наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка», «Житє і слово», «Літ[ературно]-наук[овий] вістн[ик]» і в окремих виданнях.

Нарешті його мрії мали здійснитися. Року 1895 він блискуче прочитав у Львівському університеті вступну лекцію на тему «Наймичка» Тараса Шевченка» — і професорська колегія обрала його доцентом, але адміністрація не затвердила Франка. А проте заслуги Франка на полі науки такі значні, що Петербурзька і Празька Академії наук обрали його своїм членом, а Харківський університет дав йому почесний докторський диплом.

Літературна продуктивність Франка така велика, що ще 9 літ тому назад, коли святкували 25-літній ювілей його літературної діяльності, один список його творів займав цілу книжку на 127 сторінок.

Тепер Франко, 50-літній сильний мужчина, всі сили свої оддає українській літературі і науці і ще немало мо-

же зробити для рідної культури. На його творах, в його ідеях виховалось уже ціле покоління. І хоч тепер, дякуючи Франковій праці, стало трохи ясніше, все ж темрява ще й досі густа і не раз завдає рани благородному серцю.

«Не люблю Русі-України!» — вирвалось колись із уст Франкових, і не дивуєшся цьому, читаючи його одповідь усім тим, хто підхопив цей крик наболілого серця і кинув його в лице України.

Ти, брате, любиш Русь,
За те, що гарно вбрана,—
Я ж не люблю, як раб
Не любить свого пана.
. . . . . .

Ти, брате, любиш Русь,
Як хліб і кусень сала,—
Я ж гавкаю раз в раз,
Щоби вона не спала.

Ти, брате, любиш Русь,
Як любиш добре пиво,—
Я ж не люблю, як жнець
Не любить спеки в жниво.

Ти, брате, любиш Русь,
За те, що гарно вбрана,—
Я ж не люблю, як раб
Не любить свого пана.

Бо твій патріотизм —
Празнична одежина,
А мій — то труд важкий.
Гарячка невдержима.

Ти любиш в ній князів,
Гетьмання, панування,—
Мене ж болить її
Відвічнее страждання.

Ти любиш Русь, за те
Тобі і честь і шана,—
У мене ж тая Русь —
Кривава в серці рана.

Ти, брате, любиш Русь,
Як дім, воли, корови,—
Я ж не люблю її
З надмірної любови...

Я ще раніше сказав, що Франко явився новатором у галицькій літературі. Не тільки в формі, в літературній

манері, а і в своїх відносинах до фактів життя, які він малює. Село цікавить його не з етнографічного боку, як попередніх письменників, він не ідеалізує сільського життя. Його інтересують соціальні і економічні сторони того життя, гніт, страждання і всяка кривда. Наскрізь гуманний, чоловічний — Франко оддає своє серце і всі свої симпатії тим, хто «в поті чола» добуває хліб не тільки собі, але й другим, тим, що самі не роблять. Ще в поемі «Панські жарти», написаній за молодих літ, Франко малює нам картину економічної залежності селян од пана; в оповіданні «Лесишина челядь» і др.— важку, невсипущу працю хлібороба задля шматка хліба. Але з часом, на очах Франка відбувається важкий соціальний процес. Процес росту капіталізму, побіди капіталу над працею. Коли перше, за панщини, експлоатація селянина була в стадії, так сказати, «натурального» хижацтва, то при зрості капіталізму вона приймає форми гострої, смертельної боротьби. Капіталізм висовує вже свої пазури, вони ростуть і загострюються. На село йдуть походами нові експлоататори, опутують селянина довгами, забирають його хату, землю. Вони захоплюють у свої руки промисли, ставлять фабрики, як павук павутиння, скрізь розстелюють свої сіті. Вчора хлібороб, хазяїн, а сьогодні пролетарій-селянин неминуче попадає у ті сіті і гине в нерівній боротьбі. Бо чи ж може бути інакше! Скрізь темнота, нужда, «села бідні, сірі, з головатими вербами при дорозі, з обламаними садками, болотяними вигонами, обскубаними сірими стріхами, пообвалюваними тут і там плотами». А в хаті не краще:

На стіні розвішані довкола
Дерев'яні давні богомази:
Страшний суд, Варвара і Микола,
Чорні вже від диму, як від мази.

Тільки й всього християнства в хаті.
Але є й письменства в ній познаки:
Там, під сволоком, завитий в шматті
Лист небесний, писаний бог зна ким.

Йосифнянський наказ панщизняний,
Прадідівський квит на тридцять буків,
Діда скарга за грунтець забраний,
Батьків акт ліцитаційний дранґй...[1]

[1] Цього рядка нема в першодруку. Він, очевидно, випав при наборі.— *Ред.*

Одно зостається — або в сіті до павука, або еміграція до Бразілії.

В цілому ряді оповідань: «Борислав», «Boa constrictor», «Яць Зелепуга», «Полуйка», «Вівчар» і др. Франко змальовує нам широкі і страшні картини життя робітників, картини, що нагадують часом Дантове пекло. Особливо цікаві його бориславські оповідання. Борислав — це село в Галичині, де добувають нафту (нефть) та земляний віск. Там під землею, в шахтах, в глибоких ямах, серед задухи і смороду, од яких крутиться голова, працюють у темряві тисячі робітників; ллють піт, стогнуть і гинуть. Весь Борислав — одна смердюча яма. Там важка праця, малий заробіток, бруд, п'янство, розпуста, погана їжа і погана горілка, всякі хвороби; там людина гірше скотини, там брат на брата здіймає ніж, там чад і вічне пекло. А з цього всього пливуть золоті річки і спадають в кишені тим, хто сам не робить, всяким хижакам-експлоататорам. Франко виводить перед читачем цілу портретну галерею таких хижаків — з залізною волею, з звірячими кровожадними інстинктами, сухих, упертих і безсердечних. Гава, Вовкун, Гершко Гольдмахер, Шміла, Шварц і т. д.— ціла стая хижих птахів, що, як образно каже Франко, «полощуть кров'ю рот». Ніщо не спиняє їх: вони грабують, підпалюють хати і гублять людей, аби їм була од того користь. Всю свою ненависть до хижацтва Франко сконцентрував в образі орла-беркута:

Я не люблю тебе, ненавиджу, беркуте!
За те, що в грудях ти ховаєш серце люте,
За те, що кров ти п'єш, на низьких і слабих
З погордою глядиш, хоч сам живеш із них,
За те, що так тебе боїться слабша тварь...

Малюючи в цілому циклі бориславських оповідань війну поміж капіталом і працею, Франко не може залишитися тільки холодним, об'єктивним обсерватором. В тих оповіданнях ви бачите більше самого Франка — Франка-борця, який не криє своїх симпатій і антипатій, борця, що часом перемагає в нім артиста. Бо «лиш боротись — значить жить!» А разом з тим в тих оповіданнях розсипані, як і в природі, розкішні картини, ясні, повні сонця, повітря і красок пейзажі, проходять живі люди, ярко змальовані в світлі тонкого психологічного аналізу.

В оповіданнях «На дні» і др., в своїх «Тюремних сонетах» Франко дає нам страшну і захоплюючу по своїй

реальності картину «дна» — тюрми. Але й тут гуманне, чутливе серце поета вміє знайти краплину людського навіть в такому тупому і дикому представникові низин суспільності, як Бовдур, що «на дно суспільного гніту не принесли з собою нічого, нічого: ні думки ясної, ні споминок щасливих, ні блискучої, хоч би обманливої надії». Болюючи душею над темнотою і недолею свого українського народу, Франко в оповіданнях з єврейського та цигапського життя,— як «До світла», «Сурка», «Цигани» — проповідує любов

До всіх, що ллють свій піт і кров,
До всіх, котрих гнетуть окови

У нього нема шовінізму: люди діляться на два табори: на кривдників, проти яких він гострить як меч своє слово, і покривджених, яким він оддає своє серце.

Здавалось би, що авторові грізної, понурої картини життя працюючих у «поті чола» недоступні ясні і ніжні образи. А подивіться, з яким теплим, сердечним чуттям, з якою любов'ю малює він дітей. Доволі пригадати оповідання «Малий Мирон», «Грицева шкільна наука», «Мій злочин» і інші, доволі згадати написані їм для дітей казки і вірші — і стане ясним, що борець вміє бути голубом. Франко наче спочиває на дітях од моря сліз і горя, співцем яких він зробився.

Любима форма, в яку Франко одягає свої прозаїчні твори,— се короткі оповідання, котрі йому найбільше удаються. Але він пише і великі повісті. В історичній повісті «Захар Беркут», з часів нападу монголів на Карпатську Русь в 1241 році, його цікавить боротьба двох елементів: гордого, егоїстичного боярства, що живе тільки для себе, для своїх вузьких, класових інтересів, з нижчим, біднішим класом народу, який обстоює і боронить громадські інтереси, не спиняючись перед жертвою для загального добра. Тут ми маємо широкі картини в історичній перспективі, масу описів тодішньої культури і звичаїв, але побіда альтруїзму над класовим егоїзмом, якою кінчається повість, здається нам утопічною і не зовсім натуральною. Більш вдатні повісті Франка з теперішнього життя — «Основи суспільності», «Перехресні стежки», «Для домашнього огнища». Тоді як у дрібних оповіданнях ми найчастіше бачимо селян, робітників, ремісників, цілий ряд людей, що добувають хліб собі та й другим, в сих повістях своїх Франко знайомить нас з тими, на кого працюють ті

люди — буржуазними сферами та з інтелігенцією. Польська аристократія з своєю вузькою мораллю і голим цинізмом в «Основах суспільності» і в повісті «Для домашнього огнища», робота інтелігента серед темної народної маси в «Перехресних стежках» — його психіка, успіхи, сумніви та розчарування — от що служить темою більших Франкових повістей. Гарно задумані, написані з великим розмахом, з прекрасними деталями, вони часто не задовольняють читача: рядом з високоталановитими сторінками попадаються бліді, нецікаві, так наче робота робилась наспіх, аби скінчити.

Реаліст в кращому розумінні сього слова, Франко в своїх прозаїчних творах любить спинятись на двох темах: 1) боротьба капіталу з працею і її обстанова; 2) пробудження людського чувства у людей, які здаються зовсім пропащими.

Інтерес до цеї останньої теми говорить нам, що Франко має велику віру в людей.

В одному з своїх віршів поет каже:

Хоч порох чоловік, та вірю я в той порох.
Я твердо вірю в труд його могучий,
В ті мільйони невсипущих рук,
І твердо вірю в людський ум робучий
І в ясний день по ночі горя й мук.

Бо не люди винні. Вони такі, якими зробили їх історичні і соціальні умови життя:

Не в людях зло, а в путах тих,
Котрі незримими вузлами
Скрутили сильних і слабих
З їх мукою і їх ділами.

Разом з вірою в людину в душі Франковій живе віра в світлу будучність для нашої землі. Воно прийде, те нове життя, прийде у світ нове добро, треба тільки розбити тверду скалу неправди і пробитись до світла, хоч би довелось вкрити кістками шлях до нового життя. Могутнім акордом лунає та свята віра у Франковому вірші «Каменярі».

Щоб прийшло на землю сподіване щастя, треба великої праці. Щастя не дається дурно. Треба забути свої вигоди, свої дрібні інтереси, треба загартувати в собі волю — зробити руки свої сильними, голову світлою, серце гарячим. А се не легко. Навіть такі сильні натури, як Франко,

відчувають се, і в одній з своїх поетичних молитов поет кличе до матері-землі:

Земле, моя всеплодющая мати,
Сили, що в твоїй живе глибині,
Краплю, щоб в бої сильніше стояти,
Дай і мені!

Дай теплоти, що розширює груди,
Чистить чуття і відновлює кров,
Що до людей безграничную будить,
Чисту любов!

Дай і вогню, щоб ним слово налити,
Душі стрясать громовую дай власть,
Правді служити, неправду палити.
Вічну дай страсть!

Силу рукам дай, щоб пута ламати,
Ясність думкам — в серце кривди влучать,
Дай працювать, працювать, працювати,
В праці сконать!

Тим-то Франко так цінить, так дорожить тим святим непокоєм, що живе в душі благородних натур і не дає їм заснути.

Не покидай мене, пекучий болю,
Не покидай, важкая думо-муко
Над людським горем, людською журбою! —

кличе Франко в іншому місці.

Але людина, яка б вона сильна не була, не може жити самою боротьбою, самими громадськими інтересами. Трагізм особистого життя часто вплітається в терновий вінок життя народного. У Франка є прекрасна річ — лірична драма «Зів'яле листя». Се такі легкі, ніжні вірші, з такою широкою гамою чувства і розуміння душі людської, що, читаючи їх, не знаєш, кому оддати перевагу: чи поетові боротьби, чи поетові-ліриков, співцеві кохання і настроїв.

Ось один з тих віршів:

Чого являєшся мені
У сні?
Чого звертаєш ти до мене
Чудові очі ті ясні,
Сумні,
Немов криниці дно студене?
Чому уста твої німі?
Який докір, яке страждання,
Яке несповнене бажання
На них мов зарево червоне

Займається і знову тоне
У тьмі?

Чого являєшся мені
У сні?
В життю ти мною згордувала,
Моє ти серце надірвала.
Із нього визвала одні
Оті ридання голосні —
Пісні.
В життю мене ти й знать не знаєш.
Ідеш по вулиці — минаєш,
Вклонюся — навіть не зирнеш
І головою не кивнеш.
Хоч знаєш, знаєш, добре знаєш,
Як я люблю тебе без тями,
Як мучусь довгими ночами,
І як літа вже за літами
Свій біль, свій жаль, свої пісні
У серці здавлюю на дні.

О ні!
Являйся, зіронько, мені
Хоч в сні!
В життю мені весь вік тужити,
Не жити.
Так най те серце, що в турботі,
Неначе перла у болоті,
Марніє, в'яне, засиха,—
Хоч в сні на вид твій оживає,
Хоч в жалощах живіше грає,
По-людськи вільно віддиха,
І того дива золотого
Зазнає щастя молодого —
Бажаного, страшного того
Гріха!

Взагалі Франко — лірик високої проби, і його ліричні вірші просяться часто в музику. Деякі з них і справді положено на голос Лисенком і другими.

Я хотів би скінчити свій реферат — а мені трудно розстатися з Франком, бо я так мало сказав про нього. Така колосальна фігура заслуговує на більшу увагу, потребує більшої праці. Але я був би дуже щасливий, коли б отсих кілька моїх слів змогли викликати у вас інтерес до Франка, і ті, хто його не читав ще, самі познайомились з борцем-поетом. Тоді до них заговорив би могучим голосом сам Франко, заговорив би не моїми блідими словами, а своїм дзвінким, як кованим, словом. Тоді він розгорнув би перед ними все багатство своєї душі, всю красу свого таланту і загрів би їх вогнем свого неспокійного, великого духа!

СТАТТІ З ГАЗЕТИ «ВОЛЫНЬ»

СВЕТ И ТЕНИ РУССКОЙ ЖИЗНИ

I

Скучно живется обывателям «медвежьих уголков»!

Нет ни общественных, ни умственных интересов, нет здоровых облагораживающих развлечений, нет той пульсации жизни, какая присуща культурным нациям и странам...

Мертвое, сонное царство!..

Но и в этом «царстве сна» живут люди, жаждущие отвлечься от давно прискучившей обыденщины, потешить себя развлечениями, созданными домашними средствами.

И какие иногда уродливые, дикие формы принимают эти развлечения!

Вот вам картинка подобной «забавы», воспроизведенная корреспондентом из с. Павлово (Нижегород[ской] губ[ернии]).

Полюбуйтесь: «К числу зимних развлечений, особенно практикующихся у нас, относятся, повествует корреспондент, травля петухов, гусей и особенно собак. Петухов для травли любители приносят даже из села Тумботина, отстоящего от Павлова в 5 верстах. Особенное же внимание павловцев привлекает травля собак. Травли по большей части происходят на льду, на речке Тарке. Обыкновенно собирается большая толпа, образует из себя круг; между тем, владельцы собак выпускают их в круг из-под тулупов. Собаки моментально впиваются друг в друга. Приятнее этого зрелища для павловцев и нет. Они с замиранием сердца наблюдают, как собаки рвут одна другую. Павловской интеллигенции необходимо позаботиться о бо-

лее культурных развлечениях для народа. Иногда приходится разнимать водою. На собак, так же как и на петухов и гусей, ставят деньги.

Не прочь иногда павловцы позабавиться и таким образом: пойманную крысу приносят к берегу реки Оки, обливают ее керосином, зажигают ее и пускают по льду и любуются, как страдает бедное животное».

Да, следует интеллигенции позаботиться о более культурных развлечениях для народа.

Но далеко ли ушла наша деревенская интеллигенция (об исключениях не говорим) от диких вкусов темного, неразвитого народа? Чему может научить, что может сделать для поднятия уровня села такой, напр., интеллигент, о котором корреспондент «Харьков[ских] губ[ернских] вед[омостей]» сообщает следующую историю: «Один из помещиков Харьковской губернии отлучился на днях в Харьков, а оставшийся в имении управляющий решил «с треском» отпраздновать свои именины и задал в барской усадьбе пир. Часу во втором ночи разгоряченной фантазии управляющего вспомнилось описание «боя быков в Испании», и он пожелал потешить себя этим зрелищем. С этой целью он приказал псарю привести в сарай молодого бугая и устроить с последним бой по примеру испанского. Выпивший псарь согласился, и зрелище началось. Привели бугая, и псарь, по примеру тореадора, вместо красного платка, стал размахивать перед бугаем рядном, а выступивший на сцену конюх, вооружившийся за неимением копья — шилом, дразнил бугая. Минут пять бугай стоял, опустив голову, и не двигался. Наконец, «пикадор»-конюх сильно уколол бугая шилом, и последний стремглав бросился на импровизированного тореадора и основательно помял ему бока, а затем, лягнув удачно задними ногами в нос «пикадора», хватил рогами по животу управляющего так сильно, что его пришлось отправить в земскую больницу. Волостной писарь, не удостоившийся приглашения на «бал» и «бой быков», из мести возбудил дело о «неблагородности деяний» и закончил свой донос словами: «По российским законам, бой быков в России не должен быть прививаем».

Поневоле воскликнешь: «o tempora, o mores!» [1].

---

[1] О часи, о звичаї! *(лат.).— Ред.*

* * *

К отрадным, светлым явлениям нашего времени следует отнести устройство доступных спектаклей для народа. Народный театр, правильно и умело организованный, является тем ремедиумом, который как раз пригоден для больных дикостью и некультурностью масс. Будучи еще недавно, на днях, явлением спорадическим, он в последнее время заметно разрастается, привлекает к себе, с одной стороны, лучшие силы интеллигенции, с другой — симпатии простого народа. Но для того, чтобы народный театр принес ту сумму пользы, какую он может и должен принести, необходимо, чтобы пьесы, входящие в репертуар народного театра, были написаны понятным, р о д н ы м для народа языком. У нас, в Малороссии, народный театр должен быть малорусским. В таком смысле единогласно высказались на московском съезде сценических деятелей все компетентные лица. А между тем, зачастую в южнорусских губерниях в репертуар народных театров входят такие пьесы, как «Женитьба» Гоголя, водевили вроде «Не спросясь броду, не суйся в воду» и т. под., мало понятные нашему народу и по языку, и по обстановке.

* * *

В заключение поделимся с читателем следующей картиной из деревенской жизни в Саратовской губ.: «Недавно в с. Сестренках, Камышинского уезда, сельский сход отказал в жаловании причту. В октябре в это село приезжали по этому поводу, по просьбе причта, из Камышина о. благочинный и земский начальник с целью убедить крестьян платить по-прежнему жалованье причту. Был собран полный сход. Земский начальник обратился к «миру» с следующим вопросом: желают ли крестьяне по-прежнему платить жалованье причту? на что сход, по слов[ам] «С[аратовского] д[невника]», единогласно ответил отрицательно. Земский начальник и о. благочинный старались повлиять на крестьян в обратном смысле, но безуспешно. Тогда земский начальник, не удовлетворившись «голосовым отказом», распорядился, чтобы желающие платить отошли направо, а нежелающие — налево. Почти все крестьяне, за исключением двух-трех, перешли на левую сторону. Тогда зем[ский] нач[альник] заявил, что церковь «запечатается», что духовенства у них не будет и что они будут причисле-

ны к другой церкви. Впрочем, угроза эта не приведена в исполнение: церковь не запечатана и до сего времени».

Где здесь свет и где тени, предоставляем судить самому читателю.

II

Невероятную, но в высшей степени интересную историю из адвокатской жизни передает какой-то случайный корреспондент «Приазовского края». Рассказ ведется от имени известного адвоката Плевако, ездившего на защиту в наш край из Москвы. Все переданное газетой трудно поддается вероятию, но предоставим слово самому Плевако.

«Возвращаясь из Киева в Москву,— рассказывал г. Плевако,— я по дороге познакомился с одним присяжным поверенным, который уговорил меня заехать в городок, где он проживал, чтобы выступить защитником по делу крестьян, обвинявшихся в бунте против соседнего помещика, местного магната. При этом коллега предупредил меня, что дело это совсем безнадежно, так как весь состав присяжных заседателей состоит из помещиков, безусловно враждебно настроенных против крестьян, и что в числе этих помещиков есть только один — из присяжных поверенных, на которого можно надеяться. Приехали мы в город. Коллега поместил меня в квартире того самого присяжного поверенного, который попал в список присяжных заседателей. Я заявил, что вычеркну его из списка уже по тому одному, что стою у него на квартире. Посыпались горячие возражения, но я все-таки настоял на своем. Утром в день разбора дела прихожу в суд. Потерпевший помещик и другие свидетели, тоже помещики, сидят в одной комнате с судьями; все знакомы и, по-видимому, даже приятели между собою. Ну, дело, вижу, плохо. Тем не менее представляюсь и, вступив в общий разговор, вытрушиваю перед ними весь свой запас всевозможных анекдотов. Пред началом заседания я с председателем и членами суда чувствую себя уже приятелем; вижу, что и они ко мне относятся симпатично.

Начался разбор дела. Присяжные заседатели оказались все решительно помещиками; свидетели — тоже помещики. Дело прямо безнадежно; только чудом и можно было спасти. И стал я «чудить». Я повел допрос свидетелей так, что и свидетели-помещики, и присяжные заседатели-

помещики начали на меня злиться, и злиться до потери самообладания. Один из этих свидетелей, чванный такой господин, рассказывает, что подсудимые оскорбили его честь: один из них ударил даже по щеке... лошадь, на которой он сидел верхом.

— Вы говорите, свидетель,— спрашиваю я,— что вас подсудимый ударил по щеке?

— Не меня,— с негодованием говорит свидетель,— а мою лошадь.

— У вашей лошади, значит, щеки есть? Хорошо. Вы лично себя считаете оскорбленным или вашу лошадь? Я не могу понять, какое отношение имеет ваша честь к чести вашей лошади?

Присяжные заседатели вышли из себя. Встает старшина и, обращаясь к председательствующему, говорит, что защитник непозволительно себя держит, что он оскорбляет свидетелей и их, присяжных, так как они также дворяне и помещики, и не желают, чтобы издевательство продолжалось дальше. Прежде чем председательствующий успел мне что-нибудь сказать, я встал и сделал вид, что хочу о чем-то спросить его.

— Что вам угодно? — спрашивает он меня.

— Я хотел бы только знать,— отвечаю я,— к вам, как к председателю, должен я относиться здесь или же к старшине присяжных заседателей, которому вы, по-видимому, уступили на время власть председателя?

Председатель вспылил и обрушился на старшину: «Здесь я председатель, и я сам слежу за тем, кто как себя должен вести! Потрудитесь сесть и не позволять себе больше ничего подобного».

При дальнейших расспросах свидетеля я успел ввернуть замечание, что бывает иногда так: хочет человек оборвать кого-нибудь, а глядь, его же самого оборвали. Понятно, что все мое поведение восстановило против меня присяжных заседателей до невозможности.

Начались прения. Прокурор произнес обвинительную речь. Дошла очередь мне говорить. Встаю и говорю, что я вполне присоединяюсь к мнению г. прокурора: «Подсудимые, безусловно, достойны быть обвиненными и наказанными. Не имея никаких контрактов и условий в кармане, они вздумали бунтовать и требовать то, что им было обещано на честное слово. Они, безусловно, глупы; они еще верят в честное слово помещиков, когда его давно уже

не существует. Их надо обвинить, хотя бы для того, чтобы не нашлось в будущем других глупцов, верящих в честное слово. Надеюсь, гг. присяжные заседатели, что вы вынесете им обвинительный вердикт без всякого снисхождения».

Присяжные заседатели «послушались» меня и... оправдали всех подсудимых. Этого мало. Так как помещики были заранее уверены в том, что подсудимых обвинят, то заказали роскошный обед для всех собравшихся в городе помещиков. На этот обед после окончания процесса попал и я».

Неправда ли, как все это интересно и характерно?!..

* * *

Если читатель посмеется над только что приведенной картинкой, то, может быть, ему взгрустнется по поводу посмертной исповеди многострадальной провинциальной газеты.

Одна из провинциальных газет — «Волжско-донской листок», выходивший в Царицыне, покончил свое существование. Заявляя об этом, редакция выражает уверенность, что «Волжско-донской листок» может умереть со спокойной совестью, так как исполнил свой долг настолько добросовестно, насколько позволяли ему окружавшие его условия. Появившись назад тому 13 лет, он встретил почву совсем неподготовленную для печатного слова. Царицын представлял тогда собою город с слабо развитою интеллигентною жизнью, с весьма ограниченным кругом читателей. Редакция «Вол[жско]-донск[ого] листка» во многом напоминала собою редакцию американской газеты, появившейся в малонаселенных прериях: редактор газеты в то же время был и главный сотрудник, исполняя нередко обязанности репортера, корректора и экспедитора. Сотрудников не было, а если являлись, то приходилось от них отмахиваться. Местное общество относилось к органу печати скорее с любопытством, чем с сочувствием, и как бы говорило: «Посмотрим, голубчик, как ты провалишься с треском». Далее, первый по времени цензор, не жалея красного карандаша, предрекал «Волжско-донскому листку» скорую гибель. Столичная печать и, в особенности, некоторые провинциальные публицисты постоянно попрекали

газету убожеством и т. д. Безотрадная, но характерная картина почти всей провинциальной печати.

Да, невеселая картинка!

III

Помнится, один из педагогов в своем учебнике, одобренном кем следует для употребления в школах, поучает молодое поколение, что инородцы навсегда останутся пасынками России.

Как это ни дико звучит в наш век, век гуманизма и толерантности, однако приходится сознаться, что инородцы, живущие на наших окраинах, представляют из себя пасынков если не России, то по крайней мере судьбы.

Стоит лишь вспомнить картину современного быта северных инородцев, рисуемую газетой «Сибирь»: голод, обеднение, эксплоатация, водка, сифилис и, наконец, вымирание целого народа, вызванное не физиологическими причинами, а экономической руиной.

Стоит вспомнить самоуправства и истязания, жертвами коих являются калмыки, заброшенность и беспомощность этих инородцев, констатируемые газетами,— да, стоит вспомнить все это и крепко призадуматься.

Вот, для примера, голос из калмыцкой степи, иллюстрирующий только что сказанное: «Недостаток питания за последние два года, вернее, жизнь населения впроголодь, расшатав и надломив и без того не особенно крепкую физическую комплекцию его, тем самым предрасположила к восприятию в широких размерах всякого рода заболеваний, эпидемических в особенности. В настоящую минуту больных в степи очень много. А сейчас ведь только начало зимы с ее лютыми морозами и степными «шурганами»... Все, чем калмыцкая степь располагает в медицинском отношении, сводится к низшему медицинскому персоналу при улусских ставках — фельдшеру и акушерке, при бедной медикаментами аптечке. В редких случаях, из семи улусов только в двух-трех имеется врач. К сожалению, и из трех улусных врачей едва ли только не при одном имеется амбулаторный покой. В Икацихуровском улусе, в котором насчитывается около 2500 кибиток, а в них 8—9 тысяч душ обоего пола; при улусной ставке на Яшкуле нет вовсе врача, этот улус, в отношении медицинской помощи, причислен к южной части Мало-Дербетов-

ского улуса, где при ставке близ сел. Элисты, находящейся в расстоянии свыше 60 верст, существует врач, но без амбулаторного покоя. На все свыше чем стотысячное население Калмыцкой степи не имеется ни одной больницы. Сифилис здесь свил себе прочное гнездо. Переезжая из хотона в хотон, я не раз встречал целые семьи, пораженные сифилисом, и без сострадания не мог видеть подростков обоих полов, пораженных этой болезнью, только благодаря неизолированности от членов семьи... Теперь в особенности вопрос о сифилисе в степи заслуживает самого серьезного внимания. Масса «бойгушей», бедняков, потерявших весь свой скот, устремляется в русские поселки, разбросанные по периферии Калмыцкой степи; там они нанимаются из-за куска хлеба в работники, и, естественно, те из них, которые заражены сифилисом, будут служить проводником этой ужасной болезни в русском населении».

Но, может быть, нуждаясь в поднятии экономического благосостояния, в медицинской помощи и других благах цивилизации, инородцы удовлетворены в своих просветительных стремлениях?

На это красноречиво ответит нам г. И. К., корреспондент журнала «Образование».

«Систематическое обучение якутов русскому языку началось,— пишет г. И. К.,— только с 70-х годов, когда министерством народного просвещения было основано несколько улусных школ».

(Раньше заводили школы для якутов священники, но попытки их не увенчались успехом вследствие разбросанности поселков прихожан в радиусе 15—400 верст).

«Казалось бы, что министерские школы должны принести больше пользы, чем прежние церковные, но в действительности школьное дело в улусах и в настоящее время является чем-то чужим, навязанным. Объяснить это легко: стоит лишь познакомиться с историей возникновения и существования улусных школ. Эта история прекрасно иллюстрирует многочисленные попытки нашей администрации привить культуру диким инородцам, а также и те приемы, которые для этого употреблялись.

Задавшись целью научить грамоте якутов, администрация не ассигновала для этого необходимых средств, а сделала лишь для этого соответствующее распоряжение. Получив предписание, местные чины полиции немедленно приступили к воздействию на инородцев, между которыми

неожиданно оказались поборники просвещения, строившие школьне дома и дававшие деньги на школьные нужды. Такими жертвователями обыкновенно являлись богатые инородцы, нуждавшиеся в покровительстве начальства или желавшие получить какой-либо знак отличия.

Содержание же открытой школы относилось всецело на средства улусных якутов, которые с этой целью облагались определенным налогом, как деньгами, так и натурой. Обложение это, конечно, совершалось помимо желания якутов, относившихся к школе, как к бесполезной затее, и крайне тяготившихся возложенными на них обязанностями. Дело в том, что инородцы должны были также доставлять для школы учеников, так как иначе большая часть школ оставались бы пустыми. Не видя никакой пользы от грамоты, якуты редко отдавали своих детей в русские школы, и последних приходилось брать почти силой. Обыкновенно набирались дети бедняков, и последние, чтобы избежать этой повинности, прибегали даже к уродованию своих детей.

Так, один из них отрубил своему сыну палец; другой научил своего сына притворяться глухим и так его вышколил, что даже врач не мог открыть симуляции, хотя и знал о ней. Но когда попечитель училища призвал его к себе и сказал, как бы про себя: надо его взять к себе да полечить, буравчиком провертеть отверстие в ухе, то мальчик расплакался и стал кланяться в ноги.

Обязанные доставить определенное число учеников, якуты выбирали самых бедных, которые в то же время оказывались и самыми неспособными. Вот как описывает их очевидец: «Тонкие, как соломинка, руки и ноги; огромный живот, который буквально «с коры распучило»; какой-то мутный, не то задумчивый, не то мрачный взгляд; никакой улыбки, никаких признаков игривости, присущих детскому возрасту. Дети эти никогда не играют, никогда не говорят — все молчат, все будто о чем-то думают. Все они хорошо знают счет до десяти, но представления их чрезвычайно ограничены».

Отрицательному отношению инородцев к грамоте немало способствовала и самая постановка школьного дела. Во многих училищах не было учебников, и в одном из них, например, буквы заучивались «по печатным листкам, хранящимся в конторке и когда-то составлявшим какие-то книги». В сундарской школе, как и в большинстве других,

никакой методы преподавания не было, и учитель «по неимению программы, ничем не руководствовался». В отчете директора училищ встречается следующая интересная характеристика: «Хотя в каждом училище ревизующий находит все три отделения (так как ученики распределяются не по своим знаниям, а по числу лет, проведенных в школе), то, после тщательной проверки, он бывает вынужден большинство мальчиков записать в младшее отделение, лишь одного-двух отнести к среднему, а некоторых даже вовсе поставить вне отделения, образовав из них приготовительную группу, долженствующую еще сколько-нибудь научиться пониманию, если не употреблению, русской речи. Но вот проходит год, и опять отделения обращаются в номинальные, по познаниям учеников и по степени выполнения программы отнюдь не соответствующие своим названиям». Подобные условия обучения вели обыкновенно к тому, что ученики едва выучивались читать, но далеко не всегда понимали прочитанное и могли передать его, хотя некоторые из них учились от трех до пяти лет. Подобные результаты обучения в дорого стоющих школах могли лишь усилить нерасположение инородцев к школе, что действительно и замечается по числу обучавшихся учеников. В 1879 году обучалось 293 ученика-инородца, в 1885 году — 277 человек, с этого года число учеников постепенно уменьшается, доходя до 180 в 1890 г. и 216 в 1892 году. Число окончивших курс также повышалось до 1885 года, а затем начало понижаться и дошло в 1891 году до 7 человек.

При том составе учителей, каким обладали инородческие училища, и нельзя было достичь других результатов. Большинство их получили образование в уездных и духовных училищах или вышли из 2—3 класса прогимназии и далеко не всегда были подготовлены к своему делу. Некоторые из них даже не умели грамотно писать. Неумелость учителей особенно сильно проявлялась благодаря отсутствию хорошо составленных учебников. Бюрократия, заботившаяся о заведении школы, совершенно упустила из виду то обстоятельство, что учение должно быть прежде всего понятным. Якутские дети, совершенно незнакомые с русским языком, до сих пор обучаются по тем же учебникам, по которым обучаются дети русских крестьян. Между тем, подобные учебники совершенно

непригодны для якутов, живущих в других условиях, и создают для учащих массу затруднений. Самым подходящим учебником был бы учебник, составленный по якутски, но хотя вопрос о нем поднимался уже несколько раз, однако до сих пор обучение производится по старым русским пособиям. В этом вопросе вполне проявилось бюрократическое отношение нашей администрации, подгоняющей все под один шаблон и мало сообразующей свои мероприятия с местными особенностями. Зато мы видели выше и результаты подобных попечений начальства о просвещении якутов. С одной стороны, заботливое начальство, насаждающее просвещение и облагающее для этого бедное инородческое население, с другой — инородцы, всякими способами старающиеся избавиться от попечителей и тяжелых налогов,— такова история «просвещения» якутов. История эта невольно заставляет задуматься над вопросом о том, что дало якутам двухсотпятидесятилетнее владычество русских?»

Бесспорно, только поднятием туземной культуры, а не навязыванием своей, хотя бы и высшей, можно добиться желаемых результатов, т. е. такой степени развития инородцев, чтобы они, как губка влагу, могли воспринять плоды общеевропейской цивилизации.

IV

Просматривая ежедневно, по обязанности газетного сотрудника, десятки провинциальных газет, я часто с досадой отодвигаю от себя кучу печатной бумаги: как это все скучно, бледно, неинтересно!.. Неужели, если верно, что пресса зеркало общественной жизни,— неужели сама жизнь провинции так бесцветна, анемична, что не в состоянии дать ничего живого, захватывающего, ничего такого, от чего у читателя живее забился бы пульс, окрепла энергия и вера в лучшее, явилось желание все силы отдать для скорейшего достижения этого лучшего?..

Жизнь ли сама придает серенький колорит провинциальной печати, или причину этого явления следует искать в тех особенных, специфических условиях, в какие поставлена у нас нестоличная пресса?

Ведь то обстоятельство, что количество провинциальных газет с каждым годом увеличивается, свидетельствует

о росте культурных потребностей провинции, об оживлении ее общественных интересов.

Место выбывших из строя газет занимается тотчас же новыми, только что родившимися. Рождаемость газет интенсивнее смертности.

Но с какой иногда старческой опытностью появляются на свет газетные младенцы!..

Грустно становится, когда читаешь такую, например, программу «Царицынского вестника», заступившего место «Волжско-донского листка».

«Приступая к изданию ежедневной газеты, мы не обольщаемся розовыми мечтами,— говорит «Царицынский вестник».— Мы помним, что в окружающей нас среде таится много нежелательных элементов, много темных сторон, бороться с которыми долг и призвание всякого порядочного литературного органа. Бороться — это долг, но победить и искоренить их — это совсем другой вопрос. Можно бороться со злом, не трубя в победный рог о том, что «идем на вы». Можно осторожно, шаг за шагом, без шума отвоевать у неприятеля занятые им позиции. И это лучшая тактика, которая может дать хорошие результаты. Быстрый натиск в газетном деле вреден для издания и даст врагам гласности лишний шанс к победе над нею.

Спросит читатель: «Значит, умеренность и осторожность — ваши принципы в дальнейшей газетной деятельности?» — «Да, умеренность и осторожность». Если бы мы не держались этих принципов 13 лет издания «Волжско-донского листка», то давным-давно он был бы похоронен и канул в Лету забвения, да вряд ли был бы мыслим наследник его в лице выступающего теперь «Царицынского вестника». Такой метаморфозы можно найти много примеров в истории периодической печати».

Каким горьким опытом добывается такая мудрая осторожность, расскажет нам «Самарская газета» в своей заметке об «обрезанных газетах»:

«Положение провинциальной печати поистине очень плачевно. Масса опеки, которой подлежат провинциальные газеты, кладет на них яркое клеймо.

Каждый район обширной России уже нуждается в органе, который представительствовал бы о нуждах, стремлениях, упованиях и горе населения.

Однако с каким трудом достигается провинциальной печатью ее главная задача. Сцилла и Харибда подцензурного номера треплют его и ломают ежедневно.

Иногда пороги цензуры до того неожиданны, что положительно невозможно их предвидеть. Строгость и заботливость цензуры иногда бывает поразительна.

Газета «Сибирь» отмечает один характерный факт, касающийся провинциальной прессы.

В Тюмени издается «Сибирская торгово-промышленная газета». Так вот номер 91 этой газеты вышел с обрезанным наполовину листом.

На видном месте изуродованного номера дано этому и объяснение редакции. Там кратко, но выразительно значится: «По независящим от редакции обстоятельствам настоящий номер выходит в таком виде».

«Степной край» дает этому более точное объяснение:

«По содержанию видно, что вырезаны: конец некролога М. А. Барановой, сообщение из Шадринска и коммерческая телеграмма,— поясняет названная газета.— Так как от некролога обрезан самый хвост с обозначением лишь места и времени отпевания, а с другой стороны, едва ли в коммерческой телеграмме можно предположить злостное намерение поколебать существующий порядок, то необычную меру тюменской администрации, очевидно, нужно отнести к злополучному сообщению из Шадринска».

Но это еще не все, что делает провинциальную газету серенькой, бесцветной. Кроме казенной цензуры, у нас есть еще цензура обывательская, носящая печать провинциальной заскорузлости, боязни света, недружелюбия к гласности. Нельзя не согласиться с газетой «Волгарь», когда она говорит, что «наш обыватель, особенно житель провинции, плохо еще разбирается во всех тех явлениях современной жизни, которые вытекают из развития общественности, из проникновения гласности в деятельность общественных учреждений и отдельных лиц по отношению к их обязанностям, с которыми связаны интересы общества. Провинциальный обыватель не привык к свету, не любит гласности, которая мешает дремоте общественной мысли, суживает простор для всякой неправды и вносит подчас такие взгляды в общество, которые мешают местным хищникам эксплоатировать общественное достояние, творить произвол, угнетать общест-

венную волю и обделывать всякие темные делишки. Провинциальный обыватель, безмятежно почивающий среди окутавшей его паутины, из-за которой уездные пауки поедают общественные крохи, до такой степени свыкся с своим положением, что жизнь без этих пауков представляется ему как будто непонятной».

Но, кроме поедания «общественных крох», уездные пауки усердно ткут паутину и на тех, кто во имя правды и общественных интересов решается чуть не на геройский подвиг путем печати оградить эти «крохи». Беру наудачу первый попавшийся случай: «Конотопскому исправнику,— пишет корреспондент «Сына Отеч[ества]»,— не понравилась корреспонденция, помещенная в одной из киевских газет, и так как открыть имя автора «домашними средствами» не удавалось, то был сделан запрос в редакцию, которая, как водится, не замедлила «сообщить» точный адрес корреспондента. Оказалось, что он живет в уезде, и вот местный пристав получает от исправника предписание, в котором предлагается «объявить такому-то, чтобы он пожаловал в Конотоп, в полицейское управление, для объяснений по делам службы». Какой таинственный смысл заключало в себе это приглашение «пожаловать по делам службы», обращенное к лицу, нигде не служащему,— сказать трудно, так как корреспондент счел для себя более удобным не «пожаловать», а пожаловаться на незаконное предписание исправника губернатору».

Так поступил человек независимый, нигде не служащий и потому обладающий большей дозою гражданского мужества.

Какая же участь ожидает корреспондента из «служащих», решившегося писать в газете хотя бы «об урожае хлебов и о явлениях природы», как это сделал автор нижеприведенного письма к редактору газеты «Енисей»? Но пусть этот злополучный корреспондент сам говорит за себя:

«Уважаемый г. Редактор!

Жаловаться не знаю кому и ограничусь лишь покорнейшей просьбою поместить в уважаемой газете «Енисей» следующее обстоятельство: в одном из номеров газеты «Сибирь» помещена статья под названием

«Собачий чорт», которая, судя по содержанию, относится бог весть до какого-то исправника нашей немшимой (?) Сибири. Я никогда не имел поползновения третировать действия начальства и, главное, писать в газеты статьи вроде фельетона о «собачьем чорте»; если я писал в сибирские газеты, то больше об урожае хлебов, явлениях в природе и житье-бытье крестьян, ничуть при этом не задевая никого. Между тем, нашлись доброжелатели и на каком-то основании заподозрили и... мало этого, но и обвинили меня в сочинении помянутого фельетона. Само собою, после такого несправедливого обвинения мне пришлось получить фиаско, пострадавши нравственно и материально, а обвинители, умывая руки, остались очень, очень довольны, что сумели «вызвониться» и оказать преданнейшую услугу начальству, представив мнимого автора.

Примите уверение в истинном почтении и преданности вашего покорн[ого] слуги Мирона Степановича Казанцева (мещ[анина] г[орода] Минусы).

Село Рыбинское,
Канского округа.

Не удивительно, если при таких исключительных условиях развития гласности провинциальная пресса принимает серенький облик, если в ней чувствуется что-то недосказанное, что-то затаенное от читателя, какой-то если не фальшивый, то и не вполне искренний тон...

V

В pendant [1] к тому, что говорилось по поводу провинциальной печати в предыдущем номере нашей газеты, не лишним будет привести интересную заметку г. Абрамова, помещенную в газете «Бессарабец».

Читателю, раскрывшему свежий номер провинциальной газеты, и в голову, пожалуй, не придет, какого труда, скольких неприятностей, забот, а подчас и жертв стоит этот номер тому немногочисленному персоналу редакции, на плечах которого лежат все заботы по выпуску номера.

---

[1] У відповідності *(франц.).— Ред.*

«Обыкновенно провинциальная газета ведется,— пишет г. Абрамов,— исключительно трудами нескольких человек, а случается — даже исключительно одним человеком. Эти люди, или этот человек, до такой степени поглощены газетной работой, что у них, или у него, уже не остается времени для принятия активного участия в местной жизни. К этому присоединяется еще опасливое отношение провинциального общества к представителям печати, в силу которого они занимают место среднее между разбойником с большой дороги и затравленным зайцем. С одной стороны, их серьезно побаиваются, а с другой — по возможности теснят на каждом шагу. В результате, кружок лиц, работающих в газете, обыкновенно стоит вне местной жизни, от него вежливо сторонятся. Сведения о местной жизни попадают в газету, таким образом, уже не непосредственно от самих деятелей этой жизни, а через третьи руки, часто в рафинированном виде или даже из разного рода отчетов, в которых явления жизни приведены в прикрашенный и шаблонный вид. Таким образом, жизнь отражается в местной печати уже не в натуральном свете, а в виде почищенном, приглаженном и обезличенном. К тому же и самые работники местной печати, почти не выходящие из-за письменного стола и типографии, начинают относиться к изображаемым ими явлениям не как к фактам, которые должны взволновать их, задевать за живое, а как к вещам безразличным, интересным лишь постольку, поскольку они представляют «материал» для заполнения газетных столбцов. В конце концов и получается то обезличение, та шаблонность провинциальных газет, которыми эти газеты так страдают.

Я около года нахожусь в отлучке из родного города. Само собою разумеется, что я отношусь с особым интересом к местной жизни своего родного уголка. Вот почему я всегда с волнением раскрываю газету, выходящую в моем родном городе, и всякий раз оставляю ее совершенно разочарованный. Я много нахожу там интересного, что, однако, я уже давно узнал из столичных газет; о местной же жизни я не узнаю ровно ничего. Известия из местной жизни, которые появляются в этой газете, такого рода, что я их мог всегда предположить и не читая газеты, и они совершенно одинаковы как в газете моего родного города, так и в газете любого соседнего. Того же, что

составляет особенности местной жизни и что собственно и представляет собою наибольший интерес, я напрасно ищу в своей газете: его нет и не может быть при теперешнем положении этой газеты. А в таком же положении находится большинство провинциальных газет.

Не странно ли, что провинциальная интеллигенция не поймет, наконец, что газета, печать представляют собою оружие, средство для движения общественной жизни вперед и притом оружие, средство могучее, с которым никакое другое сравняться не может. Неужели так трудно оценить это оружие и понять, что всякое общественное дело, какое бы ни делалось данным лицом, будет идти несравненно успешнее, когда к нему на помощь придет печать, когда работники данного дела прибегнут к помощи печати, воспользуются для движения дела вперед местною газетою? Только тогда, когда эти простые истины будут поняты и усвоены местною интеллигенциею, только тогда, когда установится самая тесная связь между местною газетою и местною интеллигенциею, когда деятели провинции в каждом своем начинании будут обращаться к помощи печати, когда каждое местное общественное дело будет предварительно обсуждено участвующими в нем на страницах местной печати,— последняя получит должное развитие и свое настоящее значение. Рано или поздно, конечно, то, на что мы указываем теперь, лишь как на желательное, наступит, и провинциальная печать будет играть ту роль, которая ей вполне приличествует и которую она вполне может выполнить. И от такой постановки провинциальной печати, конечно, местная жизнь только выиграет во всех отношениях».

А вот и иллюстрация, выхваченная сотрудником «Од[есских] нов[остей]» г. Далиным из недр провинциальной жизни; она так интересна, так ярко живописует отношение общества к печати, что не можем отказать себе в удовольствии поместить ее целиком. Вот она: «Сотрудник газеты написал горькую правду, а редактор эту самую горькую правду напечатал. В результате... «пожалуйте оба на скамью подсудимых». На каком основании? О, да все на том же самом, на каком уже сотни раз сидели на этой скамье корреспонденты и редакторы... на основании «не смей писать горькой правды, а пиши только сладкую».

Такая обыкновенная история только что закончилась

в г. Таганроге. И закончилась она, опять-таки, точно так же, как обыкновенно заканчиваются такие истории на суде гласном: торжеством отнюдь не преследователей горькой правды, но обвинителей негодующих.

Но имеется в этой таганрогской истории и нечто особенное...

К Таганрогскому окружному суду с требованием тюрьмы для газетного работника, поведавшего горькую правду общественного значения, обратилось не то или другое задетое этой правдой отдельное лицо, а целое учреждение. Да еще и учреждение-то какое: состоящее исключительно из университетских людей и представителей гуманнейшей и благороднейшей из всех человеческих профессий,— словом, общество врачей таганрогских. Кстати сказать, для меня несколько непонятно, почему эти почтенные люди не обратились с таким же требованием и по отношению к пишущему эти строки. Та горькая правда, которая их так возмутила, была и мною печатно поведана, и кажется, только после моих-то строк они и воспылали особенным гневом, всецело обрушившимся на сотрудника местного «Вестника» г. Тараховского.

Итак, повторяю: с требованием тюрьмы для газетного работника к суду обратилось целое общество просвещенных людей. Оно, видите ли, обижено им, опозорено, нравственно заклеймено и только в тюрьме для него, в обвинительном для него приговоре видит единственное средство очищения себя от всего этого.

А случилось, читатель, вот что:

В субсидируемую городом Таганрогом лечебницу местного общества врачей, заменяющую городскую больницу, был доставлен больной. Это было в приемные часы, но принимать было некому. Больной же еле держался на ногах.

— Положить бы его тут где-нибудь, пока, может быть, доктор заглянет,— взмолился доставивший больного.

— Что ж, можно и положить...

И положили... в хлев, в навоз, рядом с коровкой.

Ну, а затем лечебница оказалась вскоре окруженной негодующей толпой, раздалась брань всякая, и много, много недобрых слов было произнесено не только по адресу самой лечебницы без врачей, но и городской управы без людей.

И все это имело место в Таганроге «по обыкновению»: и это отсутствие приема во время приема, и это коровье

помещение вместо больничной койки для еле держащегося на ногах больного человека, и этот ропот обывателей, и этот «нуль внимания» со стороны городского управления.

Спрашивается: имел ли право местный орган печати умолчать об этой вопиющей горькой правде? Конечно, такое молчание было бы для него только позорно, явилось бы, в свою очередь, ничем иным, как вопиющим же пренебрежением к своим обязанностям. А между тем, только за это неумолчание — «под суд редактора, под суд сотрудника». Они, видите ли, опозорили целое общество врачей. Вот уж поистине «с больной головы на здоровую». Точно они, а не само общество повинно в своем позоре, точно они виноваты в том, что правда об этом обществе оказалась в данном случае такой горькой!

А что это действительно была правда, то оправдательный приговор суда, конечно, уже лучше всего свидетельствует об этом. Суд, несмотря на патетическую речь поверенного общества, не нашел возможным исполнить его просьбу о снятии с общества «наложенного на него клейма». Вместо обвинительного приговора над газетным работником суд преподнес добрый урок его обвинителю. Он сказал ему своим приговором, во-первых, что нельзя требовать тюрьмы для человека, исполнившего только свой долг, и, во-вторых, что действительно позорным является самый факт, а не воспроизведение его в интересах общественного блага».

Все здесь тени и тени! Когда же, наконец, дождемся света?..

VI

О роли, какую играет периодическая печать в общественной жизни, так много писалось и говорилось, что было бы и длинно, и скучно, хотя бы в общих чертах, воспроизводить сказанное.

Я хочу отметить лишь ту поистине страшную силу, какою обладает печать.

Сила эта — внушение.

Располагая в своем арсенале таким богатым и разнообразным оружием, как блестящая форма, остроумие, логика, софизмы и парадоксы, искренняя или поддельная убежденность, всезнайство и авторитетность, печать совершает свой победоносный поход на среднего, сырого (у нас — типичного) читателя, обрабатывает его, убежда-

ет, с назойливостью мухи изо дня в день жужжит ему свою песню, заставляет смотреть на все своими глазами, вербует достойное предводителя войско...

Сколько ж зла, сколько теней вносит в жизнь, пользуясь этой силой, наша реакционная печать, раздувающая под покровом охраны общегосударственных интересов национальную рознь, религиозную нетерпимость, все худшие, бестиарные инстинкты, создающая пугала, чтобы, если не остановить, то, по крайней мере, затормозить, спутать и затемнить самые лучшие, самые благие начинания...

С какою, например, ехидной осторожностью относится реакционная печать к предполагаемому введению земства в юго западном крае: «Земские учреждения (на окраинах) откроют широкое поле для активной деятельности местных инородческих элементов и объединят все местные, враждебные русской культуре, силы»,— восклицают наши земствофобы.

«Это,— отвечает с полной основательностью «Вест[ник] Европы» (Внутр[еннее] обоз[рение], декабрь),— пророчество без пророческого дара, пророчество, вдохновляемое исключительно недоверием и ненавистью. С таким же, по меньшей мере, правом можно утверждать, наоборот, что «инородческие элементы», получив хоть какой-нибудь простор для «активной деятельности» на пользу родного края, посвятят ей часть тех сил, которые теперь пропадают бесплодно в вынужденном бездействии или пассивной оппозиции.

Поставив себе задачею создать как можно больше помех на пути развития земских учреждений, реакционная печать переходит от общих нападений к детальным; за «страшными словами» следует некоторое подобие фактической аргументации.

Сюда относятся статьи г. Кусторубова: «Земство и юго-западный край» («Москов[ские] вед[омости]» №№ 304, 305 и 306). Автор рекомендует себя уроженцем, жителем и деятелем юго-западного края,— но не дает ничего, кроме общих мест, которые можно было бы, не выезжая из Москвы, заимствовать из старых газетных коллекций. Несколько слов о Шейлоках-евреях, паразитах-немцах, неисправимо коварных и лицемерных поляках (между которыми лойяльны, и то лишь из-за материальных интересов, одни крупные заводчики и

землевладельцы), бедных серых мужичках-малороссах — и вывод готов,— невозможность введения земских учреждений в юго-западном крае считается доказанною. Как образец этого наездпического способа решения вопроса, приведем буквально сказанное г. Кусторубовым о малороссах: «Крестьяне (малороссы) слишком еще темны, слишком еще забиты ужасным польским игом, чтобы понимать и нести свою миссию во всей ее полноте и важности. Это прекрасный материал, но ожидающий еще искусных зодчих, чтобы быть использованным вширь и вглубь. Не забудем также мучительной еврейской кабалы, в которой поголовно томится здешнее крестьянство и которая куда горше крепостной зависимости... Сплошь и рядом,— читаем мы дальше,— малоросс, пройдя высшую школу, становится хохломаном. Пока хохломанство ограничивается предпочтением Старицкого Шекспиру и культом дида Тараса, то оно только смешно; но с ним нужно считаться, когда под ним разумеется целая федералистическая программа, насчитывающая немало последователей. Такие хохломаны — еще более ярые враги Руси, чем поляки. Их идеал «исторический герой — Мазепа, первый активный хохломан-федералист». Ну, разве это не повторение избитых клише, всем успевших надоесть до тошноты? Проникающая их фальшь особенно заметна именно в применении к земскому вопросу. Если малорусская крестьянская масса темна, то тем нужнее призвание ее к свету, достигаемое, между прочим, именно путем участия в земских учреждениях. Именно в земстве она может привыкнуть к открытому заявлению своих нужд, к открытой мирной борьбе с силами, ее угнетающими, все равно, коренятся ли они в старых помещичьих традициях или в новой еврейской эксплоатации; именно в земстве она может проникнуться сознанием своей равноправности с другими сословиями и национальностями; именно в земстве она может найти, в своей собственной среде или в среде других народолюбивых элементов, тех «искусных зодчих», о которых говорит г. Кусторубов (искусных, конечно, не в его направлении и духе). Ожидать появления таких «зодчих» помимо и вне земства представляется тем менее основания, что в юго-западном крае, по собственному признанию г. Кусторубова, чрезвычайно сильно развит абсентеизм крупных землевладельцев русского происхождения и почти совершенно

отсутствуют русские арендаторы и мелкие землевладельцы... Заняв место в земстве, крестьяне-малороссы могли бы позаботиться, между прочим, и о более широком распространении в их среде начального обучения. Пускай г. Кусторубов утверждает, что «на родине церковно-приходской школы (школа Ярослава Мудрого) только и должна существовать церковно-приходская школа»: для всех тех, кого не убаюкивает шумиха фраз, совершенно ясно, что в юго-западном крае, как и везде, рядом с церковно-приходской школой и министерской, о существовании которой г. Кусторубов почему-то забывает, есть место и для земской... Если оставить в стороне евреев, за которыми ныне действующее земское положение не признает никаких избирательных прав, и немцев, составляющих ничтожное меньшинство населения, то программа г. Кусторубова может быть выражена в следующих немногих словах: поляков не нужно пускать в земство потому, что они поляки, малороссов потому, что они малороссы. (В примечании: так называемое «хохломанство» в основании своем — не что иное, как совершенно естественное желание сохранить и оградить лингвистические, этнографические и культурные особенности малорусского племени). Как одна из бесчисленных вариаций на тему: н е п у щ а т ь, эта программа не имеет даже достоинства оригинальности».

Так говорит «Вестник Европы».

Другой журнал («Русское богатство»), рассматривая национальные отношения в России, с другой стороны освещает затронутый земствофобами вопрос о местных инородческих элементах в юго-западном и западном крае: «Разумно ли, справедливо ли с нашей стороны допустить денационализацию жмудинов, литовцев, белорусов и малороссов? И, отказываясь от обрусения поляков, не должны ли мы воспрепятствовать и полонизации непольского населения западного края? Кажется, это логично. Однако, ведь речь идет не об о б р у с ѣ н и и, а только об о б р у с е н и и, что совершенно не одно и то же? Если те и другие населения о б р у с ѣ ю т сами собой, в силу культурного процесса, этому одни порадуются, другие попечалуются, но это никакого отношения к политике не имеет. Другое дело, если населения обрусятся, т. е. будут прибегать к искусственным, частью даже понудительным мерам. Против этой-то политики обрусения (от глагола

о б р у с и т ь) уже давно возражает значительная часть русской печати, а не против процесса обрусѣния (от глагола о б р у с ѣ т ь), совершающегося без понудительных мероприятий. То же самое должно иметь в виду и относительно полонизации. Должны быть поставлены преграды всякому систематическому искусственному ополячению западного края, это несомненно. Борьба же с естественной полонизацией, в силу роста польской культуры и распространения ее влияния, возможна только культурная же, общественная, но не государственная. Надо еще помнить, что обрусение западного края, т. е. программа его денационализации, ослабляя местные народности, облегчает не только обрусѣние, но и полонизацию.

Один литовец рассказывал мне о плодах обруситель-ной политики на Жмуди. Сельское население этой страны сохраняло до самого последнего времени свой язык и свою племенную самобытность, в течение полутысячелетия не поддаваясь полонизации. Но вот началось обрусение (прошу помнить читателей, что это не обрусѣние, далеко не обрусѣние). Начали жмудинов обязательно обучать русскому языку и давать, в виде грамотности и первых начатков образования, некоторое орудие для приобретения культуры. Какую же культуру будет приобретать жмудин, как не польскую, которая вокруг него и над ним, а всякая другая далече? Прежде непреодолимым препятствием был язык. Между жмудским и польским целая пропасть, но между русским и польским этой пропасти уже нет, и, научившись одному славянскому языку, жмудин скоро усваивает и другой славянский же. Таким образом, обрусение Жмуди повлекло за собою не столько ее обрусѣние, сколько ее полонизацию. К тому же, пробудившееся жмудско-национальное движение, которое могло явить сопротивление полонизации, было остановлено виленскою администрацией все в тех же обруситель-ных видах. Оно теперь ютится в прусской Жмуди, в Гумбинене и Тильзите. Я не думаю, чтобы жмудское национальное возрождение имело будущность. Вместе с литовцами, говорящими уже на другом наречии, и латышами, еще сильнее отличающимися наречием, жмудинов не наберется и трех миллионов. Предоставим, однако, истории решить, чем быть литовским племенам, образовать ли скромную самобытную литовскую народность или слиться с соседними культурными нациями: польской,

русской или немецкой. Будем только помнить, что, проводя политику их денационализации, мы ускоряем их полонизацию и германизацию, потому что, при отсутствии русского культурного класса в жмудско-литовском крае денационализация жмудинов и литвинов не может вести их к обрусѣнию и заставит принимать всякую другую соседнюю культуру, а с нею и народность. Что до очевидности справедливо относительно Жмуди и Литвы, то будет верно, toutes proportions gardées [1], и относительно остальных частей западного края. Я мало знаком с белорусскими отношениями. Относительно же моих земляков Правобережной Украины могу заверить всех, опасающихся ее ополячения, что украинское население само отобьется от полонизации, лишь бы ему не мешала обрусительная администрация, так подавляющая народную самодеятельность, именно необходимую в этом случае. Запаса этой самодеятельности в украинском населении вполне достаточно и, если галичане успешно отстаивают свою народность при условиях гораздо менее благоприятных, то украинцы справятся и подавно с этой немудрою задачею. Лишь бы им не мешало обрусение, которое, по моему глубокому убеждению, ведет в западном крае не к обрусѣнию, а к полонизации».

Право, отрадно становится, когда после мрака и человеконенавистничества реакционеров тебя осветит и согреет братолюбивое слово честного органа печати!..

VII

Искание правды, идеала, к счастью, вечно присуще людям, на какой бы ступени развития они ни стояли.

Человечество никогда не может примириться с существующим строем жизни, потому что этот строй, со всеми его отрицательными сторонами, неминуемо отстает от идеалов и надежд, характеризующих эпоху.

Завет любви, братства и равноправности, данный человечеству две тысячи лет тому назад великим учителем — Христом, далеко оставляет за собой современные нам формы жизни, освещает их, наводит на размышление, заставляет верить и надеяться, что царство правды — впереди.

---

[1] Беручи до уваги відмінності (*франц.*) – *Ред.*

На почве несоответствия современного строя жизни с великими христовыми заветами и возникает явление, называемое сектантством.

Речь идет здесь о рационалистических сектах.

«Утихшая было в конце 80-х годов,— пишет «Миссионерское обозрение»,— пропаганда штунды снова оживилась, вожаки штундо-пашковцы развили свой прозелитизм, энергию и смелость до страстности. Сектантское брожение усилилось не только в старых пунктах, но коснулось и новых мест, где о штундизме до сих пор не было и понятия. Так, в истекшем году, по имеющимся у нас сведениям, штунда проникла в Калужскую и Нижегородскую губернии. В истекшем году, между прочим, штунда получила значительное развитие в Привислянском крае, среди населения католического исповедания главным образом. В Юго-Западном, где пропаганда штундизма за последние годы, совсем было притихла и брожение было ослаблено и успокоено, в последнее время в некоторых районах (Каневский) оно вновь вспыхнуло и выразилось в значительном количестве отпадений от православия. В Поволжских губерниях и на Северном Кавказе штундо-баптизм проявлял также усиленный прозелитизм и сделал значительные завоевания в молоканской и хлыстовско-шалопутских сектах».

Проповедники штундизма, с евангелием в руках, вдоль и поперек пересекают Украину, проповедуя свое учение.

«У нас появились, сообщает корреспондент «Нов[оросс]ийского] тел[еграфа]» из Херсона, полуграмотные миссионеры, публично выступившие с поучениями против верования православных. Запасшись библией, но мало в ней разумея, они силились доказывать заблуждения православных, рекомендуя им переменить свою веру. Для распространения своего учения избрали Рыбную площадь, рассчитывая, как видно, на Рыбном базаре найти доверчивых слушателей. И, действительно, вокруг них стали собираться любопытные послушать «слова». В числе любопытных оказались и базарные полицейские десятские, которые пригласили проповедников в участок. Оказалось, что главный из этих проповедников — крестьянин Киевской губернии, Черниговского уезда, с. Боровиц, Мина Федченко, торгующий вразнос народной галантереею. Занимаясь торговлей, Федченко, как видно, духов-

ной жаждою томился и, вращаясь, надо полагать, среди штундистов Киевской губернии, заимствовал их религиозные воззрения, а затем задумал распространять их в нашей губернии. Насколько успешно проповедничал Федченко, проходя Херсонскую губернию,— неизвестно. Но добравшись до г. Херсона и поселившись в предместьях его, «Мельницах», Федченко успел здесь совратить в штундизм живущего с ним под одной кровлей березнеговатского мещанина Филиппа Горицына и вместе с ним начал проповедывать учение штундистов на Рыбном базаре. Как Федченко, так и Горицын не признают себя штундистами и называют себя баптистами, но о самом баптизме не имеют ни малейшего понятия. На обращенные к ним увещания оставить свое заблуждение они отвечают, что им сам господь внушил, как надо веровать, и потому они, кроме господа и его апостолов, никаких других учителей не признают. На вопрос же, каким образом они получают внушение от господа, они поясняют, что получают его не непосредственно от господа, но через священные книги».

Штундизм растет, развивается, вызывает все большие и большие опасения у православного духовенства, решившегося, наконец, созвать в Казани миссионерский съезд для изыскания приемов борьбы с сектантством. Как отнесся этот съезд к сектантству, лучше всего покажет речь чиновника особых поручений при г. обер-прокуроре св. Синода — В. М. Скворцова: «Дело миссии,— говорит он в заключение своей речи,— снять маску с нашего сектантства и правдиво доказать обществу и государственной власти, что нет и быть не может света во тьме заблуждений сектантства... Наш долг — предостеречь стражей отечества, что отделившееся от единства церкви, укоренившееся в свободомыслии сектантство нам представляет собою и в государственном отношении горючий материал, который при анархической искре, подобной духоборческой, способен с течением времени в любом месте разразиться страшным политическим пожарищем и заражать свежую атмосферу духовнополитического миросозерцания нашего православного населения и играть в руку врагов церкви и отечества. Долг миссии стойко и мужественно выяснить всем и каждому, «что семя свято стояние града», а не политико-экономические утопии, что только под сенью православно-национальных,

истинно русских идеалов прочно развитие благосостояния и силы русского государства, а не в сепаратизме сектантства» («Моск[овские] вед[омости]» № 241).

Вот меры, принятые миссионерским съездом для борьбы с сектантством: воспретить раскольникам открывать школы для обучения своих детей и закрыть все имеющиеся у них в настоящее время школы, объявить принадлежность к «особенно вредным» сектам «порочащим обстоятельством», чтобы дать этим право крестьянским обществам подвергать исключению из своей среды и ссылать в Сибирь тех из своих членов, которые будут замечены в принадлежности к вредной секте; признать издания лютеранских богослужебных книг на русском языке «опасными», воспретить сектантам принимать в работники или в услужение лиц православного вероисповедания, не достигших совершеннолетия, а за совершеннолетними, поступающими в работники или в услужение к сектантам, учреждать надзор через приходских священников. Ввиду того, что штундисты, лишенные с 1894 года права собираться на моления, стали в последнее время посещать с этой целью лютеранские церкви, имеющиеся вблизи мест их оседлости, причем пасторы совершают для них богослужение на русском языке, съезд постановил просить через св. Синод правительство о запрещении отправления богослужений на русском языке в лютеранских церквях, находящихся в тех местностях, где живут штундисты. Наконец, ввиду того, что в действующем ныне уложении о наказаниях, в статье, воспрещающей проповедывание раскола и сектантских учений, говорится, что ответственности за это подлежат лишь лица, распространяющие упомянутые учения «публично», съезд постановил просить св. Синод обратиться в комиссию, занятую в настоящее время составлением нового уложения о наказаниях, с предложением исключить это слово «публично» из указанной выше статьи или заменить его каким-нибудь другим словом, так как оно дает судебным установлениям повод толковать эту статью в том смысле, что воспрещаются проповеди раскола и сектантских учений только на площадях и улицах. Таковы главнейшие постановления съезда, принятые единогласно всеми, принимавшими в нем участие, почти без прений. Как полезные для дела борьбы с расколом и сектантством, предлагались и обсуждались в съезде,

между прочим, еще и такие меры: исходатайствование издания закона, на основании которого можно было бы отбирать от раскольников и сектантов их детей, причем для воспитания их в православной вере устроить в каждой епархии особые приюты» («Рус[ские] вед[омости]», № 221).

Даже князь Мещерский возмутился постановлениями съезда. «Ведь, очевидно, пишет он, что на этом съезде созваны были самые лучшие представители церковной иерархии, самые усердные и самые просвещенные ревнители православия, и тогда говоришь себе: если в этом лучшем и отборном наличном составе миссионерского съезда он мог беспрепятственно и с легким сердцем целый день посвятить на обсуждение таких мер, как отбирание детей и конфискование имуществ раскольников и сектантов, то что же должно происходить во имя интересов православия и в деле борьбы его с расколом и ересью в тех многих темных уголках русской земли, где живут и действуют не лучшие и не отборные, а обыкновенные церковные люди?»

Опасения князя Мещерского не замедлили оправдаться. Вот что пишет корреспондент «Ниж[егородского] лист[ка]» из с. Юрино, Васильск[ого] уезда:

«На днях членом Васильского уездного училищного совета было передано преподавателям местной земской школы устное приказание председателя училищного совета, чтобы все дети раскольников, не желающие выполнять обрядов церкви, были исключены из училища, каковое приказание и должно быть приведено в исполнение к великому прискорбию молокан, сетующих на то, что их хотят лишить элементарного образования и тем самым гонят их в болото невежества, разного рода суеверий и предрассудков».

На съезде было констатировано сходство между всеми новейшими сектами в том, что последователи их всячески стараются избегать бесед с православными пастырями или учителями. Приводимая корреспонденция, быть может, хотя отчасти объяснит такое поведение сектантов.

«Русск[ий] труд» рассказывает об одном прискорбном инциденте, происшедшем 27 ноября в Петербурге, в Михайловском манеже, на собеседовании синодального миссионера о. Арсения.

«Собеседование,— говорит газета,— было посвящено английскому церковному писателю Фаррару, уважаемому повсюду, сочинения которого, переведенные в большинстве нашим проф. духовной академии А. Лопухиным, составляют украшение церковно-исторической литературы. О. миссионер, духовное образование коего далеко не достигает его ревности о вере, выступил в качестве грозного обличителя Фаррара. По мнению о. Арсения, Фаррар колеблет догматы, утверждая, что «Адамова голова» под крестом есть лишь легенда, вносит зловредную критику в писание, расшатывает веру и, наконец, кощунствует, озаглавливая свою книгу «Жизнь Иисуса Христа». Из уст о. миссионера исходили такие эпитеты: «безбожник», «невер», даже «осел, прости господи».

Смущенный всем услышанным и не замечая, какое впечатление произведено на толпу пламенным обличением о. Арсения, священник Б—ий решился возразить о. миссионеру в оправдание Фаррара, указывая, что обвинения не доказаны и несправедливы. Тогда о. миссионер обозвал своего оппонента пашковцем и просил его задержать. Возбужденная толпа имела достаточно воинственный вид и, если бы не вмешательство полковника N., защитившего о. Б—го и указавшего добровольцам-ревнителям, что это православный священник, исход мог бы быть самый нежелательный. Однако собеседование все-таки расстроилось.

Наши церковные сферы глубоко возмущены этим инцидентом, тем более, что на собеседовании было много интеллигентных лиц, пришедших послушать беседу о Фарраре и отнюдь не ожидавших подобного к нему отношения.

В данном случае больше всего прискорбно не отношение к Фаррару, так как каждый может иметь свои мнения, но отношение к священнику о. Б—му, которого миссионер о. Арсений рекомендовал «задержать», вместо того, чтобы с ним спорить. Такие аргументы, к сожалению, у нас довольно обычны».

История преследуемых идей всем известна.

Не в отношении ли духовенства к сектантству следует искать объяснения той страстности прозелитизма, на какую указывало «Миссионерское обозрение?»

VIII

«ВРЕМЕНА НЕ ТЕ»

Под таким заглавием в «Бирж[евых] вед[омостях]» появилась интересная корреспонденция, в которой передается обычная, полная грусти, картина фабричной жизни. Заслуживают внимания финальные штрихи этой картины.

На стеклянном заводе миллионера Ивана Воронина испортилась машина; работы были приостановлены. Пользуясь удобным случаем, мастеровые начали кутить и безобразничать, а когда машина была исправлена, они не соглашались работать до тех пор, пока не будет получена ими поденная плата полностью за все нерабочие дни. Но так как владелец завода не соглашался, то они наотрез отказались работать, продолжая пьянствовать и шуметь.

— Нет, шалишь! Завод стоял не по нашей вине, а не хочешь платить — так тебя заставят судом!

Приказчик Воронина, Барыкин, начал уговаривать хозяина, чтобы он удовлетворил рабочих.

— А не то ведь завод будет стоять без дела и придется терпеть убытки,— говорил он.

— Погоди,— сказал Воронин,— я заставлю их работать... Да еще и прощения будут просить.

И донес уездному исправнику, что рабочие забастовали!

Пьяные мастеровые бушевали и шумели вокруг дома и завода, горланя песни, произнося угрозы.

— Мы, ребята, упрячем его еще в острог, а уж наши-то трудовые денежки получим!

Приказчик попробовал было урезонить их, чтобы они принялись за дело, и тоже пригрозил:

— Ребятушки, принимайтесь с богом за роботу, а то как бы не было греха — ведь хозяин-то послал в город жалобу начальству.

Но это только подлило масла в огонь.

— Что-о-о? Нас усмирять? Да мы пьем на свои денежки! Дело наше правое!

— Верно, верно,— загалдели все.

— Подай расчет! А не то мы и сами знаем дорогу в город; мы просим не лишнего, а то, что заработано

и следует по уговору... Подай деньги!.. Вали, ребята, в контору. Требуй!

И вся ватага мастеровых направилась в контору.

— Выламывай, ребята, дверь!

Некоторые из более благоразумных начали уговаривать толпу.

— Ребята, не дури! Брось! В ответе будем. Брось, говорят: худо будет нам всем,— право!

— Брось, брось! Что же они нас долго ли так будут манежить-то понапрасну. Пущай отдадут деньги, тогда и бросим. Что же, дарить, что ли, скареду эдакому; у него шея-то потолще нашей — миллионов с двадцать, поди, а то и больше есть, а тут полтараста рублей отдать жалко.

— Так ты требуй закопом, судом, а не эдак.

— По закону! Тут стень, до города-то столько верст — ходи туда, скоро ли стребуешь?

— Ребята, не смей, потому — в ответе будем да и своего не добьемся. Подождем лучше начальства.

Толпа разом отхлынула. Мастеровые разбрелись, продолжая пьянствовать. Жены с детишками плакали.

— С горя пьем, потому обижают нас — деньги не отдают, заработанные, наши кровные деньги. Он всех вез сюда из-под Москвы-то, ведь уговаривал да улещал: задержки, мол, в плате никакой не будет, доставка туда и обратно на мой счет. А теперь, скупищая его душа, во́на что поет: не заплачу,— говорит,— это прогульные дни, вы не работали. Дураки мы! Бить бы его, кащея бессмертного... Трясется над каждым грошом. Ложка деревянная сломается, так и то вычет! Кто, говорит, сломал? Морит голодом, или кормит какой-нибудь дохлятиной, которую у него же в лавочке покупаем.

— Так не нанимался бы!

— А ты зачем нанимался?

— Я не жалуюсь.

— Доволен, значит, что свинья меньше твоего дряни жрет? Ступай — благодари хозяина.

К вечеру к заводу подъехали три тройки с колокольчиками и бубенчиками. Урядник скакал за ними верхом.

Мастеровые выбежали из мазанок. Приказчик грозно прошел мимо толпы, говоря:

— Ну, вот погодите, голубчики родимые, теперь мы с вами расправимся.

— Бабушка-то на двое сказала.

— Дело наше правое.

— Главное, ребята, действуй! Ничего не утаивай, всю подноготную наружу вали... Справимся!

Подъехал исправник, жандармский следователь, доктор...

Рабочие обнажили головы. Начались расспросы; слышались объяснения по поводу неуплаты денег, хотя они, рабочие, ничем не виноваты, что машина испортилась и т. д.

— А еще, ваше благородие,— раздался голос,— сын его держит здесь при заводе мелочную лавочку, откуда мы берем все по двойной да по тройной цене — потому, деваться некуда, купить больше негде, тут степь. За селедку, что стоит в городе 3—5 копеек, с нас дерут 10 копеек, да и товар-то самый гнилой и лядащий. Извольте взглянуть и т. д.

Расспросивши рабочих, начальство отправилось в контору; вскоре из конторы выбежал трепещущий и бледный сын Ивана Воронина, Егор.

— Убирай гнилую муку,— шепнул он приказчику, который опрометью бросился в лавочку.

Пока начальство было в конторе, приказчик, при помощи своей жены, успел перетаскать всю муку к себе на квартиру.

Однако начальство не было просто и потребовало осмотра квартиры приказчика. Тут представилось отвратительное зрелище: в мешках муки ползали черви. Был немедленно составлен протокол, начальство удалилось на тех же тройках, на которых и приехало. Колокольчики и бубенчики весело зазвенели. На заводе, между тем, поселился страшный призрак суда, законного возмездия и острога.

— И черт меня дернул соваться с доносом,— говорил Воронин,— выгнать бы по шее всех рабочих и нанять вместо них других — и конец делу. Так нет же, напросился... тюрьма!..

Воронин впал в мрачное настроение, заперся у себя в кабинете, думал, думал и покончил с собою выстрелом из револьвера...

Через месяц пришлось фигурировать в камере земского начальника сыну Воронина, Егору, вместе с приказчиком, за продажу и хранение в лавке испорченных и

негодных продуктов — и оба были признаны виновными. Молодого человека, с миллионами и университетским образованием, Егора Ивановича Воронина, земский начальник приговорил к заключению в арестном доме на три месяца, а приказчика Барыкина, как действовавшего под давлением хозяина,— на два месяца.

Ужасный конец — что и говорить. Но поучительный конец.

Да, очевидно, времена действительно не те.

IX

ШКОЛЬНОЕ ДЕЛО

Почти одновременно в газетах появились сообщения о двух фактах, которые вновь и с большою убедительностью говорят за то, что воспитательная часть в наших учебных заведениях далеко не всегда поставлена удовлетворительно. Так, директор народных училищ Кубанской области в своем циркуляре, опубликованном в местных «Областных ведомостях», заявляет, что в последнее время к нему начали поступать «жалобы на грубое с детьми обращение учителей некоторых училищ». Непозволительные воспитательные приемы вызвали решительный протест со стороны директора народных училищ, который заявил, что «учителя, не знающие самых элементарных правил воспитания, не умеющие владеть собою и позволяющие себе грубое с детьми обращение, не только будут устранены от службы, но, смотря по вине, будут представлены к лишению их учительского звания, с воспрещением педагогической деятельности». К столь же строгой ответственности привлекаются и заведующие училищами, которые допустят в своих школах грубое обращение с детьми. Надо думать, что настоящее распоряжение окажет в известной мере благотворное влияние на постановку воспитательной части в училищах Кубанской области. Но было бы большой ошибкой ограничиться одной только этой мерой. Воспрещение грубого обращения учителей с детьми, как это, между прочим, видно из того же циркуляра, существовало и раньше в Кубанской области. Однако, как это мы видим на фактах, грубость педагогических приемов не была устранена из школ. Отсюда

ясно, что одни циркулярные распоряжения не достигают цели. Директор народных училищ Кубанской области вполне справедливо говорит, что учителя, допускающие грубое обращение с детьми, «не знают самых элементарных правил воспитания». Но позволительно спросить, замечают по этому поводу «Русск[ие] вед[омости]», одни ли учителя виноваты в том, что они оказываются такими необразованными людьми? Не правильнее ли будет данное явление рассматривать как неизбежный результат тех условий, в которые поставлены у нас учителя, относительно приобретения знаний, как общих, так и специально педагогических?

Возьмем для примера хотя бы книжный состав учительских библиотек начальных народных училищ. Каталог, изданный для этих училищ в истекшем году по распоряжению министерства народного просвещения, допускают в учительские библиотеки по отделу педагогики, методики и училищеведения только сорок названий. Правда, в учительские библиотеки допущены также книги, вошедшие в каталог для бесплатных народных библиотек-читален, но это в интересующем нас отношении не имеет почти никакого значения. С ничтожным количеством книг можно бы еще примириться, если бы подбор их был сделан сколько-нибудь удовлетворительно. К сожалению, с этой стороны учительские библиотеки не выдерживают критики. Достаточно сказать, что в них отсутствуют такие авторы, как Пирогов, Ушинский, Стоюнин. По необъяснимым причинам, этим писателям, которым наша педагогическая литература обязана лучшим своим достоянием, предпочтены большей частью бездарные компиляции мало кому известных авторов. Если мы припомним при этом, что начинать школьную работу учителям приходится очень нередко без всякой предварительной педагогической подготовки, а на устраиваемых для них педагогических курсах занятия главным образом сводятся к выработке технической ловкости в деле преподавания, то окажется, что отсутствие у учителей «самых элементарных правил воспитания» находит себе достаточное объяснение уже в тех ненормальных условиях, в которые поставлены у нас учителя относительно своего образования. Сюда, следовательно, и должно быть направлено внимание тех учреждений, которым приходится бороться с печальными, но в то же

время неизбежными последствиями педагогической несостоятельности преподавательского персонала. В тех же целях искоренения из школ прискорбных случаев кулачной расправы необходимо также обеспечить правильное расследование каждого подобного случая. Директор народных училищ Кубанской области производство дознания по поступившим к нему жалобам на учителей поручил инспекторам народных училищ. Такой порядок нельзя признать правильным: инспекторы народных училищ являются ответственными лицами за все, что происходит во вверенных им школах, а потому в данном случае им придется производить дознание по делу, за которое часть ответственности падает на них самих. Какие результаты может дать дознание, производимое при подобных условиях, показывает известное дело тамбовских учителей с А. Н. Слетовой. Наиболее правильным был бы такой порядок, когда дознание по подобным делам будет производиться инспектором учебного округа или другим лицом, уполномоченным от округа. Только при этом условии можно быть уверенным, что дознание раскроет истинное положение дела и тем даст возможность предпринять целесообразные меры к устранению из школьной практики возмутительной кулачной расправы, грубости и насилия.

Необходимость этих мер является в настоящее время тем более настоятельной, что и в средней школе воспитательная часть оказывается также далеко не всегда поставленной нормально. Это видно, между прочим, из судебного дела, разбиравшегося недавно в Петроковском окружном суде. В качестве обвиняемого явился перед судом семнадцатилетний юноша, ученик пятого класса Ченстоховской гимназии, Ст. Дунин-Вонсонович, обвиняемый в оскорблении действием инспектора гимназии г. Редько. Предварительное следствие установило следующее. В течение своего кратковременного пребывания в Ченстоховской гимназии (около полугода) Вонсонович был 12 раз наказан за различные нарушения гимназических правил, как-то: за курение папирос в гимназии, за дерзкие ответы учителям, за неприличные разговоры в классе и т. п. Эти исправительные меры, однако, не имели успеха. Вонсонович продолжал курить, говорить дерзости старшим и т. п. За один из таких дерзких ответов инспектор назвал его «ослом». Это произошло в присутствии целого класса и, видимо, силь-

но оскорбило Вонсоновича. Вскоре за этим он ударил инспектора кушаком по голове. Закончилась эта прискорбная история тем, что Вонсонович был привлечен к суду за оскорбление действием инспектора при исполнении им служебных обязанностей и приговорен к двухмесячному тюремному заключению. Как бы ни смотреть на поведение Вонсоновича, во всяком случае, надо сказать, что в его печальной судьбе школа едва ли может умыть руки. Одно то, что семнадцатилетнего юношу в присутствии класса инспектор оскорбляет бранным словом, дает уже основание сомневаться в том, что в гимназии воспитательный режим был поставлен правильно. Эпизод, происшедший в Ченстоховской гимназии, достоин серьезного внимания не только потому, что характеризует уровень педагогической среды, но и потому, что наглядно показывает, какой опасностью угрожает и чести учебного заведения, и интересам учащихся нетактичный поступок воспитателя. Вопрос об оздоровлении педагогической среды, таким образом, представляется делом первостепенной важности. О нем громко заявляет как низшая, так и средняя школа.

X

Несмотря на то, что XX век у нас, как говорится, на носу, несмотря на завоевания науки, осветившей мрачные области невежества и суеверия, средневековый чёрт все еще не считает себя побежденным и из мрака отдаленного прошлого, окруженный свитой леших, водяных, домовых, ведьм, знахарей et tutti quanti [1], показывает многомиллионному «обществу верующих» свои рожки.

Вера в нечистую силу, колдовство, знахарство и т. п. так сильно развита среди крестьянского населения, а также среди псевдоинтеллигенции, отличающейся от крестьянской массы лишь ношением сюртука, что школе и настоящей интеллигенции много еще придется поработать, пока эта вера, по крайней мере, значительно ослабнет.

Корреспондент «Бессарабца» дает любопытную в бытовом отношении картинку, ярко рисующую наивную

[1] I всяких інших (італ.).— Ред.

веру крестьянина в сверхъестественную силу «ворожбита»:

«На днях я встретил одного крестьянина здешнего села, переходившего из хаты в хату для сбора каких-то денег,— пишет корреспондент из с. Лезнево, Проскуровского уезда.— Так как мне было известно, что собиравший деньги крестьянин не состоит в какой-либо должности, то я полюбопытствовал узнать, какого рода этот сбор. Оказалось, что собирает он деньги по 10 копеек с хаты на «ворожбита». Как потом выяснилось, сборы эти практикуются не только в одном Лезневе. Наше крестьянство невыносимо страдает от воров, в особенности от конокрадов, и хватается за всякое средство, чтобы как-нибудь парализовать это зло. Этим обстоятельством и воспользовался крестьянин с. Борбух, Проскуровского уезда, Иван Червинский, объявивший, что он в каждом селе может указать воров. За приезд Червинский требует 10 рублей, угощение, подводу и непременно составление приговора общества, желающего воспользоваться его ясновидением. Первым пригласило к себе «знахаря» подгородное общество крестьян д. Гречаной, страдающее часто от поджогов и воров. Ч. назвал несколько лиц, действительно подозрительных. Немедленно оговоренные были закованы в железные путы, и начался допрос с пристрастием, результатом чего было сознание двух воров в кражах. Известие о таком благоприятном исходе ворожбы с быстротой молнии облетело всю окрестность, и началось поголовное составление приговоров. Воров охватила паника. И вот какой курьез произошел в с. Грузевице накануне приезда ворожбита. К крестьянину Г. К. вечером является сосед его В. И. со штофом водки и бух ему в ноги. «Прости, кум», начинает хныкать И. «В чем?» спрашивает удивленный К. «Два роки назад я вкрав у вас старе колесо, нате вам два нових, но не позивайте мене до ворожбита...» Колеса были приняты, несколько «ок» (штофов) водки выпито, и могорыч возымел свое действие — соседи помирились. С приездом ворожбита повторилась обычная история оговора и истязания оговоренных. Отсюда Ч. направился в соседнее село Малошовцы, где разыгралась следующая сцена. Местный волостной судья Матвей Гринышек обратился к сидельцу местной казенной лавки, которого попросил как-нибудь избавить его от оговора знахаря. Под предлогом ворожбы

сиделец зазвал к себе Ч., предложил ему 5 рублей и просил не оговаривать Матвея. Ч. согласился и посоветовал спрятать его в коморку, где хранятся пустые шкалики. Собрался сход. На вопрос, кто в селе воры, Ч. без запинки сказал: «Вор спрятался в коморку сидельца казенной лавки между пустыми шкаликами». Народ повалил в казенную лавку. Злополучного Матвея извлекли из коморки и потащили на сход. «Ну, благослови боже»,— закричал ворожбит и нанес Матвею два удара в лицо. Толпа набросилась на Матвея и избила его до полусмерти. Червинский на самом деле оказался большим знатоком воровских дел: он, напр., указал, что в доме того же Матвея скрыт товар, украденный в г. Проскурове у еврея Гофштейна, в чем Матвей и сознался. Из Лезнева два конокрада сбежали и уже две недели не показываются в село... Так вот какое средство у нас найдено от воров и конокрадов! Не мудрено — на 160 сел и 2 местечка (участок мирового посредника) у нас имеется всего 1 министерская школа в с. Бубновке. И это за 30 лет, в одном из богатейших и густо населенных участков».

Так обстоит в селах. Лучше ли в городах? Ответ на это даст «Волгарь» в корреспонденции из г. Арзамаса:

«Неудивительно,— пишет корреспондент,— если где-нибудь вдали от городов, в глухих селениях, где не проник еще луч света, живут народные поверья, но если то же самое наблюдается в городах, то приходится только удивляться. Между тем арзамасцы недалеко ушли в своих воззрениях от медвежьих углов. Они разделяют народное поверье, что в рождественский сочельник сонмы нечистых духов, изгнанных из водных недр, уныло блуждают по суше, отыскивая место пристанища, потому арзамасцы испещряют косяки и двери своих домов мелом, чтобы предотвратить вторжение нежеланных гостей.

В день богоявления, во время водосвятия, на реке Теше происходит купанье. Арзамасцы уверены, что тот, кто маскировался или, по местному выражению, «рядился» на святках, согрешил и может смыть свой святочный грех только погружением в реке после водосвятия. Раздевшись донага и лишь завернувшись в верхнее платье, несмотря на ощутительный крещенский мороз, «грешники» дожидаются того момента, когда раздастся пение праздничного тропаря, и, лишь погрузят крест в водах р. Теши, они бросаются в проруби, погружаются в них несколько раз

и, накинув кое-как одежду, бегут или едут на извозчиках до ближайшего дома, где соответственно и справляют день своего очищения от греха».

Можно привести десятки подобных сообщений, целый ряд смешных и грустных случаев, возникших на почве грубого суеверия.

Нечего, впрочем, удивляться темному, неграмотному крестьянину, если даже лица, на обязанности коих лежит «блюсти», «искоренять», «насаждать» и т. п., не чужды предрассудков и воззрений темной массы. «В одном из сел Нижегородского уезда,— читаем в «Ниж[егородском] лист[ке]»,— недавно имел место следующий казус. Было устроено народное чтение. Читалась, между прочим, брошюра о славянах и их вере. После окончания чтения брошюры лицо, наблюдающее за народными чтениями, заявило лектору, что он напрасно отвергает существование леших, домовых и ведьм, что они существуют на самом деле и что его обязанность, как наблюдающего за чтениями, разубедить слушателей. Мы не знаем, состоялось ли второе чтение, посвященное доказательствам существования леших и домовых. Мы будем очень рады, если автор такой защиты пришлет к нам свою диссертацию о ведьмах. Мы охотно поместим ее на наших страницах».

Как много нам нужно еще работы, дружной работы, чтобы внести свет в темные области невежества и прогнать всякую «нечисть» туда, откуда она пришла!..

XI

Времена рабства прошли, крепостничество отошло в область преданий,— а, между тем, рабы существуют и до сих пор.

Присмотритесь к жизни бездомного рабочего пролетариата, вечно живущего в атмосфере всяких «урезок», «вычетов», «недоплат», «штрафов», «тринадцатичасовых рабочих дней» и т. под. прелестей — и вам жутко станет за человека, за свободного гражданина страны, в которой рабство отошло в область преданий...

В последнее время закон старается взять под свою защиту эксплоатируемых фабричных и заводских рабочих, но что значат эти старания в сравнении с непомерно быстро растущим аппетитом капиталистов на счет крох рабочего класса?

Корреспондент «Сев[ерного] Кавк[аза]» рассказывает обыкновенную, но грустную историю об отношениях железнодорожного начальства (в г. Новороссийске) к своим служащим и рабочим. Вот эта история:

«В декабре прошлого года в железнодорожных вагонных мастерских произошла самая обыкновенная история с дядей Макаровым. Он подавал на площадку, в рост человека от земли, куски чугуна, весом от одного до двух пудов каждый. Один кусок чугуна, второпях нехорошо положенный на площадку, сорвался и упал на ногу Макарова. Удар двухпудовым куском был так силен, что бедный Макаров и через месяц еще не ступал свободно на больную ногу. «Начальник» в этом «случае» увидел коварство Макарова и «циркулярно» объявил во всеуслышание, что Макаров «за непредусмотрительность при опасной работе штрафуется однодневным окладом жалованья в 65 коп.». Рабочие по этому поводу иронизировали, говоря: хорошо, что двухпудовый кусок чугуна по «шивороту» не задел Макарова, тогда непременно «начальник» оштрафовал бы двухдневным окладом жалованья.

В 1895 году служащие в качестве смазчиков, сортировщиков и подавальных при элеваторе подали докладную записку своему «начальнику», в коей просили дать им квартиру или квартирные деньги. Оснований для просьбы у них было три. Во-первых, что другие служащие при элеваторе пользовались железнодорожной квартирой, во-вторых, что их оклад жалованья состоял, и теперь состоит, из 23 руб. в месяц — такой суммы, которая не может удовлетворить насущные потребности. Правда, им выдавалась за напряженный двадцатичасовый, почти ежедневный, труд какая-то математическая дробь, выражающаяся рублях в 3—5 в месяц на каждого. Но зато этот труд загнал многих в гроб, как, например, Щербину, Галдина и пр., предварительно получивших чахотку. И, наконец, в-третьих, квартиру им обещали. Проходит два с лишком года, а квартир им не дали. В конце прошлого года они вторично подали коллективную докладную записку, прося квартир или квартирных денег. Но вместо удовлетворения просьбы главный дипломированный «начальник» назначил для расследования этого дела двух своих «адъютантов». Под новый год назначено было строгое и решительное следствие.

Подписавших докладную записку призывали поодиночке. «Допрос» начинался с того, кто давал призванному лицу подписать эту докладную, а затем началось запугивание.— «Как ты смел подписать? — кричит с пеною во рту адъютант, обращаясь к каждому призванному для следствия.— Ты знаешь, что за это тебя могут в тюрьму заточить, в Сибирь и каторжные работы отправить! Да ты знаешь, такой-сякой...» И пошел, и пошел все на эту тему. Некоторые из стоявших перед грозным «судилищем» как лист дрожали и готовы были плакать; другие молчали и про себя стонали и скрежетали зубами. Запугивание возымело на некоторые забитые натуры свое действие: они называли тех своих товарищей, кои предлагали подать и подписать докладную записку... На столе судилища лежали табель, деньги и готово написанные листы об отречении от квартир и всяких претензий за всю прошлую службу. Это немногое, что лежало на столе, должно было иметь решительное отношение к судьбе злополучных тружеников, пожелавших иметь железнодорожные квартиры. «Адъютанты» в конце концов каждому из них предлагали подписать отречение или сию же минуту получить расчет. Думать в данном случае и что-нибудь выбирать, конечно, некогда. Завтра годовой праздник, а в кармане ни копейки денег, и оставить свою семью на новый год без какого бы то ни было хлеба совсем будет безрассудно. Другого исхода для 18 человек, подписавших докладную, не было, как подписать отречение и с проклятием выйти из камеры «адъютантов».

А вот и продолжение из этого же Новороссийска.

«В железнодорожных вагонных мастерских,— повествует корреспондент,— в ночь на 7-е ноября прошлого года, два человека рабочих несли рельсу длиною около десяти футов и весом пудов шести. Шедший впереди споткнулся и упал, вследствие чего рельса одним, передним, концом ударилась о землю, а другим, задним, о плечо рабочего, несшего рельсу, и пополам перебила его ключицу. Больного отправили в лазарет, и на основании того, что причиною перелома ключицы был виновником сам несчастный, ему «начальство» выдавало плату только за четверть рабочего дня. В мастерских существует «устав», по которому окалечившихся разделяют на две категории: на лиц, получивших увечье по собственной вине, и лиц, свернувших себе шею по вине несчастного случая.

Первым, если они живы, платят за половину рабочего дня, но если они лежат в жел[езно]дорожном лазарете, то платят за четверть рабочего дня, а другую четверть удерживают за пользование услугами лазарета... О второй категории, свернувших себе шею по несчастному случаю, и говорить нечего, так как, по всей вероятности, их совсем не бывает. Перебивший себе ключицу в железнодорожном лазарете долго не вылежал, «потому что там толку не особенно много, и притом нужно платить четвертью рабочего дня». Потерпевший теперь лечится дома, так как правая рука у него еще не действует, и получает, пока плату за половину рабочего дня. Будет ли рабочий по-прежнему свободно действовать своею правою рукою — сомневаюсь. Но если останется на всю жизнь калекой, то обеспечит ли его управление чем-нибудь? В противном случае возбудит ли калека против управления гражданский иск? Вопросы, конечно, остаются открытыми. Но при этом «случае» произошло нечто до того страшное, что умолчать о нем равносильно преступлению. Другому рабочему, споткнувшемуся с рельсой, но уцелевшему, «начальство» предложило подписать условие, по которому он обязуется, не то перед перебившим ключицу, не то перед «начальством», платить по пять коп. в день в продолжение всей своей жизни!.. Рабочий отказался подписать условие на всю жизнь, почему «начальство» приказало ему взять расчет. Дипломированное начальство слишком подозрительно и осмотрительно. Оно подумало, что шедший с рельсой впереди нарочно споткнулся, а потому должен быть ответствен... Но рабочий не счел себя виновным и отказался от дипломированной удочки — условия на всю жизнь. Тогда начальство нашло виновным самого пострадавшего, почему и выдает ему плату только за полдня. Хорошо еще, что так, а то могло быть, что и совсем не платит».

Знакомые виды, знакомые картины!

XII

Начнем с теней (их больше) и окончим светом — его меньше, а иногда и вовсе нет. Факты из старины часто напоминают современные дни, но от того, что передает «Русский архив» в мартовской книжке, теперь бог милует.

В январе 1817 года на Высочайшее имя было подано прошение женою чиновника Вязниковского духовного правления Олимпиадою Тибелляровой, в котором просительница описывает бедствия, претерпенные ею... за обучение детей грамоте. Вот это любопытное прошение:

«Тогда, когда муж мой находился сего генваря 26-го дня при должности, пришел ко мне в дом Вязниковской градской полиции квартальный надзиратель Максим Сурков с учителем приуготовительного училища Михайлом Рязанцевым, начали буйственным образом допрашивать меня, не обучаю ли я грамоте детей. И как я в доме своем обучающихся, кроме сына онаго же правления копииста Якова Набрекова (мною обучаемого словесности) и моего родственника семилетнего Михайла, не имела, то в то же самое время помянутый квартальный с учителем Рязанцевым повелительным образом велели меня, яко человека, впадшего в какое-либо преступление, тащить бывшему при них десятскому наглым и бесчеловечным образом в полицию. Я сколько ни старалась, бывши в доме одна, оправдать себя в моей против законных прав невинности, особенно насчет беспорочной жизни моей, но они, приступая ко мне, не могущей иметь возможности отдалить их злонамеренный для меня поступок, схватили меня и начали бить несносными для человека побоями и, изодрав на мне платье, сделали меня почти обнаженной. Против сего несносного поступка их, я, вырвавшись, тотчас прибегши в правление, объявила мужу моему, приказнослужителям и бывшему там секретарю Луке Сокольскому, который, видя меня в сем злосчастном положении, нисколько не медля, за небытием в городе г-на городничего, пошел и объявил первенствующему правления присутствующему протоиерею Александру Никологорскому. Но между тем квартальный и Рязанцев забрали у меня в доме рублей на пятнадцать книг и в том числе святцы, в коих хранились мужа моего пятдесят рублей ассигнациями деньги, унесли их к себе; малолетнего же помянутого родственника моего повели с собою и заключили его под стражу полиции, о чем объявляя, всеподданнейше прошу...» и т. д.

По делу Тибелляровой было произведено следствие, из которого выяснилось, что она обучала малолетних мальчиков и дочерей азбуке и часослову, а также и запо-

ведям господним, поелику родители сих малолетних детей ни под каким видом не соглашались вручать, а особенно дочерей своих, для обучения приуготовительного училища учителю Рязанцеву для того, дабы оне у Рязанцева, явно человека холостого, с обучающимися у него учениками, а притом еще и с возрастными, как в поведении, так и в самых нравах расстроены не были. У градских же обывателей детей мужского пола никого она, Тибеллярова, не обучает и подпискою никогда и никем в необучении детей обязываема не была; а притом и с упорством против законных прав и своего правительства ничего не чинила.

Несмотря на это, дело Тибелляровой в конце концов решилось не в ее пользу.

Владимирская консистория указом от 11-го ноября 1820 года предписала духовному правлению подтвердить Тибелляровой с подпискою, чтобы она впредь детей не обучала.

В пояснение этой истории нужно заметить, что полиция и училищное начальство в своих действиях основывались на вышедшем около того времени указе, воспрещавшем частным лицам заниматься преподавательской деятельностью в ущерб интересам патентованых педагогов. Пользуясь этим указом, патентованные педагоги, опираясь на содействие полиции, подняли поход против непатентованных, причем последние, конечно, не могли устоять в неравном споре, как не могла устоять и Тибеллярова.

От мрачной картины столь мрачного прошлого перейдем к светлым явлениям, с которыми связано и имя Н. В. Гоголя. Как известно, в Миргороде существует в память Гоголя училище, цель которого заключается в приготовлении хороших мастеров и рабочих. М. Н. Уска передает в «Н[овом] в[ремени]» интересные сведения об этом училище.

«Главные занятия училища следующие: живопись, ваяние, скульптура, гончарное искусство в особенности, резьба на дереве и т. п. Тем из учеников или учениц, которые не имеют аттестата об окончании курса по программе уездных училищ, преподают и общеобразовательные предметы по программе уездных училищ. Малоросс по своей натуре, конечно, ленив и апатичен, но вместе с этим способен и поэтичен. Сколько мы уже видели

прекрасных и положительно художественных вещей, вышедших из рук простого мальчика или девушки. С какою любовью погонщик волов показывает свое первое произведение преподавателю, и с какою гордостью он любуется на свою удачно сделанную вещь.

Однажды мне пришлось видеть у простого казака гипсовую группу: волы, запряженные в плуг, отдыхают, а подле них важно развалился мальчишка-погонщик. «Откуда у вас эта вещица и не можете ли ее мне уступить?» — обратился я к казаку.— «Бики, пане,— отвечал он,— ці не продажні та вони для мене дуже дорогі».— «А почему?» — «Та, бачите, це змайстрував мій хлопець. Він в школі у Гоголя».

Временами администрация училища устраивает выставку ученических работ и за лучшие из произведений выдает денежные награды. Этим она еще более поощряет учеников к безукоризненной работе. Прекрасное двухэтажное здание, в нише которого красуется отлично исполненный бюст Гоголя, служит самым лучшим украшением забытого, к стыду сказать, грязного и не особенно благоухающего города. Классы и мастерские светлые, высокие, с большим достатком воздуха и вообще со всеми правилами гигиены».

Автор выражает, однако, сожаление, что Миргород остался тем же грязным и патриархальным городишком, каким был и во времена Гоголя.

«Та же грязь, те же лужи, в которых вы рискуете потонуть и не быть замеченным. От нечистот и отбросов, выливаемых бесцеремонными обывателями, нужно затыкать себе нос или носить особенную повязку, чтобы не задохнуться от этого благовония. Мелкий скот и свиньи целыми стадами ходят по улицам, наводя на некоторых, а в особенности на детей, даже страх. Конечно, они не съедают в судах более прошений, так как вход туда им строго воспрещен, но все же лучше, если бы полиция отвела бы им более подходящее место для их прогулок. Года два назад одно из этих вкусных животных откусило у 5-летней девочки ухо. Наряжено было следствие; составили протокол; искали всюду преступницу для привлечения к законной ответственности, но где же возможно было ее узнать между сотнями подруг?»

В заключение, автор высказывает совершенно справедливое предложение, что о существовании Гоголевского

училища еще не многие знают у нас на Руси. Каждый принесший посильную лепту этому хорошему начинающему делу — тем воздаст должное имени покойного великого писателя и тем еще более увековечит его бессмертное имя. Не многим также известно, что у Гоголя есть еще в живых старушка-сестра, которая проживает в Полтавской губернии.

По сведениям «Днепр[овской] молвы» в этой школе состояло к первому янв[аря] 1898 года 105 чел[овек] учащихся (56 принято в 1897 году); из них в первом классе 46 мальчиков и 12 девочек; во втором классе 39 мальчиков и 8 девочек. Стипендиатов — 3 человека: 1 на средства Усманского уездного земства и 2 еврея на средства временного комитета ремесленного и земледельческого труда среди евреев в России; все же остальные на собственные средства. По сословиям ученики распределяются следующим образом: детей дворян — 12, духовн[ого] звания — 4, граждан — 2, мещан — 16, казаков и крестьян — 52, евреев — 19. По образованию только 8 человек окончило уездное училище; все остальные окончили сельские и церковно-приходские школы.

ОРГАНИЗАЦИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ РАЗВЛЕЧЕНИЙ

Под таким заглавием проф. Н. Ф. Сумцов поместил в январской книжке журнала «Образование» интересную статью, в которой указывает на воспитательное значение рационально организованных развлечений и, намечая формы, в какие, по его мнению, могли бы вылиться такие увеселения, указывая на опыт Западной Европы в этом направлении, призывает общество к дружной работе на поприще улучшения общественных нравов, к внесению в жизнь, богатую заботами и горестями, возможно большей суммы радостных, светлых элементов.

Симпатизируя задачам, намеченным проф. Сумцовым, мы не можем не согласиться с ним, что с каждым годом в обществе все более и более обнаруживается сознание пользы рациональной организации увеселений, что выражается главным образом в устройстве чтений с туманными картинами, любительских спектаклей и домашних концертов. Отдельные случаи устройства сценических представлений на фабриках и в деревнях показали большое расположение народа к подобного рода развлечениям. Но все начинание и попытки еще так слабы, случайны и разрознены, особеннно по сравнению с тем, что и как делается по этой части в Западной Европе. Там, на далеком западе, даже представители высшего духовенства подали голос за общественные развлечения. В Англии недавно бедфордский епископ в прекрасной речи говорил: «Каждый человек, будь он духовное лицо, или светское, который по силе возможности вносит оживление в об-

щественную жизнь, делает доброе дело, потому что он ослабляет этим дурные инстинкты. На земле достаточно греха и горя для того, чтобы испортить сердце каждого христианина. Поистине почтенная деятельность тех, кто старается облегчить трудный путь своих товарищей по жизни или развеселить их сердце, когда оно страдает или томится.

Насколько позволяет мне судить мой опыт,— продолжает этот достойный представитель английской церкви,— я могу сказать, что никогда не находил, чтобы нравственность и религию можно было поддержать суровым стеснением естественных стремлений нашей природы к отдыху и развлечению. Если и есть люди, склонные увлекаться опасными и вредными удовольствиями, то дело разума и доброты открыть им более невинные источники развлечений. Можно расходиться в мнениях относительно некоторых развлечений, можно спорить о их пользе и вреде, но никто не может сомневаться в необходимости развлечений вообще и каждый в особенности должен стараться доставлять их тем бедным людям, на долю которых выпало так мало светлых дней и жизнь которых так скучна и монотонна».— Во Франции среди многих голосов в пользу народных развлечений в особенности выдается голос талантливого философа и поэта Гюйо. Он исходит из того положения, что человек получает чувство удовольствия, когда приходит к сознанию, что жизнь его одновременно личная и собирательная. Мое «я» для современной психологии — одна иллюзия: обособленных личностей нет; мое удовольствие не существует без удовольствия других. С другой, также весьма интересной, стороны трактует этот вопрос хорошо известный публицист Макс Нордау в публичной лекции об общественных задачах искусства, недавно прочитанной в Турине по приглашению Ломброзо. Указав на то, что в старое время художник работал лишь для церкви и дворца, а в новое работает преимущественно для общества и народа, Нордау говорит, что целью искусства должно быть возвышение народа в его собственных глазах; лишь придерживающееся реальной почвы идеальное искусство может дать современному человечеству то, в чем оно более всего нуждается — средство достигнуть полноты жизни. Другими словами, в основу организации народных и общественных развлечений должно быть положено искусство.

Таковы задачи и стремления западноевропейских мыслителей, а как далеко пошло практическое осуществление их — видно из грандиозных народных домов, устраиваемых в Англии, из того, что для рабочего сословия открыты художественные, общественные и частные музеи, устроены парки и сады, устраивают концерты с входной платой от 3 коп.

Сравнивая Западную Европу, где климат мягче, небо синée и природа живописнее, где горы, моря, богатая растительность и загроможденные произведениями искусства города обусловливают большую дозу радости обывателю, сравнивая все это с Россией, с ее суровым климатом, огромными однообразными пространствами, бедностью пейзажа, монотонностью и бесцветностью тяжелой трудовой жизни, проф. Сумцов продолжает: «И если на Западе общество стремится увеличить сумму доступных удовольствий, развить и осложнить чувство радости, сделать его доступным для людей всех сословий, возрастов и состояний, то тем более приходится позаботиться о том русскому обществу, столь скучающему и столь нуждающемуся в правильной организации общественных развлечений. Такого рода организация представляется тем более настоятельной, даже необходимой, что при ней одновременно достигаются цели просвещения и морали. Хорошо организованное удовольствие укрепляет физически, умственно и нравственно. В таком укреплении духа нуждаются города и села. Большинство наших городов представляют те же села лишь с добавкой каменных строений и железных крыш».

Знаменитый украинский философ Сковорода основательно утверждал, что «жизнь не то значит, что только есть и пить, но быть веселым и куражным... Веселие сердце есть-то живот человеку»... В настоящее время, при огрубении и упадке народной поэзии, веселие, за исключением отдельних религиозно-нравственных проблесков, исходит лишь из питейного дома. Великая, сложная, трудная и в то же время весьма благодарная и плодотворная задача внести в низшие слои общества и в народ нравственно чистые и облагораживающие сердце «веселие и кураж» путем постепенного приобщения народа к живым культурным интересам образованного общества. Одновременно должны возрастать интересы самого куль-

турного общества, в частности должны расширяться и улучшаться существующие формы развлечений.

Общественные нравы и обычаи улучшаются под воздействием хорошо организованного интеллигентного труда, и настоятельно необходимо наметить главные формы, главные задачи для деятельности в этом направлении. В больших университетских городах накоплено уже много благоприятных элементов для организации развлечений в виде существующих уже общественных учреждений, в виде значительного запаса интеллигентных сил. Что такие силы есть — можно подтвердить несколькими проявлениями их в жизни, напр., г. Харькова. В коронационные дни для железнодорожных служащих были устроены хорошие гулянья, по разнообразной обдуманной программе, и все это было устроено на почве доброжелательства и усердия немногих лиц железнодорожного ведомства. Летом 1896 года явилась возможность провезти учащихся бесплатно на Нижегородскую выставку, и среди педагогического персонала нашлись энергические и доброжелательные руководители. Весьма успешно работает комиссия по устройству народных чтений с туманными картинами. Недавно возникли общество хорового пения, музыкальный кружок; все это разбросано и многое случайно. Нет такого общества, которое объединяло бы разнородные попытки организации общественных и народных развлечений, старалось закрепить и развить далее добрые начинания частных лиц, которое сплотило бы разрозненные общественные элементы и направило их к общей деятельности по части широкой организации развлечений. Прежде всего нужно наметить основные задачи, план. Человек тогда чувствует под собой твердую почву, когда он действует по определенному плану. То же приложимо ко всякому просветительному обществу. В самих уставах и программах нужно установить нечто такое — широкое и увлекательное,— чему нельзя не симпатизировать с первых шагов, с первого момента вступления в общество. Так, главными задачами обществ организации народных развлечений можно признавать народные театры, общедоступные концерты, хорошо обставленные панорамы, чтения с туманными картинами, библиотеки и читальни, путешествия и пр. т. п. В частности, должны быть организованы развлечения для детей — игры, загородные прогулки, развлечения для учащихся в среднеучебных заведениях.

преимущественно в виде литературных вечеров зимою и образовательных экскурсий летом. О многом нужно еще разузнать в странах более поживших в культурном отношении, узнать путем собирания сведений, отчетов, частной переписки, путем командировки наиболее заинтересованных лиц, причем расходы по командировкам вполне или частью могли бы покрывать городские общественные управления, как изредка и бывало уже кое-где. Вообще требуется по возможности более широкая постановка вопроса, широкая организация, по крайней мере такая, какая в последние годы возникла в Москве, в частности, в приложении к организации домашнего чтения. Господствующая точка зрения на самообразование несколько односторонняя. Можно подумать, что только и света, что в окне, что книги да лекции, лекции да книги, но и помимо книг велики запасы культуры и цивилизации, велик, разнообразен и поучителен божий мир. Самообразование нужно черпать не в одних библиотеках и аудиториях, но и в созерцании природы, в знакомстве с памятниками искусства, в разумной организации общественных развлечений, в живой общественной деятельности.

Среди возможных возражений скорее всего можно встретиться с мнением, что участие рабочих, при их экономической и социальной зависимости, представляется проблематичным. Прежде всего нужно иметь в виду, что рабочие нуждаются более, чем какой-либо другой класс общества, в организации развлечений с целью ослабления пагубного для них и для всего общества пристрастия к водке. Затем, множество развлечений может быть такого рода, где невозможно, да и безбожно проводить какие-либо сословные разграничения. Наконец, главное, в последнее время и правительство, и лучшие люди общества принимают меры к подъему технического и ремесленного образования. На последнем торгово-промышленном съезде в Нижнем Новгороде прочитан был целый ряд ценных докладов по вопросам о подъеме образования фабрич[ных] и завод[ских] рабоч[их]. Характерен уже и тот факт, что рабочим был разрешен бесплатный проезд на Нижегородскую выставку: правительство в этой мере сравняло их с гимназистами и студентами. Здесь обнаружилось свежее и здоровое влияние европейской цивилизации, и смотреть после всего этого на русского фабричного, как на парию, по меньшей мере нелепо.

Народные театры у нас в зародыше. На Нижегородской выставке было представлено несколько любопытных данных по этому поводу в виде моделей сцен, данных о расходах по постановке представлений, общих наблюдений устроителей и т. п.

На основании этих данных недавно издан сборник «Народный театр». Здесь есть статьи общего свойства, трактующие вопрос о народном театре с принципиальной точки зрения, и статьи по отдельным вопросам практической постановки дела. В сборнике указаны отчасти и пьесы, пригодные для народного театра.

По дальнейшей разработке многочисленных вопросов по устройству общедоступных спектаклей придется города отделить от сел, ввиду того, что городское население в значительной степени разнится от сельского и потому еще, что при устройстве народных театров в городах можно рассчитывать на содействие со стороны городских управлений, тем более, что и законом (Город. полож. 1892 ст. 2 п. п. IX и X) думам предоставлено попечение об устройстве общественных театров.

Ввиду того, что устройство народного театра требует крупных затрат и, главное, ввиду еще большей трудности содержания хорошей труппы, нельзя не пожелать, чтобы до открытия народных театров облегчено было пользование уже существующими в виде соглашения с дирекциями относительно понижения цен на места в известные дни или для известной части населения. В провинциальных городах оперные и театральные удовольствия большей частью оплачиваются так дорого, что ими может пользоваться лишь небольшая обеспеченная часть населения.

В Южной России к народному театру близко подходит театр малорусский по составу пьес и отчасти по более дешевой плате за места. При доброжелательном посредничестве и здесь можно кое-что улучшить, напр., при выборе пьес устранить слишком грубые — «убийственные» пьесы: «Помста», «Кляте серце» и др. т. п. с чисто внешними и грубыми драматическими эффектами. Что касается до устройства театра в селах, то в этом отношении поучительный опыт дан Н. Ф. Бунаковым в одном селе Воронежской губ.: зрительный зал представляет собой комнату в 10 аршин длины и 9 ширины. Места расположены рядами, причем место по 1 коп.— 66, по 5 коп.— 10, по 10 коп.— 20 и по 20 коп.— 20. Цены,

очевидно, общедоступные. Исполнителями служат бывшие ученики и ученицы, окончившие курс местного училища. Они делят между собой каждый сбор пропорционально, причем на участника приходится в зиму от 1 до 5 руб. Обстановка, костюмы, освещение даются попечителем школы и основателем театра бесплатно. Были поставлены «Недоросль», «Жизнь за царя», «Не так живи, как хочется» и др. пьесы.

Театр всегда был полон.

Особенного внимания заслуживает по своей широте инициатива Пермского губернского попечительства о народной трезвости. Попечительство предположило устроить по больших селах помещения для театра вместимостью до 1000 чел. Некоторые заводовладельцы сочуственно отнеслись к этому доброму начинанию и ассигновали значительные средства.

Ошибочно думать, что с устройством помещения для народного театра кончаются главные о нем заботы. Важно не только наладить дело, обеспечить его возникновение, но и направить его, укрепить и регулировать, что требует постоянной заботливости и целого ряда дополнительных мер по организации дела. Нужно выработать репертуар из лучших пьес общего высокого достоинства, причем одного репертуара для всей России не может быть. В Южной России, напр., значительное место может быть отведено малорусскому театру. Затем нужно заботиться об удовлетворительном составе труппы: нужно систематически противодействовать попыткам к понижению уровня народной сцены, устранять шутовство, гаерство, шарж, все, что тянет на сторону наиболее грубых вкусов. Вообще, устройство и надлежащая постановка народного театра требует большого внимания и многих усилий.

Гораздо легче устройство общедоступных концертов, тем более, что тут можно пользоваться кое-какими существующими пособиями, напр., церковными хорами, странствующими музыкантами, любителями пения с хорошим голосом.

В селах возможна даже опера, как это доказано недавно таким характерным случаем: самарское попечительство о народной трезвости выдало г-же Серовой субсидию в 450 руб. для постановки оперных спектаклей в с. Языкове Бугурусланского уезда. Были поставлены сцены из

оперы «Князь Игорь». Спектакль прошел с успехом, при 300 зрителях. Хор из крестьян пел тепло и с увлечением. Трудные роли Игоря и Ярославны исполняли, впрочем, интеллигентные лица. В Малороссии по селам бывают домашние концерты: в церковные праздники, или на именины «батюшки» или «матушки», поют церковные хоры; солистами бывают кто-нибудь из гостей священников или дьяконов. Вообще, среди сельского духовенства держится местами любовь к музыке, как остаток лучших старых традиций.

В городах, при известной организации дела и доброжелательной инициативе, нетрудно устраивать общедоступные оперные представления, с привлечением лучших сил, в существующих уже оперных театрах. В Харькове в 1896 г. были сделаны попытки этого рода — утренние дешевые спектакли с платой за место от 15 коп. Нужно стремиться к тому, чтобы бедным хотя бы изредка были доступны художественно-эстетические удовольствия богатых. В Англии, в Австрии (Вена) в этом отношении сделано уже многое в виде устройства концертов с входной платой от 3 коп.

В газетах нет-нет и промелькнет известие об открытии ч а й н о й в виде противовеса кабаку. Так, недавно открылась такая чайная в Херсоне и при ней библиотека. В Харькове благотворительное общество предполагает устроить народный зал. По праздникам здесь будет играть музыка, в будни зал этот будет представлять собой обыкновенную чайную. Стены его будут увешаны олеографиями исторического и религиозного содержания, преимущественно копиями с картин великих мастеров; на столах в соседней комнате будут лежать иллюстрированные журналы и книги, разрешенные и доступные для чтения. Предполагается со временем по вечерам показывать туманные картины. Удачный опыт сделан в виде чайной при первой читальне.

«Как мало нужно,— говорит далее г. Сумцов,— чтобы устроить в селе чайную, и как полезно может быть такое скромное учреждение, можно видеть на следующем примере: в одном селе Лохвицкого уезда, Полтавской губ., доброжелательная помещица дала для чайной квартиру, столы, скамьи, освещение, отопление и на первое время прислугу; затраты на устройство и обзаведение чайной вылились в такие цифры: патент 2 руб. 20 коп., куб для

кипячения воды 6 руб. 60 коп., самовар 5 руб., чайник 90 коп., 2 дюжины чашек 3 руб. 50 коп., часы 3 руб., картины 2 руб. 70 коп., термометр 1 руб. 25 коп. В течение первого года на покупку чая и бубликов истрачено 168 руб. 4 коп., жалованье женщине-хозяйке 25 руб., всего 193 руб. 4 коп. Доход же чайной за то же время выразился в сумме 281 руб. 73 коп. Итак, доход вернул оборотный капитал, покрыл основные затраты и дал чистой выручки 23 руб. 54 коп. Условия продажи чая такие: за о д н у коп. дается кусок сахару и сколько угодно чаю: на 2 коп.— 2 куска сахару и сколько угодно чаю, на 3 коп.— 4 куска сахару. Кроме того, продаются бублики по базарной цене. При чайной открыта библиотека и устраиваются, с разрешения местных властей, чтения. Кто-нибудь из грамотных крестьян громко читает, остальные слушают. Из того, что чайная в небольшом и небогатом селе на продаже чая в первый год получила доход, легко видеть, что это далеко не такое благотворительное учреждение, которое нуждалось бы в постоянной поддержке. Это маленькое дело приютило возле себя еще и библиотечку, и коллекцию улучшенных образцов гончарных изделий.

Н а р о д н ы е ч т е н и я с туманными картинами ведутся во многих городах: Одессе, Харькове, Курске, Елизаветграде и др., но, по внешним причинам, в деревню они почти совсем не проникли. В 1896 г. в Харькове чтения шли в 3 пунктах: в здании реального училища, в московской школе и в ночлежном доме. Чтения в ночлежном доме шли первый год, и наплыв простой публики был так велик, что пришлось даже отказывать в выдаче билетов, вследствие крайней переполненности аудитории. Кроме того, комиссией народных чтений организованы чтения в селе Деркачах, в 13 верстах от Харькова, и в харьковских казармах для солдат Пензенского полка. В последнее время комиссия предоставляла свои картины для чтений, устроенных в женском отделении харьковского тюремного замка, и посылала их в Богодухов, села: Барвенково, Уды и в некоторые другие места, где чтения только возникли. Комиссия в минувшем году сделала интересный опыт приготовления картин для фонаря собственными средствами и изготовила удешевленный фонарь. Стекла для фонарей выписаны были из Лондона, а остальные части (металлические и деревянные) изготов-

лены на месте. При таком способе изготовления стоимость фонаря упала до 70 рублей».

Указывая, как можно обставить чтения с волшебным фонарем, в смысле выбора и распределения материала, проф. Сумцов останавливается на устройстве литературных вечеров.

«Легче всего, кажется, читаем дальше, было бы устраивать общественные и семейные литературные вечера, так как для такого устройства нужно располагать лишь несколькими хорошими чтецами, а, между тем, из всех общественных развлечений литературные вечера составляют наибольшую редкость. Это странное и печальное явление объясняется многими причинами. Прежде всего легко выделяются разные внешние опасения и ограничения. Здесь является подчас много цензоров-добровольцев. Известны случаи воспрещения чтений «Зимнего вечера» Пушкина и «Ревизора» Гоголя. В первом стихотворении найдены были предосудительными слова «выпьем, добрая подружка!», а в «Ревизоре» под охрану был взят городничий. Но еще большим препятствием служит отсутствие программ и пособий. Что выбрать для чтения на один вечер, часа на три? Вопрос затруднительный, если принять во внимание известный размер статьи, законченность, приличие стиля. Одно слишком длинно, другое кратко, третье мрачное, пессимистическое, четвертое с фривольными местами. Многое хорошее достать трудно, особенно в провинциальной глуши. Все, или почти все, неудобства и препятствия можно устранить путем создания ряда программ и передвижных библиотек, причем в программах должны быть отмечены лучшие статьи, место напечатания их, время, потребное для прочтения, и указать известный порядок, в интересах самообразования, вроде того, какой указан в «Пособии для устройства чтений», изданном в 1896 г. в Харькове. При хорошем чтении общеизвестные литературные произведения получают новую привлекательность. Литературные вечера разовьют любовь к живому слову, чувство добра и красоты. Хорошие рассказчики и чтецы не редкость, они встречаются во всех слоях образованного общества, но ими мало пользуются и немногие решаются выступить перед публикой...»

«Кто знаком со странствующими по провинциальным городам п а н о р а м а м и, тот, наверно, составил очень

дурное о них мнение. Какой только грубой работы не преподносят захолустные панорамщики. На грязных и выцветших балаганных полотнах изображены большею частью разные мучения и казни — пытки испанской инквизиции, индийская казнь преступников, избиение христиан турками в Дамаске, кораблекрушения. Везде мучения и смерть. И за такую мерзость взимается с доверчивой провинциальной публики копеек по 30 за вход. А между тем, в хороших руках панорама может быть полезным образовательным средством, даже самая маленькая и, так сказать, специальная. Чтобы не ходить далеко за примером, укажем на панораму нобелевских заводов в Баку, с которой, наверное, многие ознакомились на последней Нижегородской выставке. Нобелевский павильон был двухэтажный, внизу находились образцы бакинской почвы, нефти, орудия производства и т. п., наверху — панорама. Посетитель входил в темную комнату, и здесь он видел в оптическом отдалении одну ярко освещенную картину Каспийского моря и ясный солнечный день, с пароходом, направляющимся в Баку. Поднявшись по узенькой лестнице вверх на круглую площадку, посетитель находил превосходную панораму всех нобелевских сооружений и в перспективе г. Баку, с массой реальных подробностей. Здесь приставленное к панораме лицо давало объяснения, где добывается нефть, куда она перегоняется для очистки и т. д., все в высшей степени ясно и наглядно. Такая панорама почти равносильна путешествию в Баку. Подобного рода панорамы весьма желательны, ввиду несомненного образовательного их значения.

К числу весьма интересных и поучительных общественных развлечений принадлежат *иногородние экскурсии или путешествия*».

Проф. Сумцов останавливается на экскурсиях группами, ввиду их сравнительной дешевизны и удобств.

«Есть особого рода путешествия,— пишет он дальше,— весьма обычные в Западной Европе и, к сожалению, совсем неизвестные у нас — путешествия местные, в пределах ближайшего родного края. Как ни просты, по существу, *местные экскурсии*, на скорое осуществление их в России трудно расчитывать при общих, довольно еще суровых, условиях нашего быта, при сравнительной бедности и однообразии нашей природы, и, главное, при существующей общественной обособленности,

розни и апатии. Из всех форм общественных развлечений, местные экскурсии — музыкальные и литературные—могли бы принести большую пользу в деле сближения интеллигенции и в деле живого и наглядного изучения родного края. В соседней с Россией Галиции, в восточной ее, малорусской, части, местные увеселительные экскурсии легко устраиваются большей частью учащеюся молодежью. Составляется кружок лиц из музыкантов, певцов и чтецов, разучат несколько пьес, составят несколько программ и в свободное от занятий летнее время артистический кружок объезжает ряд местечек и сел. Молодых людей дружелюбно встречают и ласково провожают, особенно молодое женское общество. Как ни как, а в деревенскую глушь вносится много милого оживления, доброго чувства и искреннего веселья. У молодых людей постепенно накапливается значительный запас сведений о родном крае, много добрых знакомых, и если кому-либо из учащейся молодежи придется попасть сюда на службу, он будет чувствовать себя как бы дома, среди земляков.

Из галицких афишек 1884 г. видно, что Львовский комитет вандровников от 15 августа по 8 сентября устроил ряд литературно-музыкальных вечеров в 6 местечках, именно: 15 авг[уста] в Дрогобыче, 18 — в Корчине, 22 — в Калуше, 24 — в Станиславове, 26 — в Коломые и 8 сент[ября] — в Выжнице. Заранее были разосланы программы. Каждый концерт состоял из 8 №№: первым номером шло какое-нибудь популярное научное чтение, напр., в Дрогобыче «Про знесення панщини», в Корчине — «Галицькі русини в 1848 році». Далее декламация, напр., в Калуше прочитаны были: «Дума о побеге Самуила Кошки» и глава из «Гайдамак» Шевченка о титаре. Далее шли хоровые песни. В заключение — танцы. Где являлось возможным, приглашаем был военный оркестр музыки. Вход платный, в одних местах в пользу участников, в других — в пользу местных благотворительных и просветительных учреждений. Нет надобности доказывать, как много содействует развитию здравых общественных убеждений и привязанностей такое общение молодежи с обществом и народом, такое проникновение в деревенскую глушь, независимо от книжных теорий».

Проф. Сумцов уверен, что организацией подобного рода общественных развлечений можно достигнуть многого — общего подъема умственных и нравственных сил,

развить чувство дружелюбия и общественной солидарности, поднять оценку значения искусства, корпоративной деятельности общества, вообще жизни.

«Наши дети имеют мало развлечений; у детей интеллигентных родителей много времени и сил уходит на учение, у детей простых классов — на работу. И семейная, и школьная педагогии охотно жертвуют настоящим для будущего. А между тем, в жизни все одинаково важно, и всякий возраст имеет свою самостоятельную ценность. Никто и ничто не вознаградит детей за потерянные радости. Общество организации развлечений могло бы кое-что сделать, по крайней мере, для детей сравнительно бедных семей из рабочего класса и мелкого чиновничества. Оно бы могло весной и летом предоставлять детям то, что особенно им нужно для укрепления духа и тела — загородные прогулки, чистый полевой воздух, шум зеленого леса, купание в текущих реках на золотистом песке, море волнующихся хлебов, душистый запах цветущей гречихи, общую картину трудового сельского быта, общее знакомство с родным краем. Нашлось бы немало добрых людей из среды землевладельцев, которые разобрали бы на лето ослабевшую и захиревшую молодежь к себе в имения и хутора на поправку на месяц, на два, по одному, по два или по три человека, пристроив их к какому-нибудь легкому, здоровому и поучительному сельскохозяйственному делу. Здесь много полезного можно сделать без малейших затрат, лишь путем доброжелательных соглашений.

Организация общественных развлечений может найти и другие, весьма разнообразные выражения, в зависимости от культурного роста общества, от запаса материальных и нравственно-общественных сил. Возможно ввести в круг общественных развлечений общедоступные бесплатные библиотеки и читальни. Умственное просветление и самообразование приносят много чистой духовной радости. Возможно устроить семейные танцевальные вечера в местностях с значительным фабричным населением или клубы для фабричных девушек, какие в большом ходу в Западной Европе, или воскресные классы рисования, или бесплатные уроки хорового пения, многое другое в том же роде, в зависимости от местных условий и средств, по указаниям компетентных лиц, согласно с потребностями среды, при одном непременном условии, чтобы всякое общественное развлечение давало веселье, здоровое, све-

жее, укрепляющее физически и нравственно, по возможности более высокое в умственном отношении.

Нельзя не пожелать, чтобы во всех городах и в наиболее крупных торгово-промышленных селах, на первое время, по крайней мере, в больших университетских городах, возникли общества организации развлечений. В настоящее время, после всего вышесказанного, не трудно наметить приблизительно, в общих чертах, главные пункты устава проектируемых обществ. Каждое такое общество главной целью в 1§ должно поставить общее положение — заботу об организации развлечений, полезных в умственном и нравственном отношениях. Вторым параграфом можно наметить более частные задачи: устройство народного театра, выработка репертуара, устройство общедоступных концертов, чтений с туманными картинами, панорам, библиотек и читален, детских игр, организация путешествий и экскурсий — последнее, может быть, с специальными подразделениями на комиссию изучения родного края, на отдел пешеходов, для которых далекие прогулки могут служить своего рода спортом. Третьим параграфом можно поставить изучение существующих общественных развлечений, собрание сведений о постановке этого дела за границей, критика местных общественных и народных развлечений, указание на бесцеремонные попытки эксплоатировать обывателя на почве грубой балаганщины. Тут пропасть живого, интересного, плодотворного дела, и когда возникнут подобного рода общества, простой голос благоразумия и общая польза заставят их войти во взаимные сношения и одолжения. Весьма возможно, понадобятся специальные печатные органы, напр., «Ежегодники», где могут быть сгруппированы и освещены, с морально-общественной точки зрения, все попытки и достигнутые успехи по организации развлечений, выдающиеся статьи периодической печати, корреспонденции и пр. т. п. Нет надобности доказывать, что, при умелом и усердном ведении дела, собирание и группировка надлежащих сведений, указаний и адресов были бы весьма полезны и во многих отношениях интересны и поучительны. Тем более, что в настоящее время совсем нет библиографии литературы об общественных развлечениях, и масса интересных статей погибает в ворохах газетной бумаги.

Скажут, что общества организации развлечений будут бедны и слабы, при слабости всей нашей внутренней

жизни. Действительно, проектируемые общества могут быть и бедны, и слабы... но не всегда и не везде. Средства накопляются с годами. Личный состав и опытность формируются постепенно. Серьезная творческая деятельность всегда и везде обусловливалась счастливыми обстоятельствами притока энергичных личностей. Но нужно создать почву для деятельности, нужны мотивы. Во всякой общественной организации есть нечто напоминающее и обязывающее. Недавно в египетском саркофаге найдены были колосья пшеницы. Положены они были задолго до рождества христова. И — о чудо скрытой жизни! Когда их положили во влажную почву — они проросли. Просветительные мысли и гуманные чувства отличаются не меньшей живучестью. К тому же и современная нам русская жизнь — не египетский саркофаг. Свет, солнце, живительная влага проникают тысячью видимых и невидимых путей. Они идут к нам от ближайших хороших исторических традиций, из многочисленных уже запасов художественной литературы, из лучшей части современной прогрессивной печати, из лучших воздействий семьи и школы. Нет и быть не может такой темной силы, которая вырвала бы у нас возможность мелиоризма и уничтожила стремление к полной радостной жизни. Будем же жить и жить, а так как для жизни нужно веселие сердца, нужна радость, то будем всячески стремиться к радости и веселию, введем радость в число необходимых задач и стремлений и общими силами облегчим доступы к ней».

Пожелаем и мы с своей стороны, чтобы подобные общества организовались и привились во всех уголках нашего края, на благо и утеху обывателей, серенькая жизнь которых так нуждается в разумных облагораживающих развлечениях.

К ПОЛЕМИКЕ О САМОСТОЯТЕЛЬНОСТИ МАЛОРОССИЙСКОГО ЯЗЫКА

Недавно на страницах «Волыни» появились отголоски полемики «С.-Петербургских ведомостей» с газетою «Биржевые ведомости» о самостоятельности и правах украинского литературного языка.

В настоящее время напечатано в «С.-Петербургских ведомостях» письмо в редакцию за подписью «Малороссиянин», проливающее свет на спорный вопрос.

Приведем это письмо целиком:

«Недавно «Биржевые ведомости»,— пишет г. Малороссиянин,— в двух статьях (№ 10 — «От говора к языку» и № 31 — «Хорольский протест») коснулись старого вопроса о праве малороссийского языка и литературы занимать свое самостоятельное место в ряду других европейских и, в частности, славянских литератур. Первая из этих статей, с резко отрицательным отношением к галицийской письменности, вызвала известную читателям «С.-Петербургских ведомостей» отповедь г. Мордовцева, который привел ряд веских доводов в защиту права на самостоятельное развитие малороссийского языка, в широком смысле слова, включая сюда и галицкое наречие. Хотя во второй своей статье «Бирж[евые] ведом[ости]» настаивают на том, что, относясь отрицательно к этому праву, они имеют в виду исключительно галицийскую литературу, пользующуюся будто бы искусственно сфабрикованным из разных элементов жаргоном, но едва ли может быть сомнение в том, что газета лишь чисто формальным образом различает галицийское литературное движе-

ние от собственно малороссийского, относясь и к последнему с одинаковым предубеждением. Так, советуя галичанам постепенно переходить в школе и письменности к русскому литературному языку, «Бирж[евые] ведом[ости]» опасаются оппозиции со стороны тех галичан, которые «увлекаются малороссийским литературным сепаратизмом». Таким образом культивирование обширной и богатой сокровищницы народной малороссийской речи в глазах газеты представляется чем-то легкомысленным и подлежащим осуждению. Далее, отвечая на филологические и исторические соображения, приведенные г. Мордовцевым в доказательство права малороссов считать свой язык — языком, а не говором или наречием, «Биржевые ведомости» так поучают, на этот раз уже, очевидно, не галицийских русинов: «развитие говора в язык зависит не только от филологических данных, но и от культурных, социальных и политических условий»; «народам надлежит быть тем, чем они могут, чем они должны быть в силу условий времени и исторической их обстановки»; «таков уж роковой ход истории», говорит газета, упоминая, в качестве решающего довода, что «и Гоголь предпочел общерусский океан своему родному морю».

Вот по поводу этого «рокового хода истории» нам и хотелось сказать несколько слов «Биржев[ым] ведомостям», в дополнение к тем историческим урокам, которые газета может извлечь из поучительной статьи г. Мордовцева. Совершенно верно,— развитие говора в язык, а языка народного в орудие литературы и науки зависит от многих условий; но первое из них, это — свобода пользования родной речью. В этой свободе малорусскому народу в России отказано, а его галицийская ветвь, в силу своей политической обособленности от корня народного организма, питается в известной степени чужими соками, влияние которых отразилось и на характере созданной в Галиции письменности. Только по отношению к этой последней стороне и можно говорить о «роковом ходе истории», что же касается нашей, дорубежной Малороссии, то в истории ее литературы роль рокового элемента выполняли преимущественно ограничительные постановления. Вот почему трудно говорить о том, чем «могут быть» находящиеся в подобных условиях народы; а чем они «должны быть»,— на этот счет можно иметь, конечно, разнообразные мнения, но наиболее справедливым из них

будет то, которое не станет требовать от народов быть не тем, что они есть. По нашему же мнению, всякому народу, а в том числе и малороссам, «надлежит», между прочим, возможно шире и полнее развивать свою духовную сущность и, параллельно своему культурному росту, постепенно совершенствовать орудие своей мысли — язык, в котором, как в зеркале, отражается и история, и мировоззрение, и характер данного народа... Выставленный «Бирж[евыми] ведомостями», в качестве наиболее выразительной иллюстрации «рокового хода истории», пример Гоголя ничего, в сущности, не иллюстрирует. Мы можем, со своей стороны, указать на писательницу М. А. Маркович (Марко Вовчок), которая, несмотря на свое великорусское происхождение, предпочла родному «океану» чужое, но более ей симпатичное, «море», и дала ряд прекрасных образцов литературной малорусской речи. И в том, и в другом случаях характер литературной деятельности обоих писателей сложился, очевидно, не столько под влиянием «рокового хода истории», сколько в зависимости от личных симпатий, обстановки, воспитания и позднейших условий их личной жизни. Но роль Гоголя в русской литературе является веским ответом на всякие намеки об опасностях «малороссийского литературного сепаратизма», высказываемые сторонниками тех, совершенно исключительных, условий, в которых ныне находится малороссийское слово. Свежестью и силою своих первых произведений Гоголь обязан не одному своему таланту, но также и богатству новых слов, оборотов, понятий и образов, которые он обильно черпал из мало знакомой до того русским читателям жизни Малороссии. По нашему глубокому убеждению, всякий дальнейший шаг к развитию малороссийского литературного языка будет приобретением и для общерусской литературы; совместное существование обеих родственных литератур нам представляется могучим условием культурного роста двух, взаимно дополняющих друг друга, народностей. По-видимому, с нами должны бы согласиться и «Бирж[евые] ведомости», в первой статье которых по адресу галицийских политиков высказано, между прочим, совершенно справедливое замечание, что «различие языков не всегда является помехой к тяготению, а тождество не всегда вызывает слияние».

Несколько времени тому назад в «С.-Петербургских

ведом[остях]» был поднят вопрос о постановке памятника Шевченко. Не мы, конечно, будем возражать против прекрасной идеи почтить достойным образом память поэта, значение которого далеко перешло границы его родины, но мы бы хотели сказать, что в настоящий момент еще лучшим воздаянием памяти Шевченко было бы устранение внешних препятствий хоть к некоторому развитию прославленного им малороссийского слова.

Нельзя не согласиться в данном вопросе с «С.-Петербургскими ведомостями», всегда по-рыцарски поднимающими голос в защиту слабейших и угнетенных...

«ГАЛИЦЬКИЙ ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСТНИК»

Рік 1898, у Львові, ул. Академічна, ч. 8.

Перед нами две первые книжки — за январь и февраль — нового украинского журнала, издаваемого в Галиции, в г. Львове.

Безукоризненный с внешней стороны, отпечатанный на прекрасной бумаге, в формате русских толстых журналов «Вістник» обещает быть интересным и разнообразным по содержанию.

В каждой книжке имеется два отдела: литературный и научный. В литературном отделе, кроме переводной беллетристики, встречаем произведения таких писателей, как Иван Франко, О. Маковей, Д. Мордовец, Леся Украинка и др.

В первой книжке «Вістника» обращают на себя внимание психологический этюд О. Маковея «Самота» *, а также интересный фрагмент О. Кобылянской «Valse melancholigue» [...] Во второй книжке помещено начало большой исторической повести Д. Мордовца «Дві долі». Стихотворения И. Франко, Павла Граба, Леси Украинки и переводы лучших современных европейских писателей (между прочим — перевод известной драмы Гауптмана «Ткачи») дополняют довольно разнообразный литературный отдел «Вістника».

Научная часть «Вістника», по нашему мнению, гораздо интереснее и полнее литературной. Здесь, кроме

---

* Очерк этот под заглавием «Одиночество» был помещен в русском переводе в № 10 «Волыни» н. г.

постоянных отделов, как «З життя і письменства», «З російської України», «З чужих літератур», «Бібліографія»,— отделов, которые, кстати сказать, ведутся очень живо и интересно Франко, Маковеем и Spectator'ом,— попадаются ценные статьи по вопросам науки и искусства. Такие статьи, как «Обшир і людність України російської» О. Конисского, «З інтернаціональних конгресів минулого літа», «Із секретів поетичної творчості» др. И. Франко — с удовольствием прочтутся всяким интеллигентным читателем. В особенности ценна последняя статья др. Франко, в которой он, со свойственной ему глубиной мысли и блестящей эрудицией, рассматривает роль сознания в процессе поэтического творчества.

Не лишним считаем отметить, что галицкие писатели в последнее время значительно украинизовались и по языку почти не оличаются от лучших современных украинских писателей.

«Літературно-науковий вістник», как орган совершенно чуждый политике и посвященный исключительно науке и литературе, допускается цензурой к выписке в России.

Невысокая подписная плата (8 рублей с пересылкой в Россию) делает этот ежемесячный журнал общедоступным.

ВИСТАВА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ «ПРОСВІТИ»

Чернігівське т[оварист]во «Просвіта» 17 лютого одкрило в своєму помешканні виставу картин, скульптури і кераміки. Вистава, хоч невелика (коло 120 №№), але дуже інтересна (більшу виставу українських художників, уже зорганізовану, «Просвіті» довелось одкласти через брак відповідного помешкання на весну, коли легше буде виставити її).

В теперішній виставі приймають участь художники: І. Д. Бутник, С. Д. Бутник, М. І. Жук, А. М. Огієвський-Охоцький, І. Г. Рашевський, П. Д. Циганко.

Найбільш цікавим експонентом являється, безперечно, молодий талановитий художник д. Жук, що скінчив Краківську академію під керівництвом відомого польського художника Виспянського, недавно померщого. По своїй манері і розумінню штуки д. Жук належить до новішої європейської школи. Він визначається такими цінними прикметами, як індивідуалізм, тонке розуміння колориту, прекрасний рисунок і артистичний смак. Його портрети І. Ж[ук] М. М. К[оцюбин]ського, Біляшевського і др., а також декораційні картони (квіти) могли б закрасити всяку навіть більшу виставу.

Д[обродій] Циганко дав найбільше (№№ 36—101). Це переважно пейзажі, більші і менші, олійними фарбами, хоч подекуди стрічається акварель і пастель. В пейзажах д. Циганка багато повітря, є розуміння природи, живі фарби. Деякі етюди вражають своєю інтимністю, теплотою. Кращими нам здаються «Сірий день», «З вікна»,

«Смерком», «Десна у повідь», «Під сонцем», «Затишний куточок на Стрижні», етюд № 98, «Портрет З.», «Вітка акації», портрет «Українка», «Портрет Л.» і картина «Дніпро». Гарні теж деякі етюди.

Д[обродій] Рашевський виставив свою скульптуру, гіпси і бронзу. Найкращі з них — «Іуда на Голгофі» (№ 34) — великий гіпс. Серед скульптури помічається прекрасний гіпс відомого російського скульптора Гінцбурга — «Педель».

І. Д. Бутник дав тільки 2 етюди, С. Д. Бутник — три речі: «Бабуся», «Легенда» і етюд. Сама видатна з них — перша.

Д[обродій] Огієвський-Охоцький виставив свої керамічні вироби, що приємно вражають гармонічністю тонів.

Вистава декорована живими квітками і робить взагалі дуже гарне враження.

ДОДАТКИ

ІНШІ РЕДАКЦІЇ

ПОДАРУНОК НА ІМЕНИНИ

Карпо Карпович Зайчик, околодочний надзиратель, вернувся нарешті з служби додому. Фу-ти! Ну-ти!.. Він був голоден і злий. Скрипів чобітьми, гримав дверима. Базарні лайки й гармидер «участка» ще клекотіли у ньому, ворушили губи і квадратове лице, налили кров'ю важкі кулаки, ще важчі од грубого персня-печатки. Війшов у світлицю, ляснув по-офіцерськи лакерованим чоботом в чобіт і сердито кинув картуз на вікно. Але од того руху підскочив на лутці жінчин беззубий гребінь і легкий збитий жмуток брудного волосся повис у нього на рукаві.

— Фу-ти! Бардачні звички!..

Душний, весь в поросі, день вже гас за вікном. На столі каламутно біліли дві порожні тарілки, а перекинута ложка ловила у себе червоний відблиск заходу.

— Сусана!

— Несу!..— почувся з глибини десь низький, осиплий голос.

Карпо Карпович примостився за столом і розщібнув мундир. Йому було душно. Суконний комір тер шию, а кітель ще досі перуть!.. Вони пе-р-уть! Він нетерпляче одламував кусники хліба і жував, сопучи носом.

Лакеровані чоботи скрипіли під столом. У дверях показалася Сусана, прикриваючи парою страви свій заклопотаний вид. Вона проплила од порога до столу, як літня хмара, в своїх муслінах, по яких лізли уродтіч, мов раки, якісь безглузді великі квітки.

— Мусила гріти... Все прохололо...

— А ти б не розкидала своєї куделі по всіх кутках...

— Де?

Він одігнув палець, ткнув ним назад себе, де було вікно, й застиг у гніву вирячкуватих очей та червоного кулака.

— Бардачні звички!..

— Цс!..— цикнула жінка на нього,— не заважай ти Дорі.

Карпо Карпович скоса глянув на щілку в дверях, звідки пробивалося світло, і тепер тільки почув дзвінкий хлоп'ячий голос, який безперестанку співав:

— Сім раз по вісім — п'ятдесят шість... сім раз по вісім — п'ятдесят шість...

Се його заспокоїло зразу, і він тихо почав сьорбати юшку з тарілки.

Тепер він вже спокійніше роздивлявся по хаті. В кутку блимала мертво лампадка, пересуваючи бліки по стінах і по лиці святого, з етажерки звисало новеньке гімназичне пальто, ловлячи в гудзики світло.

— Хіба завтра маємо свято? Фу-ти, ну-ти! Завтра Дорині іменини.

А Сусана, вип'явши зад у великих та пишних квітках, збирала з помосту своє волосся і думала гірко: попрікає... Що ж з того, що була у бурдеї, коли вони законно звінчались. З того часу вона була вірною жінкою своєму чоловіку... Раз, правда... ну, коли б не вона, коли б не пішла до поліцмейстера на ніч, кис би і досі в писарчуках... А тепер — надзиратель, Дорю в гімназії учать, і сама казначейша у них буває...

Карпо Карпович у задумі м'яко тарабанив пучками по столі. Врешті покликав:

— Доря!

З-за дверей вилізло слоненя, сіре й незграбне у своїх довгих гімназичних штанах, і батько дивився на його ноги, як на чужі.

— Тебе сьогодні питали?

— З географії п'ять!

— А ти часом не того... не бре-бре?

Доря чмихнув з презирством і підняв вгору біласті чубки.

— Коли ж я сам бачив... А козерогові пару вліпили...

— Що це за козеріг?

— Та там один в нас... Дорька Сосновський.

— Віце-губернаторський син?

— Ми йому добре сьогодні чуба нам'яли. Аж кров пішла носом...

Карпо Карпович почув холодок під мундиром. Такий гострий і неприємний, з яким стрічав завжди начальство.

— Дорька! — крикнув він строго.— Руш мені тільки хоч пальцем його — я тобі дам! Фу-ти, ну-ти, господи боже... віце-губернаторський син...

І він підняв палець в важкому персні та накивав ним строго.

Сусана унесла лампу, а в другій руці печеню. Чоловік не дивився на неї, ще скований весь здивуванням й жахом. Масна пляма виразно чорніла при світлі на новенькім сукні мундира.

— Їж, прохолоне...— обізвалась жінка.

Він почав їсти хтиво і неохайно, бризкав соусом на скатерть і жвякав ротом, а на його губах, блискучих й червоних, грала усмішка. Він був задоволений врешті. Те, що його хлопець звався так само, як віце-губернаторський син, що вони разом учились і що Доря смів зняти руку на таке паненя,— сповняло його гордим здивуванням. Він, Карпо Карпович, що носив білі погони і шашку, як офіцер, якого боялись, бо міг зробити людям багато лиха, мусів витягатися в струнку та козиряти перед тим шмаркачем тільки тому, що він був сином його начальства. Який він був щасливий, коли йому вдалось раз підсадити паничика того у фаетон, а Доря прозивавсь з нього, ще й кров пустив з носа... Хе-хе!.. Козеріг?

Сусана тим часом таємниче щось прикривала в кутку на канапі та тривожно поглядала на двері, за якими бубонів над уроками Доря.

— Чого ти смієшся?

Він пошепки розказав їй, що чув од Дорі, і обоє довго та втішно осміхались до себе очима.

— Завтра наш Доря кінчає дісятий рік...— мрійно обізвалась Сусана, одкривши зопсовані зуби, і одігнула ріжок подушки, звідки блиснуло якесь коліщатко.

— Що таке? Покажи, Сузя...— встав з-за столу Карпо, захитавшись важким тілом на блискучих од лаку чоботях.

— Цс!..— писнула слабо Сусана і, колихнувши важкими грудьми, павалилась їми на подарунок.

— А ти що йому подаруєш?

— Я...

Але Сусана зараз замахала на нього руками. Вона боялась, що Доря почує.

Він їм заважав. Вони хотіли б, щоб він пішов вже спати.

— Доря! Ти вже скінчив?

Крізь причинені двері почулось бурчання та ляпання книжкою в стіл, й незадоволений Доря став на порозі. Його очі сердито блищали, а пальці, усі в чорнилі, теребили пояс.

— Не можу задачі рішити.

— Фу-ти, ну-ти! А ще філозоф!.. Ану, подай сюди задачу... Побачимо, що то за звір...

Карпо Карпович потирав руки, як добродушний ведмідь перед вуликом меду.

Відставив далеко книжку й читав задачу, наче рапорт.

— Ну, що ж тут... Було троє купців... Ти собі уяви троє купців, наприклад, наш Сруль, Іцько і Пінька... Здається не трудно... Другий мав грошей два рази більше, ніж перший... Розумієш, як перший, а третій стільки, як ті два разом... Значить, Пінька мав стільки, як Сруль та Іцько... Ну, зрозумів?.. Се ж дуже просто...

Але Карпо Карпович і сам не вірив, що се так просто. Він плутав, кричав на Дорю, тицяв грубим пальцем в задачник, наче хотів роздушити всіх трьох купців, і врешті так впрів, що Дорі неприємно було дивитись на рясні капельки поту на чолі в батька.

— Ідіотська задача! Чого вас там вчать!..

Він з злістю одкинув від себе задачник і піднявся, сердитий та збентежений вкрай.

— Як вони мучать бідних дітей!..— обурилась палко Сусана, теж од напруження мокра.

Але Доря раптом блимнув очима, вдарив себе олівцем в лоб і в дві хвилини задовольнив купців.

— Теж арихметик!..— напала на чоловіка Сусана—. Не міг розділити шістсот рублів! — І материнським щасливим оком обняла сіру незграбну фігурку, чужу неначе у довгих (аж до підлоги) гімназичних штанах.

— У мене свої задачі... Побула б хоч раз на діжурстві...— сердито буркнув Карпо Карпович, забувши у замішанні ляснуть по-офіцерськи чоботом в чобіт.

Доря міг вже лягати спати.

Вони лишились самі.

Зелене світло від лампи м'яко зливалось з рожевим, що стікало з-під образа у кутку, новенькі гудзики горіли,

як самоцвіти на гімназичній шинелі, і синій дим папіроски хвилював легко у теплім затишку хати.

Карпо Карпович зняв з етажерки шинель і м'яв у долоні сукно.

— Матеріал добрий, здається. І пошив непогано.— Він любовно погладив пальто і знову повісив його на місце.

— Ах, який Доря смішний у ньому! Одягся вранці, наклав картуз і став на порозі у моїй спальні. А я була ще в сорочці, тільки що встала, та як крикну з переполоху, що хтось чужий увійшов... Потому ми довго сміялись.

— Скільки взяв Шмуль за картуз?

— Рубель двадцять оддала. Божився, що втратив тридцять копійок...

— Ах, стерво... Більше рубля не треба було давати... Де ж той картуз?

Вона подала йому його обережно, знявши з стіни, де висів образ, і він довго любувався новим сріблом листочків, незрозумілим і таємничим для нього символом шкільної мудрості. З жалем одірвав очі і, стрівшись з промінням щасливих очей Сусани, чув, як тремтить в ньому батьківська радість.

— Хе-хе!.. Шельма, не хлопець, як скоро рішив задачу!..

— І з географії п'ять...

— Буде людина... не на собачій службі, як батько... Що ж ти йому купила?

Але Сусана і сама вже виймала з-під подушки дарунок. Присіла на поміст серед біластих хвиль легкої сукні, і під грудьми у неї сухо тріщала пружина.

Він теж з скрипом чобіт опустив біля неї важке своє тіло, мало не задихнувся од солодкого запаху пудри, і дивився, як поплив од них по помості бляшаний пароход, з гострим дирчанням металу, поринаючи носом, немов на хвилях.

— Як ти думаєш, буде радий?

Карпо Карпович мовчки стежив за рухами пароходу, і коли той зачепився за ніжку стільця, він одчепив його та пустив далі.

Потому ще раз накрутив.

— Прийми свій хвіст! Розсілась...— нетерпляче гукнув він на жінку, коли пароходик ткнувся в її одежу, і лазив за ним по помості.

Сусану тішило те, що чоловік так зацікавився. Значить, пароходик подобався. Вона сиділа щаслива, одкривши зопсовані зуби, примруживши очі, як кіт, м'яка, вся в тінях широкого кола волосся, на дві третини чужого.

Але Карпо Карпович важко звівся на ноги і презирливо плямкнув губами.

— Купила ж... чорт знає що...

— Як чорт зна що? — образилась Сусана. Ти завжди отак... що б я не зробила, що б...

— Доря великий, йому не пристало гратись цяцьками...

— Хто? Доря? Та він ще дитина. Ти б подивився, як він ще і досі одягає свої ляльки. Цікава я знати, що ти йому подаруєш?

Карпо Карпович раптом засяв. Лице його освітила добра усмішка, і тепло спалахнули очі.

— Я зроблю Дорику несподіванку. Я йому хочу показать те, що другим дітям не вдасться побачить... чого не може мати навіть губернаторський син... Нехай має чим згадувать батька, розказати на старості літ...

— Не тягни-бо... говори швидше...

Карпо Карпович змовк на хвилину, переживаючи план свій, і врешті промовив поважно, з легким тремтінням у горлі:

— Я повезу його завтра дивитись, як будуть вішать.

— Ах, ах! — налякалась Сусана.— Як можна... дитину...

— «Дитину... дитину...» — перекривив її чоловік.— Багато ти тямиш... Власне, дитину.. тим краще, бо ліпше запам'ятає. Хто знає, чи доведеться йому коли вдруге таке побачить. Треба, щоб людина мала що розказати в своєму житті. Треба виховувать дітей... Може, йому й незручно, та що подієш: батьківське серце...

Вона звикла до думки і потроху здавалась. Правда!.. Бо таки правда. Нехай побачить. Скільки є дітей, а між ними лиш один Дорька буде такий, що похвалитися може рідким випадком. От хоч би й вона: тридцять два роки прожила на світі, а ніколи не довелося бачить, як тратять людей. Ах, Дорька, щасливий...

— Кого вішають завтра? — блиснула очима.

— Ти знаєш, Сузя, мені не вільно про се говорити. Ну, та нехай, тільки ти мені — ша! Держи язик за зубами.

Завтра повісять ту панну, що кинула в губернатора бомбу..

— Ту саму? Ти її бачив? Ах, як цікаво... Чи не можна б як-небудь мені... Голубчик, Карпо... я б...

Карпо Карпович замахав з ляку руками.

— Фу-ти, ну-ти, тільки тебе бракує... Мені і Дорю провезти трудно...

Так вона й знала. Звичайно, щоб він коли зробив їй приємність... Другі чоловіки своїм жінкам...

Однак її невдоволення скоро погасло в інших турботах: доведеться рано будити Дорю, не виспиться, бідний. Ну, та для такого випадку... А як же з наукою буде: не пустити хіба завтра в гімназію хлопця...

— Само собою...— розвеселився Карпо Карпович, — вже як гулять — то гулять! Валяй два гриби в борщ!..

Він був у чудеснім настрої. Насвистував вальс і бив лакерованим чоботом в чобіт, як полковий офіцер...

— А хто за ката? Яким? — мрійно обізвалась Сусана.

— Яким.

— Хто б міг подумать! Виняньчив нашого Дорьку... Він так його любив...

— Розпився, стерво.

Вона все більше переймалася чоловіковим планом. Ну і придумав чудесно!

Зелена лампа тепло світилась у хаті, як добре серце у грудях, пароходик дрімав на помості, уткнувшись в канапу. Карпо Карпович з скрипом дригав ногою в такт своїм думкам, а Сусана в тихій мирності сій мріяла про кращі часи, коли начальство нарешті оцінить її Карпа. І, сповнена радісним почуттям, підійшла стиха до чоловіка та поцілувала в мокре чоло.

— Пора вже спати... Завтра треба вставати зарання... Ах, Дорик! Щасливий!..

* * *

Доря не хтів вставати, витріщив очі, налякані світлом, і знову впав на подушку, як камінь, в безвладності сонного тіла. Але коли затріщав пароходик і мати почала душити його в своїх обіймах, згадав, що се його день, і зразу все стало помітним, іншим, новим — стіни кімнати, лампа, білі рядна постелі і навіть поміст. Він скочив

з ліжка, теплий, злотистий од сну, довгий на своїх голих, як у півника, стегнах, і присів над пароходом.

Не чув навіть, як заскрипів чобітьми батько. Раптом великі, холодні од умивання руки лягли йому на груди і ребра й підняли кудись угору, в змішаний запах тютюну і помади, в лоскотання твердого волосся і теплих батьківських губ. Злегка обдряпаний твердим холодом гудзиків й шаршавим сріблом погонів, Доря припав до батька радісно і з довір'ям, а коли п'яти його знову діткнулись помосту, густий голос прогудів м'яко над ним:

— Одягайся. Поїдемо зараз.

І тут він побачив, що батько в парадній формі.

— Поїдем? Куди?

— А я не скажу. Побачиш сам. Се мій подарунок тобі на іменини.

На рибу? Тиха річка і босі ноги, якими можна бовтатись по пісочку... Вудлище — луком й срібне мигтіння рибки на кінці волосіні... Вода бовтнула, поглинувши [1] камінчики... А може, кудись далеко, далеко... у невідомий город... Будуть їхати, їхати, їхати... Дерева крутяться і тікають, як листочки од вітру... Ниви самі підстеляються коням під ноги... Мухи обліпили блискучі кінські зади... Над головою пищить якась пташка. А гімназія? А задачі? І раптом так трудно стало зв'язати ще темний ранок, батькову форму, оті картини і повний книжками ранець. Питав очима маму.

— До гімназії нині не підеш, Дорик,— зрозуміла його Сусапа.

Він обкрутився на одній піжці, ляснув себе по стегнах з радісним писком пташати і знову присів над своїм пароходом [2].

Але [3] його звідти погнали.

Одягався поспішно, з радісним почуттям свята і існування, з дрижанням кожної жилки од холодку полотна і теплого дотику маминих рук, коли застібала сорочку, жадний поглинуть весь світ, голодний до нього, наче горобчик, що розкриває пащу в гнізді. Незащібнутий ще, з поясом у руці, оббігав весь дім. Коло ганку куняли

---

[1] Над цим словом надписано *ковтнувши*. Вибору не зроблено.— *Ред.*

[2] Паралельно до *над своїм пароходом* — написано *біля цяцьки*. Вибору не зроблено.— *Ред.*

[3] Зверху надписано *однак*. Вибору не зроблено.— *Ред.*

звощик і кінь, в кухні пищали котята, в столовій батько допивав чай. Він хтів пригорнутись до нього, але не смів. Вдячним оком обняв його спину і парадні погони, і до сліз боляче стало за батька, коли згадав своє прозвище «оселедець», яким йому докучали в класі.

Ранок був тихий, насичений пилом і непрохололим за ніч теплом, але йому звеліли надягати ватну шинелю. Грубий комір підпирав йому шию, а мати, вся ще у білім, схиливши над ним припухле од сну лице, лоскотала збитим волоссям, насилу запихаючи гудзики у нові петлі.

Вулиці були безлюдні. І було так чудно, що ще спали доми, дерева й баркани, а вони їдуть кудись, невідомо для чого, такі мовчазні. Білі батькові руки, в нитяних рукавицях, важко лежали на держалні шашки, а візникова спина хиталась часами з боку на бік і раптом здригалась. Проїхали повз гімназичний будинок, застиглий в повазі важких колон й холодних вікон. Доря глянув з стиснутим серцем на зачинені двері, йому було жалко, що ще так рано і ніхто з хлопців не бачить, як він виїздить з міста кудись у таємні, невідомі краї в новім теплім пальто, де на нього чекають всякі дива... Прощайте! Прощайте! Не вернуся вже! — гукав він до них, уявляючи здивовані погляди хлопців, розтягнуті сміхом роти, повні білих зубів...

З міста спустились в долину, де колеса раптом затихли, запахло хлівом, а маленькі доми дрімали, як збита отара брудних овець.

— Тобі добре сидіти? — поглядав скоса на нього батько, а Доря ловив його погляд на своєму гербі, на блискучих од гудзиків грудях.

Починало вже дніти. Густий запах пізніх гречок і сухої стерні раптом повіяв з поля. Воно вже розклало по обидва боки дороги свої перісті крила, як в метеля, а в блідому, зеленому небі родилися голоси. Земля будилась. Довгі ризи гречок поплили білим пінистим шумом, до ріллі теплими грудьми припадали пташки, вітер гойдав дивину і волошки... Повні, рожеві, наче діти, що збудились [1] з сну, плили по небі хмаринки, в стерні, певно, вже починали свою роботу жуки та кузьки, а польові мухи чухали десь лапками живіт та розправляли злежані

[1] Паралельно до *що збудились* написано *збуджені*. Вибору не зроблено.— *Ред.*

крила. Скрізь чулось невловиме дихання життя, рух земних соків і одвітно обзивалася в Доринім тілі жива, гаряча кров. Куди ще їхать? От, злізти б тут, побігать по сих широких полях або присісти десь у траві і подивитись, що твориться там. Зійшло б гаряче сонце, і так би гарно було дивитись, як бабине літо натягло струни через все поле. Закутаний в теплім пальті, як горіх в шкаралущі, Доря почмихував носом, а його очки бігали скрізь, як польові миші поміж стернею.

Карпо Карпович тривожно поглядав наперед. Він боявся спізнитись. Його кортіло сказати Дорі, куди вони їдуть, і він все вагався: говорити, не говорити? Його квадратове чоло покрилось під козирком рядами дрібненьких зморщок, а руки втратили важку непорушність. «А може, сказати? Ні, не скажу»,— заспокоївся врешті. Нехай се несподіванка буде... Він любовно обняв Дорю за стан і пригорнув до себе.

Візникова кобила помітно кульгала. Карпо Карпович задивився, як вона підіймала заднє копито і старалась бігти на трьох: «Ах, стерво, мучить бідну коняку, не підкував...» І тут подумав, чи добре він робить, що взяв з собою Дорю? Ну, от. Коли він сам був ще малим, йому довелось бачить, як розстріляли трьох москалів, і се зробило на нього таке враження, що він пам'ятать буде ціле життя, дарма що потому не раз був свідком, як карали на смерть. Одно тільки хіба погано: треба було піти до директора за дозволом для Дорі. Ну, та дарма. Ніхто і знати не буде.

— Доря! Ти боїшся директора свого?

— Корови?

— Якої корови? — здивувався Карпо Карпович.

— У нас так директора прозивають.

Доря надувся, всунув голову в плечі і важно процідив в ніс:

— Панове гімназисти повинні вести себе у мене пристойно, ходити до церкви, поважати...

— Ха-ха! — не міг вдержатись Карпо Карпович.— Як, як?..

Перед ним встав, мов живий, важкий директор з грубим застиглим обличчям, налитий тупою пихою по сам картуз і нерухомий, наче тільна корова.

— Ах ти, капшук! Як ти смієш дражнитись з свого начальства?

Але Дорик не вірив в пещирий гнів батька, який ще трясся од скритого сміху. Він надувався, аж червонів, ставив ноги, наче поліна, і, важко розчепіривши пальці, гугнявив у ніс.

— Ха-ха!..— реготався Карпо Карпович, забувши всяку повагу.— Чисто комедіант!.. Стій! — раптом штовхнув він візника шашкою в спину.— Не бачиш — приїхали вже.

Недалеко од шляху дві дикі грушки тремтіли дрібненьким листом у ранішнім холодку.

— Звертай під груші!

Ще червоний й тремтячий од сміху, Карпо Карпович споважнів раптом. Він зліз з дрожки, взяв Дорю за руку і підвів до дерев.

І раптом Доря побачив, що він стоїть над яром, жовта глина зсувається в нього з-під ніг, а на дні ями чорніє купка людей і в густих передранішніх тінях виразно біліють дерев'яні стовпи.

— Що се таке?

Йому видалось зразу, що сьогодні народне свято, що ось-ось раптом загра катеринка і загойдаються на гойдалці парубки і дівчата. Він був розчарований трохи.

Батько міцно стиснув його за руку і глухо, притишеним голосом, з свистом переднього зуба сказав:

— Дивись, не пропусти нічого. Старайся, щоб тебе ніхто не помітив.

Потому почав спускатися в яр, мигтячи сріблом погонів, обсипаючи шашкою глину, а його руки, затягнені в рукавички, біліли в повітрі, як два голуби.

Ставало ясніше. На крайнебі, за яром, легкі хмари займались, як од вогню солома, а важкі червоно тліли, наче дубовий вугіль.

На поміст, під соснові стовпи, хтось виліз і почав поправлять мотузку.

— Яким! — зрадів йому Доря. Йому здалось, що він побачив водянисті блукаючі очі Якима, в які так часто дивився, коли ще той носив його на руках.

Де ж катеринка?

І кинув пильніший погляд на чорну купку. Замість святочної юрми побачив сірі шинелі й холодний полиск рушниць, суворість і непорушність. Батько витягся в струнку і оддавав комусь честь, а його біла в рукавичці рука з зігнутим ліктем немов тремтіла. Виразно жовтіли наплічники в когось з обох боків безусого виду, і два ряди

гудзиків зливались в жовті доріжки. Осторонь стояв піп, мотаючи лисою головою, наче його мухи кусали, і все стелив срібний шовк бороди на сукно чорної ряси, і все гладив фіолетові вилоги широких рукавів.

«Молебень?» — подумав Доря. Йому зробилось скучно, і він почув над головою у себе дрібне, метушливе шептання груші.

Озирнувся на візника. Той, нагнувшись, копирсав щось в колесі пальцем, і його довга сипя сукмана, руда на фалдах, вкривала ноги аж до землі, неначе спідниця. Біла коняка стояла на трьох ногах, зігнувши четверту.

Над головою коротким, уриваним писком обзивалася пташка.

Доря знов перевів очі в долину. Тепер його зацікавило те, що серед купки мужчин була одна лиш жінка. Легка косинка, вузликом зв'язана під бородою, зливалась з її лицем в одну біласту пляму, а на грудях, на темній одежі перебирали щось довгими пальцями руки, такі прозорі й молочні, що, здавалось, світились в густім ще присмерку ранку, як понові порохно.

— Приїхав дивитись, паничу?

Візник підійшов ззаду і став недалеко.

— Або що? — обернувся Доря до нього, вражений тоном.

— Нічого... дивись, виростеш — здасться...

Але в його оці — друге візник зажмурив — і в піднятому кутику уст було щось зачіпливе і образливе.

— Молебень будуть править, Семене?

— Кха!..— презирливо кахнув Семен.— Молебень... таку його маму... Вони їй справлять разом молебень і панахиду...

— Ні, справді, Семене,— прохав його Доря.

Семен мовчав. Глузливий вираз, скрививши йому обличчя, застиг в тверде щось, жорстоке. Так само мовчки закотив він полу сукмани під самі пахви, вийняв тютюн — заходився крутити цигарку. Кобила почала мочитись. Повернувшись до неї, Семен звично почав насвистувать стиха, а тим часом суха потеруха висипалась з цигарки на землю. Скінчивши, старанно заклеїв цигарку і неймовірно глянув на Дорю.

— Папенька не казали?

— Їй-богу, ні! — заклявся Доря.— Сьогодні, бачиш, мої іменини, і він...

— Так... на іменини, значить... Ловко придумав...

Затиснувши між два грубі і чорні пальці цигарку, Семен підпяв праву руку до горла, обвів нею круг шиї, сіпнув догори, хрипнув і засміявся. А коли Доря так само витріщив очі на нього, невинні й великі, Семен злісно додав:

— Повісять баришню зараз... Молебень, таку їх маму...

Доря почув холодок в тілі.

— Неправда... ти все жартуєш,— почервонів він одразу.

— Авжеж жартую...— і знову хрипнув, зробивши над головою той самий рух.

В Дорі щось підкотилось під серце і так недобре розплилось по тілі, по руках і ногах.

— Як, зовсім... повісять?

Голос перервався у нього од страху, і жаль скривив губи, наче тоді, коли мама несправедливо карала.

— Зовсім.. зовсім,— передражнив Семен.— Не зовсім, а тільки доти, поки ноги дригати перестануть...

Жбурнувши сердито окурок, він сплюнув й додав:

— Яким справиться скоро... не першинка!..

Сонце запалило криваві вогні на твердій цератовій шапці Семена, а Доря дивився на нього з таким холодним жахом, немов не Яким, а сей візник має зараз повішати жінку з блідим обличчям.

В голові його раптом промайнули усі розмови, які чув вдома, і те, що здавалось перше звичайним, але далеким, незрозумілим [1], як страшна казка, наблизилось і ожило.

Тепер він інакше глянув на купку людей, збиту на дні провалля... На непорушні ряди москалів, блискучі форми начальства, бліду жінку в білій косинці й соснові стовпи. Все воно злилось в однім слові: «повісять» — такім пекуче жахливім і дикім.

Яким перестав поправляти мотузку — вона злегка гойдалась,— зліз з риштування і підійшов до жінки. Доря дивився, як вона злегка одвела його рухом худої руки, аж блакитної наче, зробила нерівний крок і твердо пішла вперед, до стовпів...

«Ось зараз!.. Ось зараз!» — щось крикнуло в Дорі, а його ноги самі зігнулись й шугнули в провалля, обсипаючи глину...

---

[1] Над цим словом надписано *неймовірним*. Вибору не зроблено.— *Ред.*

Карпо Карпович, сповнюючи свої обов'язки, все поглядав нагору, під груші. Йому часом здавалось, що він бачить там Дорю, мигтіння гудзиків на гімназичнім пальті. Він знав, що зробив незаконно, взявши з собою сина, і потерпав. Ану ж хто побачить? Але все йшло як слід: москалі тупо стояли, як німий частокіл, товариш прокурора міцно стискав уста та закочував очі, як жертва вечірня, піп поправляв хрест і гладив свої шовкові вилоги. Тільки Яким щось вовтузився довго, неспокійно і спішно [1], розкидаючи погляд наляканих водянистих очей. Поліцмейстер стриманим басом робив якісь непотрібні накази, аби говорити, а Карпо Карпович слухав їх одним ухом і намагався стримати руку, тремтячу од ліктя до кінчиків пальців, які тарабанили дрібно в висок. Та ось скоро кінець.. Ще лиш кілька хвилин. Жінка нащось розв'язала косинку, спустила її на плечі і, струснувши чорним блискучим волоссям, рушила з місця. Карпо Карпович чув, що холоне в напруженій тиші, а в голові у нього, як хвиля лінива, колихнулася думка: «чи Доря все бачить?» — і проплив образ Сусани, як вона слуха оповідання сина.

Вже жінка стояла на риштуванні, колихнулася ряса, і знявся в повітрі хрест, Яким поклав руку на зашморг та забігав навколо очима, брязнули глухо важкі рушниці, наче залізо зітхнуло, а скісний промінь вмачав кінці піднятих шабель у кров.

І тут сталося щось незвичайне, незрозуміле. Наче камінь зірвався з гори і покотився під ноги. На бігу круглий і грубий в своїм важкім пальті, Доря промчався до риштування, замітаючи полами глину, гублячи синій картуз, і, розкривши широко руки, з криком «не треба!» обняв жінці коліна. Од несподіванки й крику, що продзвенів в ушах, як куля над головою, люди подались назад і в тривозі метнули очима вгору, на високі краї яру, наче звідти йшла на них небезпека.

А Доря все тісніше тулився до колін, ховаючи стрижену голову в чорній спідниці, здригаючись весь од дитячого плачу:

— Не треба! Не руште!

Жінка нагнулась над ним, зразу якась нещасна й зів'яла, і тихо водила блідою рукою по дитячій головці.

[1] Над цим словом надписано *хапкома*. Вибору не зроблено.— *Ред.*

Першим опам'ятавсь поліцмейстер.

— Чия дитина? Забрать!

Він не пізнав голосу свого, але од того крику всі почули себе вільніше і кожний намагавсь показати, що він не злякався.

Карпо Карпович хтів сповнить наказ, але зразу не міг. Коліна зігнулись у нього і змерзли. Врешті він себе переміг, кинувсь бігти до Дорі, а шашка йому заважала, путала ноги, і без того чужі.

Однак Дорю одірвати було нелегко. Він одбивався всім тілом і в нестямі, як у гарячці, кричав крізь плач:

— Не хочу!.. Не дам!.. Не руште!..

Врешті жінка хитнулась, одділена од дитини, і Карпо Карпович поволік сина. По дорозі підняв картуз, обтер старанно, хоч несвідомо, рукавом глину і попіс так в другій руці.

— Татку, не треба... не позволяй, татку...— упиравсь Доря, але, чуючи, що не вблагає батька, підняв кулак й кричав назад себе:

— Якиме! Не смій! Я тебе, стерво...

— Цить! — шипів батько й волік його нагору.

Тільки нагорі Дорі вдалось вирватись з рук. Озирнувся і крізь сльози побачив: в повітрі, осяяна сонцем, гойдалась довга, худа жіноча фігура. Покрутилась в один бік, потому в другий...

Тоді Доря замовк, перевів очі, сухі і гострі, на батька і хрипло од недавнього плачу кинув йому в червоне лице:

— Хуліган. Оселедець...

Більше не встиг, бо полетів на траву, збитий кулаком з ніг.

* * *

Вони вертались додому вже не такі парадні. Лакеровані чоботи батька покривав пил, рукав мундира був в глині. На новенькім гімназичнім пальті проти коліна зеленіла трав'яна пляма, а один гудзик жалібно висів на чорній нитці. Біла коняка, ще біліша тепер на сонці, трюхала сумно на трьох ногах, а Карпо Карпович навіть не дивився на неї. Він сидів, одвернувшись од Дорі, і з холодком в серці думав про те, що сталось. Не розумів просто невдячності Дорі, який за все добро і дбайливість про нього робить йому скандали, ще й зважився налаять батька. «Хуліган... оселедець...» Ах ти, щеня... А все од мами: ба-

лує хлопця, пестить, а тепер маєш... Хіба він сам вішав? Він чоловік маленький і підначальний, скажуть: іди — і йде... Що йому губернатор тепер заспіває? «Подать в отставку!» — і наженуть... Та й директор не помилує Дорі... «Нам не треба в гімназії протестантів... у нас учаться діти благородних батьків...» — почув він гугнявий голос «корови». Але все це не те... не те... Щось інше, важкіше було у тому, що сталось сьогодні, Карпо Карпович його чув, воно заважало, наче камінчик, що попав в чобіт між пальці, як щось неприємне, що хтілось скоріше закидать думками, сторонніми і чужими. Але воно вилізало, як раки з мішка, уперто, з шипінням. Хіба ж він од злості? Чи по своїй охоті... Та будь воно прокляте тричі, коли б не служба... А він: «Хуліган... оселедець...» Не хтів признаватись, але йому було гірко і страшно од тої лайки із уст дитини, яку любив й яка його любила. Кістка од його кості і кров од його крові, а поставивсь до нього, наче чужий. Поглядав скоса на сина і без слів думав, що якась нитка порвалась між ними, яку не можна буде зв'язати...

А Доря, опустившись та впірнувши в тяжке пальто, тихо схлипував внутрішнім плачем. Перед його очима все ще гойдалась чорна фігура. Раз в один бік, раз в другий... «Чекай,— думав він гірко про батька,— будеш ти знати, як я тобі повішусь... Заберусь на горище, здійму свій пояс, і ніхто й не побачить...» А чи не краще забити Якима? Коли він прийде до них на кухню й засне на лаві, Доря тихенько візьме ножа, наточить... або ні, краще сокиру,— й одрубає Якимові голову по самі плечі. Од цих думок зробилося легше неначе. Але він раптом згадав свої іменини, легеньку руку, що так ніжно гладила його по головці,— і знову тихо заплакав...

«Будеш ти знати... ах, будеш ти знати, як я тобі повішусь...»

Крізь теплі слози, важкі й великі, що заслоняли очі [1], невиразно мелькали верби і телеграфні стовпи. Вони одривалися од землі, підіймалися вгору і тихо гойдались... Раз в один бік, раз в другий...

4 січня 1912, Capri,
villa Serafina.

[1] Замість *що заслоняли очі* письменник пізніше написав *в яких все розпливалось*. Вибору не зроблено.— *Ред.*

КОНІ НЕ ВИННІ

— Савка! Де мій одеколон?

Аркадій Петрович Малина сердито кричав з вікна у спину свому лакею, що помагав випрягать з фаетона гладкі спітнілі коні.

Він стояв впрілий, в одній сорочці, розщібнутій на волохатих грудях, і нетерпляче стежив, як біг через подвір'я Савка в своїй синій з галунами лівреї.

Одеколон був тут, на туалетнім столі, але Аркадій Петрович його не помітив.

— Вічно кудись засунеш!..

Він кисло буркнув, прийняв з рук Савки пляшку, скинув сорочку і почав обтирати одеколоном біле, жовтаве од старості тіло. Ху, як приємно се освіжає! Потер долонею груди, де густо сріблились тонкі волосинки, освіжив себе під пахвами і облив холодком лисину й руки, тонкі й старече мляві, з сухими пальцями на кінці. Потому вийняв з шафи свіжу холодну сорочку й надів.

Він був, властиво, в чудеснім настрої, як завжди по розмові з мужиками свого села. Йому було приємно, що він, старий генерал, якого сусіди вважали «червоним» і небезпечним, завжди лишався вірним своїм думкам. Як перше, він і тепер, хоч були небезпечні часи, сказав[1] мужикам, що земля має належать до тих, хто її обробляє. «Пора нам розстатися вже з пануванням...» — подумав Аркадій Петрович, защібнувши рукав сорочки на лівій

[1] Над цим словом надписано *говорив*. Вибору не зроблено.— *Ред.*

руці і, прийнявшись за правий манжет, згадав, як гула радісно сходка, коли він пояснив їй права народу на землю.

Як завжди, се його хвилювало, і по розмові він почував бадьорість і апетит.

Почав заправляти в штани сорочку, коли рипнули двері і на нього кинулась Мишка, любимий песик, расовий фокстер'єр.

— Ти де, шельма, була? — нагнувся до неї Аркадій Петрович.— Де ти, шельмо, була? — Він любовно лоскотав їй шию і вуха, вона морщила шкурку, крутила обрубком хвоста і намагалась лизнути йому лице.— Де ти віялась, негодяща?

У вікно било полуденне сонце, і морем зеленим плили кудись ниви, дев'ятсот десятин панського поля, що спускалися у балку, а потому підіймалися знову, як хвиля, і плили далі, аж до літнього неба.

Аркадій Петрович поклав гребенем борозди на рідкому волоссі, розчесав вуси, на кінчиках жовті, і довго любувався сухим високим чолом та благородним панським лицем, що одбилось в синавих водах туалетного дзеркала.

Сиві очі, трохи холодні і вже пригаслі, плавали на білках, серед червоних жилок, і се його турбувало: «Треба знову класти примочку!» Збоку на носі він вгледів прищик, дістав з несесера колькрему, помазав й припудрив.

— Їсти!

Йому хотілося їсти, як молодому, двадцятилітньому хлопцю, і се його радісно хвилювало. Як все заворушиться у домі, коли почують, що він голоден, як заохає жінка, його стара дбайлива Сопя, заметушиться Савка, і всі будуть дивитись йому у рот. Він так рідко апетит має...

Але Савка не йшов з докладом.

Аркадій Петрович одсунув шухляду комода і вийняв акуратно зложену блузу, вовняну, сіру, таку, як у Толстого, з яким він колись познайомився. Приємно тремтячи освіженим тілом, просуваючи руки в рукави, він почував себе демократом, другом народу, який не має чого боятись. За той час, як він покинув своє міністерство і осівсь на селі, мужики його полюбили. Аякже! Він хрестив і вінчав, часто дарував спаш, його не палили, як інших. Не дурно ж його кликали «татом»! Він з приємністю думав про се і разом думав, що на обід будуть сьогодні

молоді печерички, які Палажка несла уранці в приполі з городу.

І саме тоді Савка виставив у двері дві білих, у рукавичках, руки і ознайомив баском, що подали обідать.

Аркадій Петрович, широкий у своїй блузі, як дзвін на ніжках, вступив у столову. Зараз загриміли кріселка і схилились над ним, цілуючи руки, з одного боку Антоша, його лисіючий син, а з другого — Ліда, двадцятип'ятилітня вдовиця-дочка. Антоша недавно приїхав з фільварку, а Ліда до полудня спала.

Софія-Михайлівна — Соня — в свіжім літнім капоті, уже тримала кохлю в руці. Перед нею парував борщ. Стіл був накритий на дев'ять персон.

Аркадій Петрович опустився в широке крісло на чолі стола і похляпав рукою по сусіднім крісельці.

— Мишка! Сюди!

Фокстер'єр подивився на нього каправим оком, скочив на крісло і сів на свій куценький хвостик.

— Де ж Жан? Покличте Жана...— звернувся до всіх і ні до кого зокрема Аркадій Петрович.

Але саме тоді одхилились бокові двері, і сліпий Жан, брат його жінки, ввійшов під руку з своїм «міноносцем», як він кликав лакея.

Високий, міцний, неначе дуб, погано поголений, Жан щупав грубою палкою поміст і ледве згинав коліна, застиглий і негнучкий в своїй сліпоті.

Його довго і з шумом садовили на місце, а «міноносець» став ззаду за кріслом.

— Добридень, Жане,— привітався з свого почесного місця Аркадій Петрович.— Що снилось?

Всі засміялись на цей щоденний жарт, а Жан зараз, наче нічого не сталось, почав оповідати, встромивши більма кудись в білу стіну, через стіл.

— Ви знаєте, я бачу у сні таке, чого вам ніколи не побачить своїми очима. Я бачив город. Не ваше місто, не ті злиденні будинки, обшарпані коробки, бруд, сміття, людську нужду і горе... Мій город прекрасний, невиданий город. Усі малюнки, які оглядали мої очі колись, всі здобутки архітектури, відколи будують люди,— все це сплелося в комбінації дивні, і встав уві сні моїм город, як храм людини, як диво, яке, може, побачать тільки нащадки ваші...

— Жане, твій борщ прохолоне...

— Ах, вибачай, Соня... Ну, мій «міпопосець № 17», зав'язуй серветку...

«Міноносець № 17» (по порядку лакеїв, яких Жан часто міняв) давно вже тримав в руках серветку.

— Я думаю, що...— прихильно обізвалася Ліда, схиливши набік біляву головку мадонни.

— Почали возити сіно, Антоша? — зацікавився Аркадій Петрович.

Антоша не чув. Він накладав своїй лягавій собаці, на прозвище Нансен [1], що сиділа на стільці поруч, кістки на тарілку, і всім видпілась тільки його макушка з рідким волоссям.

Софії Михайлівні неприємно було дивитись, як Жан їсть неохайно, лишаючи в вусах шматки буряків, і вона повернулась до сина:

— Антоша, тебе батько питає про сіно...

— Ах, вибачай...— підняв той засмалений вид і засюсюкав:

— Замість дванадцяти возять десять возів... Артем обернув до току два вози й покинув: каже, що його Ксенька напоролась ногою на залізні граблі і треба фершала кликать — бреше, звичайно... А Бондаришин ще зимою взяв гроші, а тепер крутить...

Антоша став мокрий і червоний од борщу та хазяйських турбот. На його білому лобі густо осіла роса, а очі посоловіли.

Він знав усе, що робиться на селі. Мав не менше як десяток дітей од сільських дівчат й молодиць і не раз мірявся силою з парубками, невважаючи на офіцерські чини.

— Усі вони такі,— сердито зітхнула Софія Михайлівна [2] і погладила таксу, що сиділа коло неї на кріслі, важно випнувши руду камізельку на грудях.

— Ви чіпляєтесь, діти мої,— благодушно озвався Аркадій Петрович, кінчаючи борщ.— Мужик має так само свої потреби й турботи, як і ми грішні...

Він був у чудеспім настрої по сьогоднішній сходці.

— Безумовно, мені здається, що батько...— Ліда знову прихильно нагнула головку мадонни і розтягла кисло свої широкі уста.

---

[1] Далі в цій редакції скрізь *Нептун.— Ред.*

[2] Далі в цій редакції скрізь *Львівна.— Ред.*

Але Антошу це розсердило. Вічно та Ліда! Її наспівали ліберальні студенти, як грамофонний кружок, а вона повторяє дурниці!

— Мужик мужиком, що б там не казали... Ти його медом масти, а він...

Жан почув небезпеку од такої розмови. І поки Савка, зручно просуваючи руки в нитяних рукавичках, збирав тарілки од панів і собак, він почав розказувать сон, що приснився йому під ранок. Він був на симфонічному концерті. Не такім біднім, як вони слухати звикли, а величнім, повнім. Коли б воскресли Бах, Гайдн і Бетховен, вони не могли б вкупі навіть створити таку музику, яку він слухав у сні.

Антоші зробилось скучно. Він вже чув дядькові сни і вважав кращим зайнятись своїм Нептуном. Одщипував хліб і клав псові на ніс.

— Тубо!

Нептун сидів поважно і мружив очі.

— Піль!..

Тільки Ліда витягла довгу одкриту шию і схилилась у бік дядька.

Але її Мільтончик, обстрижений пудель в боа на шиї, як дама, і з голим задом, дряпнув її лапою по руці, домагаючись їсти.

Вона обернулась до нього, поправила бант на собаці, такий же блакитний, як її сукня, і дала Мільтону тартинку з маслом.

Хазяйка чекала, щоб подали печеню.

— Тепер дійсність дивніша за сни! — стиснула губи вона і подивилась на стелю.

А Антоша і підхопив:

— Таке діється, що не знаєш, чим і скінчиться. Вчора, кажуть, землі барона Клейнберга мужики заорали. Вийшло в поче з плугами ціле село і прогнали баронових орачів.

— Як! Вже забрали?

— Ф'ю-ю! — свиснув Антоша.— Нема вже в барона земельки, та й сам утік... Страх, що діється всюди, а тут ще ви, тату, з своїми промовами.

— Ах, ах! — зітхнула хазяйка дому.

— Ну, нам не доведеться тікати,— засміявся Аркадій Петрович.— Нас не зачеплять. Правда, Мишка, нам нічого з тобою не буде? Правда, собако? — Він лоскотав Миш-

кину морду, а вона розкривала рожеву пащу, брала злегка його палець у зуби і крутила обрубком хвоста.— Я своїх думок не крию,— вийняв він палець і затримав на одшибі.— Ну, от! Мужики мають право на землю. Не ми робимо землю, а вони. Ну, от. Я і кажу се оддавна.

— Аркадій! (по-французьки) Прислуга слуха!

Софія Львівна з жаху заговорила басом.

Однак се не помогло.

— Ти б, серце, вічно панувать хтіла. Доволі. Попанувала — і годі. Треба ж і другим. Не бійсь, всеї землі не одберуть, лишать і нам десятин п'ять. Ну, от. Я зроблюся баштанником. Надіну широкий бриль, полотняні холоші й запущу бороду аж по пояс. Я буду садити, ти вибирати, а Аркаша возити у місто... Ха-ха!..

— Він ще жартує!

Софія Львівна сердито обвела оком цілу родину і чотирьох собак, що сиділи за столом, але співчував їй тільки Антоша. На знак протесту він налив собі чарку горілки, вихилив зразу і, одкинувшись в кріслі, заклав руки в кишені своїх чорних офіцерських штанів. Жан спокійно жував печеню під захистом «міноносця», Савка робив таку міну, наче його не було, а Ліда розтягнула уста і перегнулась до батька.

— Я була певна, що...

Але Антоша не дав їй скінчити.

— Жартувать добре в родині, а нащо ж тато проповідує се мужикам... Вони і без того настроєні так, що щохвилини чогось чекаєш...

— Я не жартую... Пора одкинуть всі забобони. Як хочеш їсти — працюй. Ну, от!..

Він був в чудеснім настрої, розвивав далі свій план і з побільшеним апетитом накладав на тарілку цілу купу м'яса й салату, не помічаючи навіть, що бідна забута Мишка, не спускаючи з нього очей, безперестанку облизує морду та крутить хвостом.

— Ліда в своїй чудесній блакитній одежі, що так їй до лиця, щоранку буде виганяти корову, а вечорами доїти, підкасавши подолок... Ха-ха!..

— Щодо мене, то я ...

— Ну, от. І прекрасно...

Подавали солодке. Савка гримів ложечками і протягав білі у рукавичках руки між лікті панів і собачі морди. Жан посадив пляму з сметани на полу піджака, і «міно-

носець» старанно зчищав мокре. Боксик, такса Софії Львівни, лизала тарілку, а Мільтончик, забувши пристойність, скавчав потиху, старався звернути на себе увагу.

— Аркадій, тобі покласти ще крему?

— Клади, клади, ma chérie... я сьогодні голоден.

Ні, таки справді він чув бадьорість по сьогоднішній сходці, де рішуче стояв за те, що народ має право на землю.

— Блажен, іже і скоти мілует...— одповів текстом на свої думки мовчазний Жан і освітив більмами щетинисте широке обличчя.— «Міноносець № 17»! Дай папіроску!..

— Браво, Жан, браво!..— засміявся Аркадій Петрович.— То ж скоти, а то люди...

Ну, починалися тексти з святого письма. Аркаша [1] терпіти не міг їх. Він кинув в куток їдальні хустинку, а Нептун скочив й приніс. Було забавно дивитись, як Нептун на бігу хляпав ушима і тріпав білу поноску під чорним холодним носом.

— Нептун! Ісі!

І обережно виймав з рота собаці мокру од слини хустку.

Але Нептун раптом застиг. Підняв голову вгору і грубо два рази гавкнув. Занепокоїлись інші собаки, а Мишка кинулась до дверей і, підгорнувши під себе куценький хвостик, заллялась дзвіночком.

— Хто там? Подивись, Савка.

Савка вернувся і ознайомив, що прийшли мужики.

— А! Мужики... Клич їх сюди.

— Аркадій, може б, ти перше скінчив обідать... Вони почекають.

Аркадій Петрович нізащо не хотів,— мужики ввійшли у столову і купою стали біля порога. Був межи ними і Бондаришин, що гроші взяв, а не виїхав на панове сіно.

— Дай боже... А що скажете, люди?

Люди мовчки топтались на однім місці, білі, як вівці, в своїх полотнянках, і дивились на блискучий посудою стіл, за яким засідали пани поміж з собаками.

— За яким ділом прийшли?

Рудий Панько кліпнув оком на сивого Марка, а той штовхнув Івана. Іван же думав, що найкраще скаже кум

---

[1] У всіх випадках цієї редакції — *Антоша.— Ред.*

Бондаришин, і всі у згоді заморгали до нього. Бондаришин не смів вийти з тісної купи і звідти вклонився ласкавому панові низенько.

— Прийшли до пана погомоніти за землю.

— За яку землю?

— За панську, прошу ласкавого пана... Що тепер, значить, такі часи... та й сам пан казали... От громада і присудила... Будемо одбирати землю од пана...

— Що?..

Аркадій Петрович несподівано крикнув так сильно, як ніколи ще не кричав з часів своєї одставки. Він встав з-за столу і наблизився до дверей з серветкою у руці.

Але люди були такі спокійні, наче прийшли порадитись тільки в звичайній хазяйській справі. Сивий Марко теж уклонився низько і зашамкав покірно:

— Ми не хочемо кривдити пана... щоб усе мирно, побожому було...

— Цитьте, нехай говорить кум Бондаришин,— одвів рукою рудий Панас.

Тепер вже ціла родина — Софія Львівна, Антоша і Ліда — покидали свої місця і встали за плечима хазяїна дому.

Лиш сліпий Жан лишився сидіти, світячи більмами на собак, що лизали тарілки.

А Бондаришин провадив так само покірно і наче байдужно:

— Борони боже... лишимо й панові трохи земельки... на яку грядку, на цибулю, значить, чи що... та на крокет...

— Ах, ах!..— зробилось млосно Софії Львівні, і поки Ліда подавала їй воду, Антоша заклав руки в офіцерські штани і процідив крізь зуби:

— Вот негодяи!..

— Ми вже так через те, що пан були добрі для нас, спасибі ласкавому панові,— кланявся Бондаришин.

— Аякже... Гріх що сказати...— гуділи за ним.

— Ну, добре...— стримав свою образу Аркадій Петрович.— Не одрікаюсь од своїх слів... Коли так присудила громада...

В його голосі чувся вже лід.

— Аркадій, що ти говориш! Як смієте ви!..— хвилювалась Софія Львівна.

Антоша поривався щось говорити, і сині жили на ллялись в нього на білому лобі.

— Так от. пане, за два дні буде в нас свято, тоді громада й поділить землю... А тим часом нехай пан поміркують, де їм зручніше лишить на грядки... чи коло дому, чи в полі...

— Звісно, що коло дому... ловкий погній... і наручно буде! — вирвався з радою рудий Панас.

— Так отак, пане... маєте два дні... Бо ви в нас добрі, спасибі ласкавому пану і вашій пані... Вони нас ніколи не забували...

— Авжеж... чи порошку там, чи мазі якої... сказано, наші пани... Оставайтесь здорові...

І поки виходили люди, всі стояли, немов закляклі, тільки Аркадій Петрович теребив в руках серветку.

Але Софія Львівна отямилась скоро.

— Аркадій, ти збожеволів!.. Ти не смієш оддавати землі... Ти маєш діти!..

— Это нельзя оставить! Тут нужны меры..— гарячився Антоша і так штовхнув Нептуна, який попався йому під ноги, що собака заскавучала на цілу хату.

Тільки Ліда все ще прихильно витягала до батька свою одкриту шию і роздягала в усмішку, правда бліду, широкий рот.

— Ах, залишіть ви мене в спокої!..— роздратовано скрикнув Аркадій Петрович.— Я роблю так, бо інакше не можу... Зрозумійте нарешті... Я інакше не можу...

Зібгав серветку, кинув на стіл і вибіг з хати.

Серед гвалту і метушні, що знялась потому, Жан пробасив раптом:

— Ну, «міноносець», розводи пару. Пора нам пускатись в далеку плавбу...

Але плавба не вийшла. Усі рішили, що зараз треба порадитись вкупі, і запросили Жана.

А щоб прислуга не чула, взяли його під руки і вийшли з їдальні разом зо всіма псами. Тільки Мишка десь щезла.

* * *

Мишка знайшла хазяїна свого аж в кабінеті. Стояв біля скляних дверей, що вели на терасу, і стежив, як билась велика муха у шибку з докучним дзижчанням. Мишка кілька раз ткнулась носом в хазяйський чобіт

і була здивована дуже, що на неї не звертають уваги. Тоді вона заскакала на двері, щоб дістати на шибці муху, але не зловила і, утомившись, лягла в кутку на подушку.

Крізь шибку виднілись білі стовпи тераси, а за ними квітник. Східні маки горіли на сонці, як купина неопалима, лобелія обливала клумби синім струмочком, а ранні левкої тільки що починали цвісти. Аркадій Петрович щодня дивився на квітник, але тільки тепер він його зацікавив. Вдивлявся в форму листочків, в будову кущів і квіток, як в щось незнайоме. Одчинив двері і підставив лисину сонцю. Потому важко зійшов по сходах в квітник і присів над кущами. Але вони вже його не займали. Чув щось важке у собі й не хотів признатись, що то образа. Натурально, вони мають право на землю, він завжди тримався такої думки і завжди її висловляв, але щоб у нього... Йому згадались добрі «сусідські» з мужиками стосунки, його поради й поміч, кумування на мужицьких хрестинах і сільські весілля, де був він за весільного батька.

В того самого Бондаришина він, здається, хрестив. А тепер маєш — все те забулось.

Грядка цибулі і на крокет... Ха-ха!..

Сонце напекло йому лисину й розливалося по полях, що кудись бігли, з горбка на горбок, аж до крайнеба, з шумом житнього колоса.

Він вернувся у дім, надів картуз і замість того, щоб спати, як звичайно, по обіді на шкіряній кушетці, вийшов у двір. Широкий двір зеленів моріжком, як ряскою став. Хурман порався з фаетоном, а Савка крутився біля нього. Аркадій Петрович хотів звеліти осідлати коня, але не зважився якось, наче опинився в чужому хазяйстві. Мовчки пройшов він повз них у поле і вп'ірнув у жита. Жито вже красувалось, жовті палички цвіту хитались на волосинках здовж колосків, і непомітний пилок золотився на сонці. Синіли волошки. Мишка раптом зашелестіла в житі і побігла стежкою наперед, підкидаючи на бігу м'яким у плямах вухом. Ниви поволі котились в долину і підіймалися на похилі горби, наче земля в солодкій млості вигинала хребет. Він йшов, стараючись не думать нічого, вдивляючись в повідь стрімкого стебла, в таємничу глибінь густих заростей жита, чуючи під ногами тільки м'якість межі та вдихаючи ніжний аромат цвіту. Але чим далі заглиблявся він в поле, тим вираз-

ніше підіймався од землі голос, м'який, зрадливий, і сперечався з ним. Він наче вперше почув всім тілом, що це й о г о земля, що він зрісся так з нею, як з жінкою, з сином, з дочкою. Що тут, де він ступає, ходили ноги батька і діда і над полями лунав їх голос. Що все, чим він пишався і цінив у собі, його життя, смак і культура, навіть нові ідеї,— все згодували і зростили отсі лани. А другий голос сміявся над ним:

— Ха-ха!.. Заговорила дворянська кров...

Зусиллям волі змахнув всі думки далі брів. Зліва, при мокрій долинці, жита кінчались і починалась лука. Тут пастух Федька пас корови й лошата. Побачивши пана, він зняв рваний картуз і так стояв босий, з торбинками через плече.

— Надінь картуз! — гукнув Аркадій Петрович.

Пастух недочув і біг до нього.

— Картуз... картуз надінь!

Корови розбрелися по луці, гладкі й блискучі на сонці, і оживляли пейзаж. Лошата підняли голови на хазяїна свого й чекали його, напруживши жили на міцних шиях, готові плигнути і помчатись по луці на тоненьких тугих ногах.

Він підійшов до любимого Васьки і почухав злегенька під шию, а Васька поклав йому на плече морду, мрійно зм'якшивши вираз полохливих очей. І так вони довго стояли в якійсь звірячій приязні, і обом було приємно — одному чухать, а другому — чуханим бути...

«І се заберуть»,— гірко подумав Аркадій Петрович, рушаючи далі.

Йшов по м'якій траві, вогкій од мочаря, і дивився, як запалило сонце зеленим вогнем кінський щавель, стовбури будяків. Щось було сьогодні принадне і особливе в його землі, як на лиці небіжки, з якою жив цілий вік, а тепер мусиш прощатись навіки. Якісь квітки і зела, невидані перше, тиха ласкавість контурів, запахи трав і землі, теплі і близькі простори.

Високі верби шуміли над ровом, і небо між ними здавалось синішим. Перескочив окіп, зарослий материнкою і полинами, і знов опинився на стежці. По однім боці хвилювалося жито, по другім жовтіла глиняна круча з чубком червоних маків й ромену. Як гарно! Йому здавалось, що він тут ніколи не був ще, що це чуже. Але ні, він ішов по своїому. Дивно, як він мало знає маєток.

Мухи бриніли в квітках, Мишка порпалась в глині і нюхала ямку. Стежка здіймалась лагідно вгору і пропадала місцями в густих заростях лопухів. Тепер поле все ширше розкривало рамена, розстеляло свою одежу, і коли він зійшов на горбок, перед ним встали в повній красі всі ниви, зелена пляма низької луки, далекий синій лісок. І тут, стоячи в осередку своєї землі, він більше почув, ніж подумав, що нікому її не оддасть.

— Буду стрілять, як прийдуть...— сказав він наголос і од несподіванки озирнувся.

Невже се він сказав? Але навколо нікого не було, і навіть нива не обізвалась на ті слова.

Йому зробилось стидно. Фу, яке свинство! Скинув картуз і витер піт з лоба. Невже він дійшов би до того? Очевидячки, ні. Смішно ж повторять тепер те, в що він оддавна вірив, з чим перед ніким і не скривався ніколи. Таких, як він, горстка, і що вони значать у великім процесі життя? Кілька засохлих листочків на зеленому святі весни. Натурально, з грядки цибулі вижить не можна, доведеться на старість служити. Дві маленькі кімнатки на передмісті. Стара сама готує їсти. Він ходить з кошичком на базар. Став самовар, Аркадій!.. Справді, чи він вмів би поставить? Треба навчитись. Антоша та Ліда знайдуть собі хліб, вони молоді ще. А тобі, Мишко, доведеться забути про креми та жирні кістки...

Дурна Мишка наче раділа такій перспективі. Скакала йому на ногу і землею мастила штани. Але що там штани! Він прихильно дивився на неї і почував себе убогим, забутим, стертим великим процесом, мучеником ідеї, що добровільно взяв хрест на себе... Чув, що його тіло приємно парує, дихання чисте і легке, а жаль до себе й покора збуджують апетит. Такий молодий і здоровий, що просто чудо! Чи догадаються тільки засмажити на вечерю молодих печеричок, так, як він любить... Щоб були цілі, щоб багато покласти сметани і оживити зеленим пером цибульки... Треба було сказати Мотрі... Чорт забери! Завжди історії всякі збурюють кров у ньому, змушують грати... Але, властиво, чи було що навіть? Якісь похвальки фантастичні, що розвіються зараз, коли як слід поговорити з селом. Все буде, як було досі, тихо і мирно, бо щоб у нього хто зважився одбирать землю... У нього? Ха-ха!..

— Мишка, avanti!

Однак вдома ще й не думали подавати вечерю. Софія Львівна вже чекала на нього на ганку, і не встиг він навіть скинуть картуз, як вона напустилась на нього.

— Аркадій, ти маєш діти!..

Під очима в неї чорніли круги.

— Ну, маю.

— Тут не до жартів. Ти повинен до губернатора їхать...

Аркадій Петрович знизав плечима і одвернувся.

— Треба прохати, щоб він зараз прислав козаків.

— Вибачай, Соня, ти говориш дурниці.

— А що ж, чекати, щоб мужики землю забрали?

— Ну, й заберуть. Земля до них належить.

— Ти помішався на ліберальних ідеях... Коли ти затявся, я сама їх покличу.

— Я не потерплю козаків в себе.

— Без них не обійдемся.

— Я буду стріляти... Перестріляю всіх до ноги... Піду в тюрму, на Сибір...

— Аркадій, голубчик...

— ...на каторгу піду, а не попущу...

— Зрозумій же, Аркадій...

Але він не хтів розуміти. Кричав, весь червоний і мокрий, тупав ногами і так махав руками, наче перед ним була не жінка, а ненависні йому козаки.

Так з розмови нічого й не вийшло, тільки вечерю йому попсували. Тим більше, що забули засмажить молоді печерички.

Неуважно слухав нові сни Жана, довгі і казкові, що виповняли смутну тишу їдальні, і дратувався, що ніхто нічого не їсть.

— А де ж Антоша?

І з того, як змішалася Софія Львівна, пояснюючи щось нісенітне, як затиснула Ліда вуста, він зрозумів, що перед ним щось криють.

Але нічого не одповів.

На другий день вранці Аркадій Петрович прокинувсь в поганім настрої. Вже в тому, як Савка вніс воду і з грюком поставив на умивальник кухлик, а виходячи з хати, ляснув дверима, він побачив неповагу до себе.

«Знає, шельма, що мужики завтра заберуть землю, а з голодранцем нічого церемонитись».

З'ївши без апетиту сніданок, він пішов по хазяйству.

Обійшов сад, шпіхліри, тепер замкнені, під якими підкасана Мотря годувала гусей, порожні на день хліви, звідки з глибини чорних отворів йшов їдкий запах.

Хурман на подвір'ї мив фаетон.

Потому заглянув до стайні. Там тупали коні, жуючи обрік, а коло дверей лежала велика купа старого гною, а біля неї, поклавшись голоблями на траву, стояла мокра бочка з водою.

— Ферапонте, зараз мені перекидать гній поза стайню! Наметав купи перед дверима, як на парад...

Хурман розігнув спину і стояв, тримаючи віхоть в червоних руках.

— Слухаю пана.

«Властиво — се ні до чого,— подумав Аркадій Петрович,— але — сказав!»

По дорозі в село, повз двірську браму, чвалав Бондаришин і, побачивши пана, вклонився.

«Ач, привітався, ледве підняв бриля,— скипів Аркадій Петрович.— Що я їм тепер? Тепер я їм непотрібний...» — Хам! — кинув крізь зуби, дивлячись Бондаришину вслід.

Спустившись з ганку, вирушав у щоденну плавбу сліпий Жан в супроводі свого «міноносця». Вони пройшли повз нього, не помітивши навіть.

«І цей виступає сьогодні інакше,— подумав Аркадій Петрович про «міноносця».— Радіє, бестія, певно, що більше не буде панів...»

Аркадій Петрович подався у поле, якось так, без мети. Набігла хмара. «А сіно возять!» — згадав з тривогою він. Великі краплі впали вже на картуз, на руки і на лице. Жито запахло. Думав, що треба вертатись додому, але не вертався. І раптом теплі небесні води густо злетіли на ниви в тінях сизої хмари, але сонце зараз десь близько запалило веселку, і дощ перестав. Важкі краплини загойдалися на колоссях, вгинаючи їх, легенька пара знялася над нивами і золотилась на сонці. Аркадій Петрович теж почав парувати. Але він не зрадів: йому більше хтілося хмар і дощу, ніж сонця.— Чорт бери сіно!.. нехай все пропадає...

Так само, без думки — для чого, вернувся знов на подвір'я. Хурман все ще порався з фаетоном. Купа гною все ще тулилась до стайні, почорніла й паруюча од дощу.

Аркадій Петрович аж затрясся од люті.

— Ферапонте! Що я сказав!.. Десять раз повторяти? Марш мені зараз до гною!

Він навіть підняв ціпок і, трясучи ним, тицяв в напрямку стайні, поки здивований хурман ліниво брався за вила.

«Це він навмисне! — думав Аркадій Петрович.— Що буде завтра — побачимо, а сьогодні моя ще воля».

В кабінеті він заспокоївся трохи. Скинув з себе верхню одежу і в сорочці ліг на канапу, на приємний холодок шкіряної оббивки.

«Дурниці. Чи варто так хвилюватись? Хіба не однаково, де лежатиме гній?»

Йому трохи соромно стало за Ферапонта.

Крізь венеціанське вікно лилось широким потоком сонце, в сизуватій муті його крутились дрібні пилинки, в столовій гриміла посуда. Накривали до столу. Аркадій Петрович прислухавсь мимоволі, як стукали там чиїсь каблуки, пересувались стільці, тонко дзвеніла склянка. Все було, як завжди, день жив буденним, звичайним життям, і чудно думати було, що станеться якась переміна. Однак вона мусила статись, і се вливало двоїстість у його настрій. Знову збирав всякі тривожні дрібниці — пахабний вираз у Савки, Ферапонтову впертість, неувагу до нього стрічних селян — і хтілось, щоб невідоме «завтра» прийшло скоріше й поставило гру перед ним, гостру і небезпечну. Як він буде завтра триматись? Буде стріляти і боронитись чи спокійно віддасть мужикам землю, яка по правді до них належить? І в тому, що він досі сього не знав напевно, помимо всяких теорій, таїлась цікавість до невідомого «завтра».

Аркадій Петрович вийняв годинник і подивився.

— Дванадцять без десяти,— сказав наголос.— «Значить,— подумав,— лишилось яких двадцять годин».

Уявив собі раптом, як завтра вранці насупе ціла громада, як буде галасувати на подвір'ї у нього, як верещатиме тонко жінота, здіймаючи з чоловіками сварку при поділі землі, а діти почнуть заглядати у вікна та лазить по ганку, мов на свому...

Знов подивився на годинник.

Минуло чотири хвилини.

— Ху!..— встав він з канапи і на розбитих, старих зразу ногах підійшов до вікна.

Далеко, аж до самого небосхилу, хвилювали на вітрі ниви, байдужі до того, хто буде володіть ними, зроду звиклі лиш до мужичих рук.

За обідом Антоші не було.

І знов кабінет. Знов обзивалася в ньому «дворянська кров», говорив розум, промовляло сумління, по-своєму кожне, а над всім тим панувала гостра цікавість, що буде і як воно буде. Заснував хату тютюнним димом, замережив поміст петлями кроків, наситив повітря думками, а все ж завтрашній день твердів у ньому, як кулька, яку, не розрізавши тіла, не можна дістати.

Через подвір'я помчався Антоша, покритий пилом, на мокрім коні, і чутно було, як пройшов просто в хату Софії Львівни, а в столовій тим часом лагодять їсти для нього.

«Ще лишилось годин сімнадцять... ще, може, п'ятнадцять...» — виймав годинника Аркадій Петрович і роздивлявся, як тіні ростуть на подвір'ї, покриваючи нинішній день, ведучи за собою те неминуче «завтра».

Сонце збиралось сідати за стайні. Пастух пригнав корови, які несли поважно серед хмари червоного пилу своє голе, рожеве вим'я та круті роги.

«Невже і се доведеться оддати?» — подумав Аркадій Петрович і почув ззаду, що Ліда говорить:

— Ти не тривожся, тату, але...

— Що таке? — обернувся він швидко до дочки. Вона стояла бліда з своїм лицем мадонни і скорботно розтягала уста.

— Не треба тривожитись дуже... прийшли козаки...

— Які козаки?

— Губернатор прислав. Стоять на дорозі...

Аркадій Петрович аж одхитнувся. Кров раптом залляла йому обличчя і навіть лисину запалила, і серед того пожару сердито плавали очі, сиві й злинялі, як два замерзлі озерця.

— Що за нахаба?.. Я не просив... А, розумію... се проти мене змова... Чорт... я не попущу... Покликать Антошу...

Він навіть руку підняв, суху, панську і білу руку, якою наче збирався розірвати Антошу.

— Я думаю, що...— белькотала злякана Ліда, щоб заспокоїть батька, але він бігав, як півень, що б'є себе крильми і витяга шию перед завзятим боєм.

— Подать Антошу...

Запорошений й вирілий, на розбитих сідлом ногах, став в дверях Антоша. За ним ховалась стривожена Софія Львівна.

— Ти навів козаків?

— Я чи не я, се, тату, не важно...— засюсюкав Антоша, розкарячивши ноги в офіцерських штанях.

— Ага! Не важно.. Ну, добре... Так я ж вам покажу... Я прожену їх швидко... Пустіть! — кричав він на всіх. хоч його ніхто не тримав, і бігав по хаті, наче зовсім утратив розум.

— Аркадій... заспокойся, Аркадій...— благала Софія Львівна, розставляючи руки у дверях.— Ти ж бачиш: ніч, люди йшли скільки, втомились, голодні, мужики їх не приймають... як же так можна...

— А! Що мені люди... хороші люди!.. У мене — і козаки... Пустіть мене зараз...

— Але ж, тату, мені здається, що...— вмішалась Ліда.

— Прогнати не трудно,— перебив Ліду Антоша,— а як же коні? Вони потомились не ївши, а паші в селі тепер не дістанеш... Хіба грабувать будуть... Коли сього хочеш, то проганяй...

— Ах, бідні коні,— зітхнула Ліда,— що ж вони винні...

— Що ти сказала? — спинився проти неї Аркадій Петрович, підпявши брови.

— Я кажу, тату, що коні не винні...

— Їх би можна поставить на ніч під намет коло стайні,— обізвався Антоша.

— І дати оброку... не збідніли б од того...— додала Софія Львівна.

— Гм...— задивився Аркадій Петрович на дочку.— Се ти правду сказала: коні тут не при чім... Коні не винні... А стане ж у нас оброку?..

— Я розстараюся вже... І сіно маємо свіже...

Не чекаючи далі, Антоша зник в сінях.

— Нагнать козаків!..— знизав плечима Аркадій Петрович, знов заходивши по хаті.— Я й козаки!.. Хто б цьому повірив...

Але в його руках вже не було таких гострих од гніву ліній. Гнів зірвався, як морська хвиля, що встала зразу в зеленій люті, а потому слизнула і з легким шипінням поповзла піною по пісочку.

Крізь одчинені двері чутно було ржання голодних коней, що вступали в подвір'я, і бряжчання оружжя на козаках.

* * *

«Страшний день» почався зовсім не страшно. Під вікном бились та цвіріньокали пташки, сонце встало таке веселе й гаряче, що сміялись всі вікна, стіни і навіть постіль, де спав Аркадій Петрович. Ще не одягшись, він підбіг до вікна, і коли одчинив, тепле повітря м'яко штовхнуло у голі груди, а очі спочили на довгім ряді кінських блискучих задів. Ставні козаки, в одних кольорових сорочках, чистили коней, і сонце грало на їх голих по лікоть руках, на засмалених шиях, на розлитій навколо воді.

І, дивлячись на сонце, на свої ниви, на масу ніг, кінських й козацьких, що однаково сильно тупали в землю, вбираючи в себе гамір пташок, фиркання коней і грубі лайки войовників, Аркадій Петрович раптом почув, що він голоден.

— Савка! — гукнув він на цілу хату.— Принеси чаю!.. — І шуснув назад у постіль, щоб ще трохи поніжить старе своє тіло.

А коли Савка приніс, він любовно поглянув на паруючий напій, понюхав запашний хліб і вилаяв Савку, що кожушок на сметанці занадто тонкий...

Мишка мирно дрімала, звернувшись клубочком в ногах на постелі.

2—15 березня, 1912, Capri,
villa Serafina.

ХУДОЖНІ УРИВКИ, НОТАТКИ, КОНСПЕКТИ

[ПО БЕССАРАБІЇ] [1]

...Провалля, на якусь безодню, ніж на тиху воду інших річок, з котрих, мов з дзеркала, осміхається погідна блакить неба. Біля мосту стояло кілька барок, виладнованих зерном, але ні на барках, ні на березі — нігде ні душі, жодного руху, що ще більше додавало мертвоти сумному краєвидові.

Зникли врешті з ока [в] далині Бендери, проскочило кілька станцій з чудними для слов'янського вуха назвищами, майнув сіренькими хатками слобідки-Кишенів і сховався, а я все подавався у глиб Басарабії, про що свідчив насамперед збільшуючийся елемент пасажирів молдуван, а відтак специфічний краєвид середньої Басарабії, який вже з вікна вагона можна запримітити: пасма гір, вкритих подекуди лісом, чергуються з глибокими долинами, що зеленіють пасовиськами, або високим комишом на мочарах. Коли ж додати сюди біленькі села, що, розбігшись по долинах, попритулювались до гір, то лишається тільки дрібнички, доповнюючі лишень цей типічний краєвид.

Але ось і моя станція, звідки я маю податися кіньми на село. Слава богу! Аж тут, в самому осередкові, в самому серці Басарабії, я матиму змогу придивитися до цеї цікавої країни з її природою, людністю, етнографією. З гарячковим поспіхом одбираю я свій багаж, складаю на станції, виходжу на перон — шукати собі підвідчика...

---

[1] Заголовки в квадратних дужках дані упорядником.— *Ред.*

ВИПАДОК

ВИДЕРТЕ З ДЕННИКА[1]

2-го липня. День почався. Сірий, безбарвний як хвиля туману, день життя, один з безконечного ряду тих, до яких я стараюся і не можу звикнути, проти яких протестує вся гаряча кров мого серця.

Я знав наперед всю його просту і скучну програму і намагавсь не думати про неї.

Доходила 10 година ранку, і я вже був біля редакції. Розносник машинально сунув мені газету і вигукнув:

— Свіжі новини! Два вбивства і велике злодійство!..— але зараз пізнав мене, засоромився і, вклонившись, зник за рогом вулиці.

Я увійшов.

Довгий і блідий швейцар Микита з московських артільних зняв з мене пальто і, нахиливши до мене своє візантійського стилю обличчя, сливе прошепотів:

— Вони ще не встали...

«Вони» — то був редактор.

По конторі вже ходив великими кроками репортер Тарловський. Мені видко було його величезну фігуру у чорній суконній парі, тісній і рудуватій. Він стиснув мою руку, а його обличчя бандита розплилось у радісній усмішці.

— Як живете?

— Чудово. В Сушківській коршмі зарізали п'ятеро жидів... Опріч того самовбивство на романічному грунті. Сто два рядки...

І він поплескав долонею по жмуткові паперу і знов почав ходити з кутка в куток.

Я бачив, що він мулиться, і добре розумів причину. Він мусив занести свою роботу в редакцію, і це йому було страшенно неприємно. Річ у тому, що цю бідну людину, яка діставала 15 карбованців місячної плати, а решту виробляла від рядка за міські новини, раз у раз кривдив редактор, немилосердно скорочуючи його справоздання, або й просто кидаючи їх до коша. Це вже било Тарловського по кишені, і він боявся редактора і не любив його.

— Я можу передати ваш рукопис редакторові...

---

[1] Слова *Видерте з денника* надписані над словами *Оповідання Михайла Коцюбинського*, які письменник частково закреслив.— *Ред.*

Хто щасливий?

Той, хто дає багато, а бере найменше. На чиїх слідах виростають найкращі квітки, хто по своїй дорозі розкидає для вжитку всіх самоцвіти.

Як? Чи навіть тоді, коли ті квітки виростають з крові серця його, що зрошує землю, і навіть тоді, коли ті самоцвіти — лише стверділі сльози, що поливають дорогу життя?

І навіть тоді...

Хто ж той щасливий? Хто ж той бідний багач?

Поет.

А хто нещасний?

Той, чия душа, глибока, як море, ревниво ховає на дні цілий таємний світ, чудний і багатий, як казка.

Чия душа любить, як море, бурі.

Хто знає, що буря та підхопить з глибини все найдорожче, найбільш затаєне і викине на голий берег, навдивовижу цікавим. Хто знає це — і прагне бурі.

Хто дає те, чого не [1] хоче, чого не може дати, хто годує звіра м'ясом свого серця, поїть його своєю кров'ю і чує, як йому плещуть в долоні байдужі.

СКОРБОТА

1) Романи в революційний час.
2) При трупі дитини.
3) Жид під соснами.
4) Природа (скорб[отний] ландшафт).

* * *

Своїм життям я невільно граю ролю в житті других людей, мені невідомих, так само як ті невідомі або мало відомі направляють течію мого життя, являються його елементом.

* * *

В'язи покрили свої голови брунатно-рожевими кучерями і злилися у ціле море м'якої вовни, італійські тополі зарябіли бруньками, паче рій метелів улетів їм між віти,

[1] В автографі над цим словом надписано *треба б.— Ред.*

срібні — спустили сірі бруньки, наче посипані попелом коси на знак жалóби. Верба курилась зеленим димком, чистим, веселим; бузок витріщав зелені óчки; перлове небо прибрало землю у сірі топи, клен вишив жовті букетики по брунатному тлі; каштан нахабно пняв свої тверді пуп'янки, наче головки капусти.

Брость.

Несмілива зелень дерев нагадувала сором'язливий рум'янець молодої дівчини, а свіжа трава — усміх.

[НАДВЕЧІР В НЕАПОЛІ]

Надвечір в Неаполі. Над морем... Гори починають синіти. Villa Nationale. Чорні пальми. З corso [1] (пустинного) проїздять останні спізнені екіпажі. Вечірня тиша і вечірній гамір. Везувій фіолетовий, і блідим небом стелеться довгий жалібний вельон диму. Троє молодих людей сидять на поренчатах, що одділяють море од вулиці. Чужосторонці. Один чорний, голений, як актор, низький і кремезний. Двоє блідих, худих, русявих.

Далі ведуть давно розпочату розмову. Оповідання веде чорнявий, зсередини, про те, як він утік в Росії з тюрми. Ті подивляють його сміливість, кажуть, що така людина, певно, не може зазнати страху. Але він перечить. Страх? Що таке страх? Це така дика, атавістична, звіряча сила, яка не залежить од логіки, сили волі, розуму. Це те, що часом мимовільно обхоплює так само вищу істоту, як найменшу комашку. З ним був такий випадок, якого без сміху він не може тепер згадати, але який, разом з тим, й досі лишив у нього спомин як про щось важке, непереможне, сліпе, з чим годі боротись. Було се так. Йому треба було одвезти в одно місто доручення в одній серйозній справі та зброю в одно місто. Він знав, що за ним взагалі стежать. Але, прийнявши деякі заходи обережності, передягнувшись робітником і скинувши бороду, він всів до вагона 3 класу і поїхав. Свої пакунки поклав на верхню поличку і, закуривши смердючу люльку (хоч не курить), спльовував на всі боки, як справжній пролетарій. Він був певний, що на нього ніхто не звертає уваги, а проте грав ролю. Але до нього підійшов якийсь панок з риб'ячими, неспокійно блукаючими очима і попрохав вогню. Він дуже ввічливо

[1] Проспект *(франц.).— Ред.*

подякував і попрохав дозволу сісти. На одповідь, що тут «занято», він сказав, що то нічого, що зараз уступить місце, як прийде властитель місця, і сів. Почав розмову — куди й чого їде. Мені він здався непевним, і я хотів збути його бурчанням, але мимохіть почав одповідати, довго, з подробицями, спльовуючи і пускаючи щохвилини клуби противного диму. Грав ролю. Врешті почав позіхати, замовк і удав, що дрімаю. Крізь примкнені повіки стежив за панком. Той пішов на своє місце, через кілька хвилин заглянув до мене з-за поренчів канапки і врешті поліз на верхню поличку, де лежали мої речі. Я стежив. Чого йому там треба? Полапав руками мої пакунки, посунув їх, крутнув злегка головою. Приніс свій чемоданчик і поставив рядом. Потому знову пильно подивився на мене, а що було темно, засвітив сірник і довго шукав по кишенях папіросу, аж поки не погас сірник. Знайшов урешті папіросу і закурив. Ого! То перше прохав у мене вогню, а тепер на одну папіросу спалив аж два сірники. Це почало мене інтригувати. Невже він стежить за мною? Я не спав і все дивився. Я бачив його блукаючі очі, бо ліхтар здалеку освітлював його лице, його русяву борідку, гостру, клинком, і бородавку на лиці, покриту довгими, темнішими волосинками. Я десь його бачив. Моя пам'ять перебирала цілу галерею шпигів, яких я знав у багатьох городах, але не могла згадати, де й коли я бачив цього добродія, при яких умовах. Я почав злегка похрапувати. Мимохіть знов грав ролю. Панок постояв трохи, докурив папіросу і десь щез. Щось пару станцій я його не бачив. Мені стало душно і неспокійно. Пекла згага. На одній станції я вискочив, щоб чогось напитись. Хотів піти в буфет, випити пива, але згадав, що я робітник — і попрямував до бочки на пероні. Тільки взявся за кварту, прикована до бочки на ланцюжку, як вже за мною почувся вкрадливий, кошачий голос: — Добра вода? Можна пити? — Коло мене стояв мій панок. Я навіть здригнувся од несподіванки. Це почало вже дратувати мене. Я щось буркнув, хлипнув теплої води і подався до вагона. Я ліг на лавці, але не спав. Удавав, що сплю. Я бачив, як той добродій кілька раз проходив через вагон і кожен раз його неспокійні очі блукали по мені та по моїх речах. Я уже був певний, що то шпиг і що він стежить за мною. Вже світало, коли ми приїхали до міста N. Ще потяг не став, а вже мій шпиг скочив по свої речі. Але перше він ухопив за мій пакунок, підняв його вгору

і ввічливо подав мені. Я був певний, що на станції мене арештують, і вже думав над тим, як би утекти другими дверима. Але мене стиснула юрма пасажирів і випхала разом зі шпигом. За спиною у себе чув віддих противної людини. Дякуючи безсонній ночі і напруженим нервам, це дратувало мене несказанно. На...

ЧЕРВОНЕ Й ЧОРНЕ

ОПОВІДАННЯ

Сіро ще було. Сіре удосвітнє небо, сірі хати, збиті докупи, немов отара, і сірі осінні поля, вогкі й холодні, ген за городами. А люди не спали. Червоні вікна цвіли, як маки вздовж вулиць, в селі був рух, тупали ноги, бринів, гучав [1] радісний гомін. З'являлись й щезали купки народу. Люди не йшли, а бігли, і були рухи в них такі вільні та жваві, немов хліборобська праця ніколи їх не в'язала. Рвали слова, як квіти, і, ще тремтячими, перекидались ними.

— Твоя готова?

— Уже... Велика, червона, так і хвилює... Дівчата шили...

— Ну, а твоя?

— Так, прапорець... Почепив жінчину хустку...

. . . . . .

— Не знати — учитель приїде?

— Який?

— Ото, який... ще вчора послали аж в Кривороги.

— Маніфест привезе?

— Навіщо? В нас є. Він лиш розкаже людям.

. . . . . .

— Куди збиратись?

— На майдан, кажуть...

— Зараз?

— Ні, як учитель приїде...

. . . . . .

— Кого скликати? Гей, чуєте: кого скликати?

— Наших.

— Ні, всіх... Хай чують люди про нову волю...

. . . . . .

— Що ваші старі?

— Свят-свят-свят... Кінець світа настав...

---

[1] В оригіналі слово *гучав* написано над словом *бринів.— Ред.*

— Ха-ха-ха!
— Ха-ха!

. . . . . .

— Бачили Ониська?
— Рудого? стражника з Довгої Греблі?
— Атож...
— Ні світ ні зоря, а він вже тут...
— Чого?
— Бо в свому селі нема «бунтарів», там всі такі, як він... от і приїхав до нас... нюшить...
— Ах, па́дло...

. . . . . .

Антін Рибка стояв на свому подвір'ї і уважно, при слабому передранішньому світлі, стругав довгу жердину. Лице в нього було поважне, скуплене, немов лагодив домовину.

— Держално робиш?

Антін пізнав голос і мотнув головою.

— Сухе, легке... Ховав, так наче знав...

І він підняв жердку високо в повітрі.

— Не вернувся Ілля? — кинув він через ворота.

— Ще. Десь заночував в учителя. Може, як розвидниться, приїдуть разом. Я собі думаю...

— Що?

— То я так... нічого...

— Ходи, Володько, у хату, подивишся.

В хаті під лампою сиділа зігнута Саня і шила. Коліна її були вкриті червоним і червона китайка спадала вниз, на долівку, м'якими хвилями. І коли Саня підняла свої сірі очі, в них сіяв червоний відблиск і освічував блідий, ніжний, немов дитячий, вид.

— Готове, Саню? — звернувся Антін до жінки.

Вона покрутила головою і показала пальцем на напис.

— Держав...— склав Антін докупи білі літери.

— Ну, зараз кінчаєш... а я вже держално вніс.

У Сані голка заходила жвавіше. За кілька хвилин все було готове. Антін з Володькою прив'язали китайку до жердки й підняли корогов. Вона стояла висока, під саму стелю, й червоними хвилями залляло півхати.

Геть з самодержавієм!

Саня склала руки і богомільно дивилась на неї. Антін міцно тримав держално, рівний, випростуваний, з такою повагою на сухому чорному обличчі, наче йшов у проце-

сії, перед народом. Володько соромливо зиркав на хазяїв, хтів щось сказати і не смів. Тільки лапав рукою те місце, де мав вирости вус.

— Може б її освяти-ити....— задумано, немов до себе промовила Саня.

Антін прокинувся.

— Не її святити, а вона освятить людей...

Раптом очі йому засяяли і засвітили обличчя.

— Знаєте що: зберемо наших... зберемо людей... і всі, з піснями, з корогвами... усі гуртом підемо в Піски. У гості, до наших... щоб народ бачив...

— Ловко! — радісно скрикнув Володько.— Та ще коли б...

— Ну, ну, кажи, не соромся...— підбадьорювала його Саня.

Але Володько почервонів і замовк.

— Ну, він усе так: почне та й засоромиться... Коли йти, то йти у Довгу Греблю...

— Ну, й вигадала, молодице... Не люблю... У Довгу Греблю... до багатирів... до твого брата, Семена, може, що забрав твою землю... хай він тобі скисне разом з усім Ткаченковим родом...

— Та ти почекай... Дарма про мій рід... У нашому селі чимало й бідних, не самі багачі. У нас народ темний та неймовірний. Ніхто не навчав. Я й сама дурна була, поки не віддалась за тебе. У Пісках і без нас люди все добре тямлять... А в Довгу Греблю хоч ви занесіть трошечки світла, може розвидниться людям.

— Там нова вчителька... наша, кажуть, людина...— додав Володько, почервонівши.

Але Антін і слухати не хотів. Його радісне серце бажало співчуття од других, близьких, що могли зрозуміти й оцінити те, чим він тепер жив. Він доводив і навіть сердився, але Саня вже не сперечалася. Вона припала до шибки й дивилась на вулицю. Надворі ставало ясніше. На краї сірого неба родились рожеві хмарки, немов платочки троянди, і збирались докупи у велику вогняну квітку. Вікна неначе блідли, зате димарі золотило вже сонце, і сині дими, легкі й прозорі, тікали в небо од чорних хат.

Раз у раз попри вікна проходили люди, говорили, махали руками і здавалось Сані, що сьогодні великдень.

— Ілля приїхав! — скрикнула Саня.— Злазить із воза...

Два села. № І. Багате, власники, козаки.

Чутки про те, що землі будуть одбирати, лякають їх, бо деякі мають більш як по 30 десятин.

Темне. Учительки були байдужі до просвіти. Нова молода учителька ще не встигла придбати собі поваги. Стражник, здеморалізований військовою службою, темний і завзятий. Бідніші були під впливом багатих.

№ ІІ. Більш бідне, серед молоді давно вже почався рух.

Учителі попадалися хороші, що мали вплив на селян.

Село од села 10 верстов, рівне руде поле, стерня, бабине літо. Гарний сонячний осінній день.

Червоне.

Антін Рибка, 24 літ.
Саня — його жінка.
Володько — 16-літній хлопець.
Ілля Леміш — статечний хлібороб, 35 літ.
Учитель.
Село Піски.

Чорне.

Онисько Топчак — стражник, рудий москаль, завзятий.
Симон Ткач — брат Сані, заможний, 40 літ.
Микита Супрун — багатий козак.
Учителька.
Студент.
Піп.
Село Довга Гребля.

Мітинг, червоні прапори. Несуть. Діти з прапорцями.

Учитель говорить.

Настрій.

Володько говорить. Спочатку несміливий, потому красномовний (оригінальна промова).

Настрій росте. Змалювати товпу.

Колективна воля. Психологія маси.

Пристають несвідомі.

У Довгу Греблю! (несподівано). Воля окрем[их] людей втрачає...[?]

Стражник, Тікає на коні. Видно лиш зад коня,

Звонити! Не треба...

Йдуть. Поезія осіннього поля зливається з настроєм. (Бабине літо).

Вияснити фізіономію Іллі Леміша, Антона Рибки, Володьки.

Яку кожний грає ролю і яке місце має в бігу подій. (Теж про Саню).

Зв'язь з II ч.

[БУВ НА ВИСТАВІ]

Був на виставі і приходжу до думки, що мороз талановитий художник. Для вистави він покористувався головною вулицею города й зайняв під картини всі вікна крамниць. Чудова галерея вийшла. В своїх полотнах — або краще вітражах, бо це малювання по склу, він виявляє багатий декораційний смак. Його спосіб малюнку — blanc et noir [1]. З того, як художник трактує свої мотиви, можна пізнать його душу. Хоч сам холодний, душа його рветься на південь. Він уявля собі пальми й тропічну рослинність, якої ніколи не бачив, і намагається створити її, стилізуючи будяка та другу подібну рослинність, яку знаходить по смітниках. В цьому він правдивий модерніст.

В жанрових картинах, якими він заповняє вулиці, він часом уживає кармін. Які гарні плями оті жіночі обличчя, або червоні руки обідраних дітей на білому тлі!

Коли стане тепліше, художник зніме свою виставу.

Не менш талановиті його скульптурні проби. Він користується, як матеріалом, чим тільки зможе. Коли з дахів капле, він обертає скапи у сталактити, бочку водовоза у мармурову скелю, людей у статуї.

Сталактити викликають в невинній душі дитини радість, а статуї — сльози.

Таким робом своєю художньою творчістю він порушує цілу гаму людських почувань.

Не меншої слави зажив він як будівничий і фабрикант льоду.

28.X. 1908.

---

[1] Біле і чорне *(франц.)*.— *Ред.*

ПРАВО СЛАБШОГО

ОПОВІДАННЯ

В замерзлі вікна заглядав доволі пізній зимовий ранок, а ті, що лежали на ліжках та на скринях,— усе не вставали. Шість струмочків пари вибивалися з-під лахміття, яким завалені були постелі, і розходились попід сірими стінами в сірому холодному повітрі. Ніхто вже не спав, та нікому не хотілось починати день, не хотілось розплющити очі і знов побачити облуплені стіни, вогкість і білий мороз на дверях та вікнах. Однак батько родини корчився на ліжку під купою одежі, бо ранішній кашель не давав йому спокою. Він бухикав, гавкав, вив, ричав, як цілий звіринець, і гострими згуками різав вранішню тишу та колошкав спокій своєї жінки; вона давно вже поводила очима, закритими синіми повіками, і на її втомленому обличчі малювалось невдоволення.

Раніш од других прокинулись два хлопці, що спали на одній постелі, і зараз почали війну. Спочатку тиху, непомітну під ковдрою, а далі опинились на різних кінцях ліжка і не укриті, в самих сорочках, почали шпурляти один в одного жіночою косою, чи кінським хвостом, витягненим з-під ліжка, брудним, в поросі й пір'ї. Під вікном, на скрині, кулилась з холоду найстарша десятилітня дівчинка.

Батько врешті зважився. Він вивинув з-під ковдри свою довгу фігуру з червоним од кашлю й холоду носом і почав одягатися. Пора. Вони ж сьогодні прийдуть.

Тремтячи з холоду та все покашлюючи, він накипув на себе старий, споловілий на плечах мундир і почав крутити папіросу.

— Якове, ти міг би затопити в грубці, скоро встав уже! — почувся з ліжка кислий жінчин голос.

Яків лінливо вніс з сіней холодного, тугого околота і гепнув їм коло зчорнілої од диму грубки. Розпучливий брязкіт чавунних затулок, дух житньої соломи, цей жовтий холодний околот, що зараз обернеться в веселе полум'я,— підняли на ноги сім'ю. Навіть найменший хлопчик вирнув десь з-під материної ковдри та намагався, щоб його одягали.

Останньою піднялась мати, бліда, кисла, утомлена. Коли ж затріщав жвавий вогонь і понісся геть на сірих крилах диму — всі четверо дітей обступили грубку, щоб

погріти руки, а між ними батько, сидячи корячки, тримав в руках солому, немов здержував золотими віжками огненних коней, що мчали кудись від цього убожества.

День таки почався, прикривали розворушений бруд берліг, замітали глиняну долівку, і в хмарах жовтого пилу, збитого віником, мигтіли червоні руки дівчинки, бряжчав десь порожній самовар і чувся короткий свист од силкування роздмухати жар.

Коли ж врешті пил трохи осів і в сінях загудів самовар, прийшла черга на питання про хліб, бо коли надія роздобути цукру уважалась всіма безнадійною, то буханець разового, кислого, невипеченого хліба можна було б дістати, річ тільки в тому, хто зважиться ще раз піти без грошей по хліб.

— Може б пішла, Маргарито,— обізвався Яків до жінки.— Ти вже давно була в пекарні...

Але та, замість одповіді, з чисто жіночою логікою напалась на чоловіка.

[НОТАТКИ ДО ОПОВІДАННЯ «ПРАВО СЛАБШОГО»]

Кашель. Люлька. Коса. Шпага. Мундир. Блакитна сукня з оборками. Візит. Обіди. Аптека. Подарунки провізорів. Панянська шкура. Топлять грубку соломою. Лежить під вечір. Стіни. Вогонь. Оповідання. Напомповується. Стукає ложкою по лобі. Аптека. Дзвінки. Образ.

Він. Високий, худий, з запалими грудьми, з залисеним чолом, блондин, під 40 літ. В потертому і сполов'ілому мундурі, в ботфортах.

Вона. Доволі гарне, але скисле, утомлене обличчя. Пам'ятає кращі часи. Носить пиньон, що часом днями валяється у поросі і пір'ї. Одягнена в блакитну з оборками та вставками сукню, злинялу, де-не-де розпорену, давньої моди. Ласуха і не глибока. Читає книжки.

Діти: 3 хлопці і 1 дівчинка. Старшому хлопцеві 12 літ, дівчинці 10, найменшому 4.

Аптекар Адам [1]. Його жінка [2] (гарна, вся в чорному) [3]. Аптекар молодший за свою жінку, більший чистун.

Провізори. Льокай.

Публіка в аптеці і гості в квартирі аптекаря.

[1] В оригіналі *Адам* написано під словом *аптекар*.— *Ред.*

[2] Далі йде ім'я, яке не вдалося прочитати.— *Ред.*

[3] Далі йде нерозбірливе слово.— *Ред.*

[МЕНЕ ГНІТИТЬ]

Мене гнітить сіре одноманітне життя, а мені хочеться життя яскравого, блискучого, діяльного, хочеться пити з повної чарки. Я маю право на таке життя, як кожна людина, а тим часом мушу скніти й волочити скучне життя без надії на краще. Я замикаюся, я живу окремим життям, я нічого не скажу своїй жінці, не хочу засмутити її — хоч дурю себе, бо я просто не можу поділитися з нею всім тим, що там десь глибоко заховане всередині, про що часто не думається, а почуваєгься лише. Я замикаюся, я шукаю самоти і радію самоті, хоч серце крається, що не можу поділити з своїм другом-жінкою. Я живу двома життями, і одно явне, таке, здається, правдиве, щире в відносинах до жінки, я навіть образив би ся, коли б вона або хто інший подумав, що я не щирий,— а друге потаємне, глибоко заховане, як підземні води, що не можуть видобутися наверх. Мені ніяково перед жінкою, найближчою для мене істотою, що я дещо затаюю від неї, тим паче, що я певен — ця натура нічого не може затаїти від мене, це кришталь — дзвінкий і прозорий.

І ось її нема, вона вмерла, і її смерть одкрила мені очі: я дізнався, що все життя наше спільне вона таїла в собі таємницю, яка її гризла, якою вона жила, оддавала своє серце і свої думки, частину належного од мене життя, а я, найближча їй людина, з якою вона бачилась щодня, розділяла життя, думки, серце, якій дивилась в вічі і до якої дотикалась тілом,— я нічого не знав, я був, невважаючи на найбільшу близькість, все-таки далекою, чужою людиною. Вічна, нерозгадана загадка життя, тиха і глибока драма людини.

* * *

Чи знає вона мене? Вона думає, що знає, а тим часом помиляється. Єсть сторони життя, ціла сфера почувань і думок, які остаються при мені.

ПАВУТИННЯ

1-го березня

Що ж сталося?

Через віщо я сиджу тут уночі, в моїй робітні, серед лабатих, як павуки, тіней мольбертів та образів, серед

непевного блиску очей і тіл моїх академічних студій, сон яких тривожить одинока свічка своїм худим вогником?

Через віщо оці замкнені двері, порожні, темні хати і цілий ряд других замкнених дверей одділяють мене од жінки після цілого року щасливого й нерозлучного життя? Коли я знаю, коли виразно бачу, як вона, одягнена, з заплаканим лицем, із змученим, нудьгуючим серцем, сидить на неторканій постелі і жадібно ловить вухом найменший шелест, приймаючи його за мою ходу! Я бачу її гарне, трагічне обличчя, пекуче-чорні од сліз очі, напівприкриті, як платочками троянд, блідими повіками, і чую стукіт напруженого серця. Я знаю, вона там мучиться — і мені хочеться піти до неї і разом знять з неї те горе, і мені хочеться — солодко-боляче хочеться ще довго протягти її муки...

Що ж, властиво, сталося?

Я більш почуваю, ніж думаю. Бо той дрібний факт, що трапивсь сьогодні, коли його взяти окремо, голим, нічого не варт. Ну, що ж, каприз, примха кохаючої жінки, яка не може ще звикнути, що її чоловік художник, який має трохи інші очі, ніж другі люди, і носить в душі сонце, яким обертає дрібні дощові краплі в веселку, витягає з чорної землі на світ божий квіти і перетворює в золото чорні закутки мороку.

Що ж можна знайти образливого в тім, що мене зацікавила нині на тій вечірці пані Б.? Що я мусив довго благати, довго скакать коло неї, поки дала дозвіл написати з неї етюд та обіцяла прийти завтра до мене в робітню? Ах, який я був радий, який щасливий, що буду мати врешті таку натуру! Марта повинна знати, як мені потрібні ті зеленкуваті очі, що міняться і грають, як морські води, і ті блукаючі на виду тіні, що так трудно зловити на полотно, але які я мушу зловити, бо все це таке потрібне для моєї картини, бо я цього шукав.

— Марто! Марто! Ти знаєш, хто завтра прийде до мене на студії?

Я впав на стілець коло жінки веселий, схвильований, я це пам'ятаю добре. Мої очі блищали, бо з полотна дивились вже на мене ті змінливі вогні і старе золото пишного волосся. Я чув, що моє коліно тремтить, черкаючись об Мартине.

— Ти не слухаєш? Тобі не цікаво, кажеш?.. Що з тобою? Чи ти здорова? От бачиш, тобі погано... Може б ми

поїхали додому... Ах, ти сама хотіла це зробити, а мені нічого не кажеш... Ні, ні, я не лишуся... Поїдемо зараз... Ходімо! — Мене справді стривожило її лице, застигле в холоднім трагізмі, й холодні пальці, якими занадто поспішно вихопила в мене верхню одежу, в яку я хотів її добре вгорнути.

Я взяв каретку.

Сідаючи, вона зручно ухилилася од моєї помочі, дверцята грюкнули, і ми лишились в тісній коробці... ні, не самі. З нами ввійшло і сіло між нами щось третє, чуже, непрониклиге, що завжди мене лякає. Щось неминуче, як тінь при сонячнім світлі, щось непрозоре, що ділить найближчі істоти. Ми їхали мовчки. Що з нею? Чого так раптом змінилась?

Наша каретка сповнялась часом блакитним світлом, коли котилась під ліхтарями, потому блідла і зовсім гасла, як їх лишали. Я це нотую, усі ефекти. Жовта шкура оббиття, прегарні фіолетові тони при електричнім світлі.

— Може, ми швидко їдемо?

З кутка ні згуку. Ага! Мовчить. Дрімає, чи, може?.. Легке напруження. Так наче хочеш обперти зомлілу спину й не маєш об віщо. Стає немов душно, незручно. Краще дати їй спокій. Коли б швидше додому.

Злазимо мовчки на сходи. Вона попереду, поспішно, нервово. Шовкова спідниця зловіще шумить.

— Ти, може, лягла б спочити?..

Вона обертається раптом до мене, занадто поспішно якось.

— Що це в а с може обходить? Ви ж не збираєтесь писати завтра з мене етюд!..

Ах, яка поза! Коли заплющу очі, я її бачу... І той погляд зіниць, що поглинули в себе все світло, і ті вії, що вкрили очі, немов мотилі крилами квітку.

Але те «ви...» і е т ю д?

— Слухай, моє серце, я щось тебе не розумію... До чого той тон і те «ви», і «етюд»?..

— Ви мене можете не розуміти, але я вас, здається, вже починаю... Тільки ота кокетка в моєму домі не буде...

Я мав охоту вхопити її в обійми, мою маленьку, мою єдину, і цілувати. Вона мене ревнує! Чуєте, вона мене ревнує!!. Ах, ти моя маленька!.. І вона не позволить!

Вона вижене з хати мою натуру, з її морськими очима і пишним волоссям русалки! Ні, моя пані, на це я не пристану. Я вас кохаю, дуже кохаю, але я теж люблю і волю, й моє малярство, моє вільне малярство... Що, ультиматум?.. Ну, так не можна, бо не розумно і не критично... Які ж є доводи?

Це наша перша більша сцена. Вона скінчилась тим, що ми опинились на ніч по різних хатах. Марта у спальні, а я в робітні.

Ну, от. Прикро і непотрібно... Зовсім непотрібно...

[КОНСПЕКТ ТВОРУ «ПАВУТИННЯ»]

І. Що ж таке сталося? Чого він мусить ночувати в ательє, знаючи, що там, у спальні, жінка плаче й не спить? Посварилась увечері, бувши на якійсь вечорниці. Йому подобалась одна пані, з якої він конче хотів зробити етюд для своєї нової картини, і він випрохав у неї, щоб вона прийшла до нього в робітню. Це не подобалось жінці, і вона намоглась, щоб того не було. Тепер він починає розуміти ту першу сцену, що сталася при тому, як привезено перед роком його картину з Америки. Але він не піддається. То капризи. Завтра мусить писати етюд. Підходить до етюду тої (Амер.) картини, роздивляється (обдумати картину).

ІІ. Дуються. Не говорять. В умовлений час приходить дама, жінка демонстративно зла, заклопочена виходить з дому, хлопає дверима, так, щоб він бачив і чув. Він робить, удає веселого, але на серці скребуть миші, і робота йде погано. Жінка вертає пізно.

ІІІ. Помирилися. Про паню ні слова, але він рішив покинути етюд. Щасливі. Цілий день разом, дивляться одно одному в очі, разом ходять по безлюдних вулицях.

ІV. Перерив у роботі і в щоденнику. Медовий місяць. Рідко повертається в ательє. Але часом, бажаючи переглянути давні етюди, помічає, що деякі етюди жіночих головок і торсів пропали. Догадується, що їх порвала жінка, але не хоче їй сказати, щоб не скаламутити спокою.

Тим часом його тягне до праці. Він прагне самоти, обсервації, студій, але знає, що це роб[ить] неприємність жінці, яка його, очевидно, ревнує. Нудьгує.

V. Зважується ходити сам. Сльози, нарікання, сцени. Казання стає важким. Робить уступку жінці, хоч розуміє,

що то погано, бо шкодить артистові. Чує, що талант підупадає. Перестав ходити сам.

VI. Задумує писати жанровий образ. Без студій, без обсервацій — виходить блідо, мертво, патянуто. Товариш художник — критикує. Зауважує зміну, що його болить.

VII. Кидає роботу. Пейзаж. Жінка хвалить, але це не його рід. Кидає роботу. Роздратування. Його тягне до живих людей, до жіночої краси, бо в зображ[енні] її він сильний.

VIII. Все разом, але він с а м. Замикається. На вулиці, на людях, вона мов переймає його погляди, коли він дивиться на жінок. Перестає дивитися, щоб не дратувати жінку, яку кохає. Коли розмовляє з якою-небудь жінкою, вона потому дивиться на нього з докором і з підозрінням. Часом він навіть не винен у тому, ні з ким не говорив, але почуває себе немов винуватим. Сцени. Часто не говорить. Потаємна ворожнеча.

IX. Кидає зовсім роботу. Нудьга. Двом богам не можна служити.

X. Не видержує. Одверто виповідає їй все. Мовчить. Сльози. Наче мир, але на серці в кожного важко, нічого не міняється. Росте злість, скрита, мовчазна, глуха. Стіна. Самота душевна.

XI. Оселяється в тому городі подруга жінки. Худа, мізерна, бліда панночка, на яку він не звертає уваги, бо нецікава. Єдина жінка, яка у них буває. Жінка немов не ревнує, бо нема до кого.

XII. Приходить колись, як жінки нема вдома, і зостається чекати. Він розмовляє з нею. Застає їх жінка і робить сцену. Його це обурює.

XIII. Панночка перестає бувати. Йому перед нею соромно. Винуватить жінку. Злість. Бажає помсти. Цірцея. Злість росте.

XIV. Зважується йти до панночки, щоб прохать вибачення. Вона плаче, йому жалко її. Тягне до неї. Чує, що вона мусить бути його. Щоб помститися на жінці. Ідея ця обхоплює його, тягне, стає неминучим. Чує насолоду от тої думки. Це переслідує його. Злорадність.

XV. Сталося. Повертає од неї. Гидко, соромно. Нема повороту, щастя розбите. Адже він казав жінці...

ВАГА ЩАСТЯ

Вона зробилась поганою копією з нього, він скидався на неї, як погана копія на оригінал.

[БІЛО]

Біло. Пухкий сніг уклався на землі, будинках, обводив лінії тинів, по стовбурі дерева зліз догори й обліпив усі гілочки. Між білою сіткою їх синіло небо, а на залитій сонцем дорозі лежали делікатні синяві тіні. Тихе повітря атласом лоскотало щоки. Обличчя од морозу були рожеві, а зелень соснових гілок виглядала з-під снігу так свіжо, що мимохіть кидалась у вічі, як і одинока ворона.

[НАМ ЗАВЖДИ ЗДАЄТЬСЯ]

Нам завжди здається, що нива життя нашого найбільш поросла дурманом. І ми завзято нищимо його. Чи затруїть кров серця нашого солодка отрута кохання і затуманить голову — наша статечність — той псевдоприятель наш — підіймає гостру косу і стинає квітку з ниви життя. Чи жало слави уп'ється в серце та зродить невпинну жадобу згагу [1], ми певні, що то дурман попавсь нам під ноги, і спішимо вирвати його. Як часто всі наші пориви, найсміливіші, найчистіші, всі поривання до сонця — приймаєм ми за той отруйний дурман і без жалю, квітку за квіткою, з корінням нищимо його. Та коли врешті вирвемо весь доценту, одкриються нам очі, і замість зеленої ниви бачимо голу та чорну пустелю, дику, безводну і мертву, по якій волочимо ми втомлені ноги та безнадійне серце — куди? по що?.. щоб згинути?..

ПРОЕКТ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРИХИЛЬНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Слабий розвій красної літератури у нас річ занадто відома, і здається, нема потреби поясняти цього фактичними даними. Причин млявої продукції літературної,— коли брати річ ширше,— довелося б шукати в загальному становищі української справи: брак національної свідо-

[1] В оригіналі *згагу* написано над словом *жадобу.— Ред.*

мості, нерозвиненість громадського життя, цензурні обставини, брак української преси і т. ін.

Загальновідомий факт, що український письменник, навіть талановитий і плодовитий, не може прожити літературною працею, бо вона не дає йому жадного заробітку. Коли він людина не заможня, а це сливе завжди буває, він мусить заробляти хліб сторонньою, часом дуже важкою працею, оддаючи літературі лише короткі вільні хвилини, або й зовсім занедбує свій талант.

Трапляється, що талановитий письменник, який міг би збагатити своїми творами рідну літературу, шукає, знеохочений, пристановища в чужій літературі, бо там він знайде такі умови, які сприяють розвоєві таланту. Одною з таких умов — безперечно, дуже важною — є матеріальна забезпеченість, що дає можливість зробитись фаховим письменником, розвинути літературну техніку, весь час, все життя своє віддати любимій праці, не марнуючи сил своїх для забезпечення — часто важкими способами — потреб щоденного життя.

Коли усунення згаданих вище загальних причин сумного стану літератури нашої — питання часу, може, навіть і не дуже близького, то другу сторону справи, власне матеріальну, дало б ся, може, хоч почасти полагодити ось в який спосіб:

1) Люди, які хотіли б узяти це на себе, розшукують по всій Україні, в різних верствах суспільності, прихильників української літератури. Такий прихильник зобов'язується платити регулярно minimum по $^1/_2$ карбованця на місяць на одну з двох цілей:

а) на заснування капіталу на те, щоб з нього можна було платити українським письменникам за кращі нові, недруковані твори (гонорар);

б) на заснування стипендіального капіталу для українських письменників [1].

2) Вкладки прихильників і другі суми впливають до рук літературної комісії, яка складається з трьох членів. Члени комісії повинні бути людьми з добрим літературним смаком і між ними хоч один загальновідомий на Україні.

---

[1] Як один, так і другий капітал збільшуються певними визначеними громадами щорічними сумами на ту або другу мету, а також фундаціями поодиноких осіб і др[угими] способ[ами].

3) Члени комісії складають jurys, які оцінюють прислані їм твори красного письменства і купують з них ті, які найдуть вартим набуть. Розмір гонорару залежить од комісії і од її грошових засобів. Та ж комісія визначає і стипендії. Стипендії можуть одержувати такі письменники, діяльність яких корисна або може бути корисною для української літератури, і коли б вони схотіли цілком віддатися літературі, то не мають власних достатків, аби жити не заробляючи.

4) Письменник мусить сам прохати про те, щоб йому ком[ісія] визначила стипендію, і приймає на себе обов'язок не брати, поки є стипендіатом, жадної посади.

5) Стипендіат повинен подати ком[ісії] на рік не менше як шість аркушів друку (лічучи аркуш 40 т[исяч] л[ітер]) своїх творів прозових, або $1^1/_2$ аркуша віршових (арк[уші] = 16 × 32 рядків) і не більше 10 арк[ушів] прози, 3 арк[уші] віршів. На рівні з оригінальними творами лічуться і переклади класичних творів. Ком[ісія] має право на одно (перше) видання цих творів без ніякого гонорару авторові [1].

6) Коли стипендіат напише за рік більше як 10 аркуш[ів] прози або 3 арк[уші] віршів, то все те він має право не подавати ком[ісії] і віддавати до друку як і кому сам схоче.

7) Коли ком[ісія] за 2 роки не видрукує поданих їй творів стипендіатових, то зовсім утрачає право на їх видання.

8) Коли стипендіат подасть за рік менше згаданого minimum (6 або $1^1/_2$ арк.), то ком[ісія] може припинити видавати йому стипендію. Ком[ісія] також має право завжди зупинити стипендію, повідомивши про те стипендіата за $1^1/_2$ року.

9) Коли хто давав вкладки на капітал для стипендій, то, ставши стипендіатом, має право і не давати їх.

10) Розмір стипендії 600 крб. на рік. Стипендія видається помісячно.

11) За більшу літературну працю (роман, велика повість) ком[ісія] може давати, коли в неї будуть кошти, окрему братифікацію.

---

[1] Твори стипендіатові ком[ісія] старається видрукувати в Росії сама, або продаючи рукописи видавцям, або пристроюючи їх врешті хоч і безплатно; не дозволені цензурою твори друкуються за гордоном.

Сума братифік[ації] на рік одному стипендіатові не повинна переходити за 100 крб.

12) Ком[ісія] не може купувати творів своїх стипендіатів.

13) Опріч цеї помочі, бажано, щоб ком[ісія] пособляла насамперед стипендіатам, а далі і другим письменникам і іншими способами, напр.,— дбала про безплатну висилку їм книжок і періодичн[их] виданнів, улекшувала матеріально переїзди стипендіатам, коли це потрібно для їх літературної роботи і т. ін.

14) Ком[ісія] має дбати про окремі засоби на таку поміч.

ПЕРЕКЛАДИ

Генріх Гейне

[СВІТ ТАКИЙ КРАСНИЙ...]

[Перша редакція]

Світ такий красний, як небо блищить,
Тут ранняя роса на квітках тремтить,
Вітрець пестливо деревцем гойдає,
Всюди весслість та пісня лунає,
А серце розбите так трудно болить,
Що хтів би в холодній могилі спочить!

[НА ГРУДИ МОЇ НАБОЛІЛІ...]

[Перша редакція]

На груди мої наболілі
Покладь свою руку, дівчино.
Чи чуєш? там столяр працює —
Будує мені домовину.
Посеред його праці лоскоту
Покинув вже сон мої віки...
Ах, поспішай же пильну роботу.
Скоріше б заснути навіки.

[ЯК КРАСНО НА СВІТІ...]

[Друга редакція]

Як красно на світі! Як небо блищить!
На квітці росинка, мов слізка, тремтить...

Тут вітер пеститься деревцем струнким,
Там пісня лунає коханням палким,
А серце розбите так тяжко болить,
Що хтів би в холодній могилі спочить...

[ЗАГРІЙ МОЇ ГРУДИ НЕДУЖІ...]

[Друга редакція]

Загрій мої груди недужі
Своєю рукою, дівчино!
Чи чуєш? Там столяр майструє,
Будує мені домовину...
Вже й сон мої очі покинув
І в серце наллялось отрути...
Ох, майстер, кінчай же роботу,
Щоб швидше навіки заснути!..

Адам Міцкевич

ПОВОРОТ ТАТА

«Скочте-но, діти, за місто гурточком —
Геп на могилі хрест сяє.
Там на коліна всі станьте рядочком,
Най кождий бога благає.
Бариться батько; я звечора й вранці
Миюсь сльозами з гризоти;
Бо — саме повідь, в лісах сіроманці,
Й чимало лихої голоти».
Діти, почувши, майнули гурточком,
Де на могилі хрест сяє;
Там на коліна всі стали рядочком,
Й кожде з них бога благає.
Землю цілують; в гарячім благанні
Руки до бога здіймають;
Щоб досягнули до неба бажання —
«Діво святая» співають.
Лине на небо молитва та чиста...
Брат починає; за братом
Діти співають: «О, мати пречиста!
Зглянься, ах, зглянься над татом!»
Вмить шляхом битим заторохтіли
Мажі чумацькі волові.
Діти схопились, гукають щосили:
«Тату наш любий! Здорові?»
Батько, зачувши вітання веселі,
Зліз з воза: «Ви, соколята,
Всі здоровенькі? Гаразд у оселі?
Сумно вам було без тата?

Мати — чи здужа? Як тітку бог має?
Ось вам гостинець — оріхи».
Той щось лепоче, той перехопляє,
Гомону повно та втіхи.
«З богом! Рушайте! Ми підемо пішки»,—
Крикнув на валку господар.
Йдуть... аж дорогу займають опришки,
Кожний з дванадцяти — лодар.
Бороди довгі, вусища страшенні,
Блимає хижеє око;
Шаблі, ножаки і острі й довженні
Знялись над ними високо.
Плаче малеча, до тата втікає,
Мов ті курчата до квочки;
Слуги жахнулись; пан руки ламає,
А сам — біліший сорочки.
«Мажі чумацькі, воли й заробіток —
Все забирайте з собою;
Лиш не лишайте сирітками діток
Й жінку нещасну вдовою!..»
Дарма ватазі. Один випрягає
Коні із воза; а другий —
Що з булавою — «Дай гроші!» — гукає...
Вже перев'язані слуги.
Вмить: «Стійте! стійте!» — Так на голодранців
Гримнув ватажко: «З дороги!»
Й підійшовши до зляканих бранців —
«Йдіть,— каже,— сміло, небоги!»
Дякує батько; йому гайдамака
Каже: «Не дякуй, козаче!
Була б на тобі отсяя ломака,
Щоб не молитви дитячі.
Дітям ти винен життя і здоров'я...
Знаєш ти, як се минуло
Вас неминуче, лихе безголов'я?
То ось послухай, як було:
«Здавен зачувши про валку сю з крамом,
Ми, щоб тебе обідрати,
Біля могили, за тими кущами,
Нишком засіли на чати.
Нині підходжу зобачить дорогу,—
Зирк — діти моляться палко.

А мені смішно так стало, ей-богу!
Далі ж і сумно, і жалко.
В мріях побачив я рідную стріху...
Келеп додолу спадає...
Й я маю жінку, а жінка потіху —
Сина маленького має.
Купче! їдь в город, бо я йти в ліс мушу.
Ви ж, діточки мої милі,
Часом моліться і за мою душу
Там на високій могилі».

Вінниця, 1890.

Еліза Ожешко

ТАДЕЙКО

Хведора, жінка «парубка» Клима, замела глиняну долівку хати, згорнула сміття в куток, лушпайки з картоплі всипала в цебрик, повний помий, і, засунувши під лаву ту їжу, наготовляну для корови, дерев'яною заслонкою затулила челюсті печі,— там в двох чималих горщиках заготований вже обід чекав своєї черги.

В одному з тих горщиків був борщ з ботвини і бурякового квасу, в другому — куліш ячмінний з картоплею, себто звичаєм людей з тієї околиці — одна страва кисла, друга — прісна. Спожити їх мали опівдні, а тепер була ще рання година.

Хведора незабаром мусила вийти з хати, бо найнялася на той день полоти двірську городину; чоловік її Клим уже з годину орав поле під озимину поблизу двору.

Була се молодиця молода, висока, сильна. Груба та темна шкура на лиці й руках на ту пору дня була ще чистою: отсе тільки, ходивши по воду, вмилась під криницею. Крізь ту грубу та темну шкуру здо... [1]

Груба й темна шкура на її щоках пашіла сильним рум'янцем, з низьким чолом, маленьким кирпатим носом, товстими губами, а також з широкими рамепами [2] і здоровими плоскуватими ступнями, зовсім не була гарною, але били від неї здоров'я, сила і гожість. Убрання її складалося з короткої рябенької спідниці, грубої сорочки з сірого

[1] В оригіналі речення не закінчене.— *Ред.*

[2] Над цим словом письменник олівцем надписав *плечима*.— *Ред.*

полотна і широкого в смужки хвартуха, обмотаного декільки [1] округи стана твердою поворозкою, зітканою вдома з різнобарвних ниток. На шиї у неї блищав мідяний священий личман, а голову покривала хустка в квіти червоні, так іззаду зав'язана, що над чолом видно було два широкі пасма волосся, густого, чорного, але поруділого і без полиску.

Як же на час одлуки своєї упорядкувала своє господарство — нахилилась до глиняного начиння на землі і, паливаючи з одного з них молока до малого горщичка, почала кликати:

— Тадейко! Тадейко!

Трудно було вгадати, до кого зверталося се кликання, бо, здавалося, нікого опріч неї в хаті не було. Але се тільки здавалося. За хвилину на широкому тапчані, що вистачав замість ліжка, під рядном, себто чималим кавалком небіляного полотна, покриваючим сінник і сіном напхану подушку, почала ворушитися якась жива істота.

Зразу тільки по шамотінню порушаного сіна та по тому, як підіймалися та опадали грубі хвалди рядна — можна було постерегти, що там щось єсть.

Далі над тапчаном і рядном ізнявся чорний рій незліченых, гудучих мух, а з-під полотна почали висовуватись дві маленькі темні підошовки, і дві тож маленькі кругленькі ручки, поки пруг рядна зовсім відхилився і в спливаючім на тапчан вузькім пасмі сонячного проміння з'явилася дитина, і першим рухом її було занурити руки в розкудланім волоссі, а першим криком, навпіл з пхиканням, навпіл з сміхом:

— Мамо!

Якби її був зараз не зобачив біля себе, напевне б заверещав плачем на цілу хату; проте, що саме тоді йшла до нього з горщиком в руках, наважився на сміх голосний і радісний.

— Дайте, мамо! дайте! дайте!

В сонячнім промінні і гудінні мух, котрих безліч на нім і понад ним літало, сидів він на подушці, випханій сіном, потопаючи в грубих сувоях рядна. Чупринка його ясна, як льон, і дуже розпатлана, настовбурчилась на всі боки, очі світили, як туркуси, і, ще розіспані, пливали

---

[1] Над цим словом письменник олівцем надписав *скільки раз.— Ред.*

в імлі, устонька, червоні на вершечках варг, були чорні, мов у арапа. Вчора, задля іграшки, мабуть, тлустою, липкою землею помалював собі начорно варгі, бороду і кінець носа. Щічки, дивним випадком, зосталися незамазані і з-під опализни [1], кругленькі і повненькі, червоніли, мов зірка рожевая.

Вродився на стрітення і мав два рочки й двадцять дві неділі на своєму віку. От вже більш року як відлучила його мати, і проте щоденно, як і у сю хвилину, напинався з цілої сили до країв горщичка, котрий мати тримала біля його рота, і пив молоко поволі, залюбки, з розгорпутими короткими пальцями рученят, з виставляним з-під рядна голим коліном, і глухо постогнуючи, що виявляло повне вдоволення і глибоке почуття розкоші.

То був Тадейко.

Випивши молоко. очевидячки, мав думку знов зануритись з головою в грубі хвилі рядна, але Хведора гримнула на нього, щоб зараз вставав, бо якщо ні, битиме «дзягою». Справді ж, тоді як кричала суворим голосом, в сірих очах її мигтіло пестіння, а куточки уст тремтіли усміхом, невважаючи на се, Тадейко — оком мигнути — зсунувся з тапчана і вискочив на середину хати, бо «дзяга» була єдиною знаною йому досі недолею земного життя.

Орудина та з'являлася, однак, в доволі вдячній постаті тієї ж різнобарвної і твердої поворожки, котра декілька обмотувала товстий стан його матері, як скоро [2] Хведора починала розв'язувати і розмотувати її, Тадейко миттю згоджувався все зробити, чого тільки вимагали від нього.

Тоді, босий і в короткій сорочці, розпатланий і з заваляним кінцем бороди і носа, гасав по хаті, розганяючи павкруги рої мух і раз у раз забігаючи перед матір, котра уважно накривала горщики з молоком і з чималого буханця відкраювала маленьку скибку хліба. Ховаючи скибку ту за пазуху, сказала:

— Ну, ходім, синку!

— До тата? — поспитав.

— В садок,— відказала.

Брала його завше з собою — і на жнива, і на полоття. Що ж мала чинити з ним? В хаті зоставлять? Мусила ж

---

[1] Над цим словом в оригіналі надписано *загару.— Ред.*

[2] Над цим словом в оригіналі надписано олівцем *тільки.— Ред.*

зачинити хату, а дитину трудно замкнути в ній. На подвір'я фільварочне пустити його самопас, щоб, як цуцик, без дозору човгався по кропивах, жаль їй було.

Проте брала його з собою; але, виряжаючи в світ широкий, й не думала хоч абияк причепурити. Чепуріння Тадейка виповнялося неодмінно раз на тиждень, в неділішній ранок, і тоді незвичайно шпарко, пильно, за підмогою балії, повної води, здоровенного гребінця й не без обопільного репетування сина й матері, а часом і втручання «дзягі».

Сьогодні була п'ятниця, і проте охайність сорочки, лиця і цілого тіла Тадейкового розпочинала шостий день свого буття, а в самій речі зовсім її не було.

Ніщо. Чіпляючись матусиної спідниці, біг він через подвір'я фільварочне, чудно дробцюючи маленькими ніжками, щоб зрівнятися з матчиним широким кроком, і усе по дорозі втішаючись: то півнем, що, голосно ляснувши огняними крилами, протяжно запіяв; то котом, що на краєчку стріхи ламані штуки показував; то низкою качок, котрі, схиляючи до землі широкі дзьоби, поволі тяглися по траві; то голубком, що фурнув з стріхи повітки і літав над нею колесом, колесом; то індичкою, що белькотала на індичата, аби йшли за нею в густі кущі бузку і глоду; то старим Рубином, кунделем з величезним скуйованим хвостом, котрий, приязно обтершись в спідницю Хведори, йшов за дитиною і матір'ю поволі, з схиляною головою і лагідно позволяв дитячій рученьці лащити його по кудлатій, мокрій від роси, шерсті.

Роса, мов перли, блищала ще по кущах і траві на фільварочному подвір'ї, котре, хоч і оселились там птахи і животина усяка, повито було тишею і віддавало пусткою.

Всі люди вийшли вже звідти на роботу. Широкі ворота стодоли, стайні і обор щільно були позамикані, де-не-де над комином стовпом знімався золотий від сонця дим, або якась господиня, що лишилась вдома, ставши на порозі, бухнула з балії струмінь помий чи милиння на траву й росу, або голосно скликала курей, щоб кинути їм жменю виметяного десь з кутка торішнього посліду.

На просторі, щільно позамикані будинки, на росяну траву, що настовбурчилася широкими кущиками лопушника, хріну і осету, на кущі одцвівшого бузку і цвітучого глоду, на білі стежечки, повитоптувані в усіх керунках межи зеленою травицею, і на низькі тини, що оточували

Будинок, у якому жив М. Коцюбинський у 1910—1913 рр. в Чернігові (сучасний вигляд). *Фото В. І. Криворучка. 1972 р.*

подвір'я,— спадала величезна, суцільна, золота плахта соняшного проміння, уся мигтяча незлічимою силою іскр і в глибокій тиші повітря розщебетана голосами від сливе неприкметного шелестіння листя і непостережених межи листям пташок і комашні.

Хведора, хутко йдучи, обізвалася:

— Господь милосердний гарну дає погоду.

Тадейко нічого не відказав матері на сю увагу, бо зовсім і не думав про те, що погода гарна. Він тільки чув її в собі. Напуваючи дитяче тіло його розкішшю, вона виповняла його жадобою життя і руху. Через те ж, зоставивши спідницю матері, почав, мов стригунчик, брикати ногами і качатись по траві; якже трохи віддалялася, схоплювався і наздоганяв її з своєю лляною гривою, розмаяною на чотири вітри, з дзвінким криком і сміхом, з оченятами, розжевріли від сонця і щастя. За брамою хвилину йшли дорогою, висаджуваною тополями, аж стали обоє і раптом споважніли.

На Тадейковому виду поважність ту визначали незвичайно витріщані очі і широко роззявляний рот з помальованими начорно варгами. Але обличчя матері його виявляло покору і побожність.

Стали біля каплички, складяної з високого підмурування і дерев'яного піддашшя, що знімалось на підмуруванню. Скраєчку піддашшя, серед пучечків сухих і свіжих квіток, стояла незручно виробляна з дерева постать божої матері з гаряче помальованим лицем, дуже стара. Над головою фігури полискувалась корона з посрібляної бляхи, а від шиї аж до ніг спадав плащ з червоного оксамиту, обрамований навоколо золотою кромкою.

Капличка та була висока і так побудована, що до дороги зверталася боком, а лицем до двору, над котрим панувала з своєї високості, і сливе з кожного місця можна було зобачити її.

Хведора побожно схилила голову, тричі перехрестилась і щось стиха пошептала; далі, нахилившись, взяла Тадейка на руки і піднесла до піддашшя.

— Бозя! — якось жахаючись, вимовило хлоп'ятко.

— Еге ж! — відказала мати,— перехрестись, синку.

Але через те, що сам не зугарен був сього доконати, взяла руку його в свою і, пересовуючи її з впрілого чола на розхристані груди синка, з скрутою і проханням в голосі проказувала:

— Во ім'я отця й сина...

Кілька хвилин стояли обоє з очима, устромленими в фігуру. В очах дитини малювалася цікавість вкупі з дивованням; на опаленому темному виду Хведори визначився вираз покірливого, палкого прохання і глибокою зморшкою перетяв низьке чоло.

Підносила раз у раз дитину високо, найвище, як тільки могла, і, нічого не говорячи, може, невиразною думкою благала мати божу, щоб прийняла її під свою заслону.

Єдине було; через кілька років, як одружилися, прийшло воно на світ, мов ангол спокою, бо Клим, відколи мав сина, почав поважати його матір і ніколи вже межи ними не було ні сварки, ні жахання перед пришлим. Батько, кохаючи дитину, заприсягнув, що не доторкнеться й устами до горілки, і дотримав присягу.

Селяне звично дуже кохають своїх дітей, а особливо і найдужче синів. Аж ось десь недалечко залунав чоловічий поклик:

— Геей! геей! а нуж! геей!

Поклик той плинув по тихому, золотому повітрі, басовим, протяжним згуком. Хведора одірвала очі від фігури і глянула на поле. Поблизу тину, що відділяв городи від поля, високий, дужий чоловік, трохи схиляний наперед, йшов за плугом і басом, протяжно, трохи понуро ньокав на пару коней.

— Геей! геей! а нуж! геей!

Мати й син одразу пізнали Клима. Тадейко почав пручатись, шарпатись і верещати:

— До тата! до тата! до тата!

— Не можна, синку! Нам час у садок.

Ще не встигла вимовити сих слів, як личко дитяче, мов земля дощем ливним, залялось сльозами. Допіру був щасливий і веселий, мов стригунчик серед буйної луки, тепер плакав за́ливою сліз, а верещав так, що аж горобці на тополях сполохнулися і з переляку гучно зацвірінькали. Страшенно, пекуче захтілося йому до тата. Однак Хведора, щоб вгамувати синове бажання, не звернулася на сей раз до «дзягі». Навпаки, усміх щастя розгорнув товсті її варги, і пригорнула до лона заплакане і розбрикане дитя.

— Добре вже, добре! — казала,— ой ти, дурню маленький. Закличу я до тебе тата, почекай, закличу. Нехай прийде до синка.

Спинившись біля городнього тину, голосно закликала:

— Климе! гей! Климе!

Кільканадцять гонів тільки розділяло їх від орача, котрий підвів голову і так саме голосно обізвався:

— Хведора! А чого хочеш?

— А йди,— кликала, одною рукою притримуючи коло лона дитину, а другою подаючи знак, щоб йшов,— а йди тутки хутчій! Ходи!

Спинив коней серед гони і, прочвалавши важким, широким кроком невеличкий розлог, став з противної сторони тину.

— Чого? — спитав.

Але Хведора не вспіла відказати, як Тадейко, вирвавшись з її обіймів і зачепившись ногами за пліт, хапавсь руками батькової сорочки. Акробатичні штуки ті неминуче вчинили нелад в вбогому убранню хлопчика. Межи двома високими і сильними людьми голе тіло дитяче хвилину світило на сонцеві, неначе мідяна, позолочувана фігурка.

Клим зняв дитину з плота, взяв в жилаві руки і, схиливши трохи голову, дивився їй в лице. Розщебетавшись, з радісними рухами, розказував Тадейко батькові, що корова Білуська пішла на пашу, як він ще спав, а кундель Рубин так гавкав на якогось діда, так гавкав, що аж пан векомон... пан векомон... і зовсім же не знав, що мав розказати про пана економа, і замість того почав питати, чи і сьогодні посадить його на коня, як «завтра» — ні! «вчора», ні! ані завтра, ані вчора, тільки «за два тижні»...

Дивлячись на сина, Клим спитав жінку:

— Чого кликала?

— От! чого? намігся до татка так, що нехай бог боронить! Ані мені його на руках вдержати, ані на землю пустити, бо сам в поле почимчикує. То й закликала, щоб ти прийшов. Що мені з ним чинити? Паскудник такий! Пестунчик!

— А різкою його за те, що такий,— забурчав батько, але якось особливо, в суперечку з тими словами, жилаві руки міцно пригортали дитину до волохатих грудей, що були видні з-за розстебнутої сорочки, а серед лиця, також волохатого від густого, кострубатого заросту, в широкому щасливому усміху блиснули два рядки білих зубів. З другого боку тину такий же усміх розгорнув повні, рум'яні щоки молодиці.

Чоловік і жінка мали гарні, міцні, білі зуби. Понад дитям, котре межи ними ворушилося і щебетало, очі їх спіткались в любім, веселім погляді. Однак Клим з виду був трохи понурий. Сумував він, що не мав власного грунту і мусив наймативсь по дворах за «парубка».

Були теж в минулім і недоля, і гріхи, і як нагадував їх собі, зітхав, а то і злість брала його. Чимало грошенят прогайнував на прокляту горілку, а з братом у других програв справу за три морги грунту. Тепер проте ніхто б не постеріг в ньому тієї ваги і смутку життя. Простяг над тином руки, дитину жінці оддаючи, і з-під густого, кострубатого вуса поблискуючи раз у раз в усміхові білими зубами, гнівно ніби говорив:

— Богзна чого принесло сюди обох, ще й чоловіка від роботи відривають! Чи я тутечки із вами цілий день гаятимусь? На, маєш! забирай собі отого паскудника і рушай до роботи.

Поцілунок, голосний, мов стріл з малого пістолета, залунав над тином, а на гладкій, опаляній шиї хлопчика, саме під ясним його волоссям, з'явилася червона пляма від батькового гарячого поцілунку. Клим повагом обернувся і, важко ступаючи, прямував до покинутого плуга.

З половини дороги озирнувся і ще наглядів червону хустку Хведори, що манячила межи зеленою гущавиною города. Тадейка не наглядів, бо хлоп'я вже на власних ногах біля мами продиралось межи зіллям, що поростало межу на городі, але над зелену гущавину знявся і до уха батькового долетів голос дитячий, тонкий, верескливий, що безперестанку правив про щось і в тій літній погоді видававсь невгавучою, щебетливою піснею пташиною.

Розлогий і славетний — бо зародливий — город той з двох боків злучався з полем і тою дорогою, біля котрої знімалась свята капличка; а двома другими — стелився аж до віковічних гіллястих лип, що довгими рядками стояли там, і всі в запашнім цвіту, мов тисячі тихострунних бандур, гучали роями літаючих над ними бджіл.

Там, де порідшало віття лип, видно було садок, поділяний на рівні квадрати, повні дерев, що полискувались від стиглої садовини, покарбований довгими рядками кущів, червоних вже від ягід.

З другого боку — липи розгорнулись, і, як на долоні, відкривавсь садок для гулянки, вкритий рівненькою отавою і мережкою покручених стежечок, полискуючих бі-

ленькими містками, що злучали береги вузьких рівчаків, вода котрих то тут, то там кидала на отаву нерівні шибки кришталю. Там, в невеличких тінявих гаях, змішувались усякі відтінки зеленості всіляких гатунків дерев і різні барви вкритих квітками кущів.

Понад морігом й водою незліченні рої білих і блідожовтих метеликів виповняли повітря; в глибині ж того чудового куточка стояв дім в один поверх, але на підмурованню високий і такий білий, що на сонцеві, мов срібний, з рядком чималих, навстіж повідчиняних вікон, і здоровенним ганком, тінявим від повзучої і скуйовданої повійки.

Капличка з високо поставляним піддашшям і той ганок, просторий і тінявий, стояли прямісенько проти себе і над розлогим простором дивились на себе крізь широке вікно, що зробилось в розірваному рядкові лип.

До полудня бракувало вже тільки одної години; на город спадала спека липцева, важка і пекуча. Незгірш кипіло там гаряче і квапливе життя рослинне і людське. Над грядками низько ростучої городини, що займали розлогий простір, нахилилось із двадцять молодиць, голови котрих в квітчастих хустках здавались на сонцеві химерно-величезними півоніями. Проміж розложистих буряків, делікатно повитинаного листя моркви, повзучої огудини огіркової висмикували вони кропиву, лободу, курячу сліпоту, дику моркву, собачу м'яту і, набираючи зілля того повні рябенькі хвартухи, зносили в один куток городу, де піднімавсь вже з него чималий горбик. Полоття і відношування відбувалось жваво й праве мовчки, однак в тіні лип на невеличкому згір'ї примостився доглядач, молодий і голінний парубок, котрого величали «паном економом», і лічив собі за обов'язок гримати на баб і покликувати, аби поспішали і не гаялися.

Чинив се не гніваючись, бо не було й за віщо гніватись; але як скоро наглядів, що дві голови наближались до себе, щоб пошептатись про щось, або дві руки. згорталися на рябенькій хвартушині — простягав одягняну в сірий полотняний рукав руку і голосно вигукував:

— Дівчата! ей! дівчата! не лінуйтесь! час дармо марнуєте! Та ж то гріх!

Або:

— Молодиці! гей! молодиці! Не розпускайте язика! Чи то вам не сором. Дурно гроші візьмете! Та ж то гріх!

Подумав би хтось, що йому притьмом бажалось визволити душі цих молодиць, бо раз у раз однією вмовою наганяв їх до праці.

Але на ті голови, що здавалися на сонцеві химерно-величезними півоніями, очевидячки, вмова та робила враження, бо лиця молодиць обливались потом, опаляні і до колін заголяні ноги їх жваво сновигали по межі, зелена гущавина рідшала швидко і щораз більш чорної землі показувалось на грядках.

Хведора працювала, як і другі, може, і більш од других, бо була незвичайно сильна і працьовита. Кілька разів, проте, кидала свою працю з-за для двох причин: насамперед срібний на сонцеві дім з своїм тінявим ганком здававсь їй чудово-гарним, і не змогла відмовити собі розкоші — позирнути інколи на нього розжеврілим оком. За годину допріж сего на тінявому ганкові з'явились три жіночі постаті і вже там лишились. Здалеку не можна було відрізнити їх вид і постерегти, що робили; але в сплетених з гущавини повійки рамах і в ясних сукнях нагадували Хведорі святі образки.

Раз одна з них збігла по широкій ступанці і почала стинати з високих кущів оргінії і деревкові рожі. Сукня її здавалась щиро-злота, а лице і руки білі, мов сніг. Але ще більш, ніж той образок, відривав Хведору від роботи Тадейко. Три рази, відколи пробувала на гім місці, заходивсь верескливим плачем. Хтілося йому до батька, басові поклики котрого долітали часом до него; хтілось до мами, що раз у раз з місця на місце переходила, забороняючи йому за собою влазити на грядки, і богзна чого ще хотілось. Чи було йому дуже гаряче, чи нудно, чи кропива дуже пекла в босі ноги. Третій раз вже починав верещати. За першим разом Хведора занесла йому шматочок хліба і по головці погладила.

— Цить, синку, цить! Як будеш слухняний, татко сьогодні на коня посадить.

Втішаний замовк, запхавши рот хлібом. Як вже вдруге розлягся плач його по городу, Хведора підвела голову з-над грядки і крикнула:

— Цить же! бо як дам «дзягою»!

Замовк знову.

За третім разом надаремне кілька хвилин кричав.

Хведора відносила зілля в куток городу і була далеко, під липами, де пан економ голосно вигукував:

— Молодиці! гей! молодиці! а хутчій! Хіба бога немає в небі, що ви час марнуєте? Та ж то гріх!

Хведора, щоб не вчинити гріха, з високо підтиканою сорочкою, швидко верталась до грядок, а Тадейко, без обіцянки коника і «дзяги», на той раз розважався сам. Так дуже втішився, що аж зареготав на ціле своє маленьке горло. Розсмішила його так дуже синичка, з жовтим черевом і блакитними крилами, що туж перед ним вифурнула з кущуватої ліщини і зникла в гущавині маку.

Щось потягло хлопчика за тою пташиною в мак. Підвівсь з трави і хутко, хутко повіявсь поміж високим стеблом, що густо поросло і заквітчалось вгорі червоним всякої сутіні цвітом. Заледві зробив кілька кроків — синиця знову знялась з землі, фурнула ось тут перед ним і зникнула. Мабуть, вилетіла вже з маку і з знайденим там робачком верталась до гніздечка в кущоватій ліщині, але він про се не відав. Забажалось йому догнати її, а може, лиш побачити. То ж плентавсь далі, ламаючи навколо стеблини маку, але сего ніхто не бачив і не чув. Маленьким був і шелестів не дуже голосніше від синиці. Однак чим дальш, дорога ставалась труднішою.

Долі в гущавині знаходилось зілля, що спутувало йому маленькі ніжки.

Впав, але не крикнув, духу голоснішого не видав, так хтілось йому знайти і знову сполошити синичку. Не змігши йти через густе зілля, почав повзти проміж ним, і чинив се тихесенько, з витріщаними очима, з рухами голови, котрі робили його схожим до кота, що чатує на миш або пташку. Інколи з високих стеблин осипалися квітки маку і холодними, делікатними клаптиками спадали йому на плечі і голову. Тоді спинявся навколішках і, руками спершись на ріллю, з роззявляним ротом дививсь догори. Синички не бачив, але зате безліч червоних і рожевих крапок гойдалося над ним на небосхилі, такім блакитнім, як його зіниці, що дивились вгору. Раптом, як наколішках і руках повзучи, ще трохи посунувсь на своїй трудній дорозі, розгорнувся перед ним мур з високого бадилля, і відкрилась розлога і ясна далина. Заразом оточили його міцні пахощі від кропу, кміну, коляндри, петрушки і засліпила безліч жовтогарячих квіток, з котрих одні належали до огірків, а другі до красульок. Не знать яким способом було там навіть зо два чималі кущики нагідок. Словом, жовтизна така, якої ще зроду не

бачив. Засліпляний, схопивсь на рівні ноги і з витягнутими руками біг простісенько до нагідок. Як перед хвилиною синички, так тепер забажалось йому нагідок. Був би напевне рвав їх повною жменею, але на кілька кроків перед кущиком став так переляканий, що йому забракувало сил і часу на вереск.

Річ, що так сполохала його, була заразом річчю незвичайно цікавою. Складалася вона з високої тички, на вершечку котрої чорніло кілька невиразних лахманів і, неначе волохаті руки, гойдалися дві солом'яні віхи. Було се опудало, виставляне на горобців, але Тадейко не знав ще тої військової орудини городників. Обидва кулачки, міцно від страху стуляні, притискав до обох щічок і стояв хвилину, дивлячись на гойдання солом'яної віхи, очевидячки, не знаючи, чи йому випада втікати, чи то ж можна довше придивлятись до незвичайної з'явини. Злякавсь опудала напевне гірш від горобців, на котрих воно було виставляне і котрі так вже оговтались, що з верескливим цвірінканням величезною хмарою то знімались над цукровим горохом, що обвивав ліс тичок, то знов спадали на нього.

Цвірінькання їх було таке верескливе і їх була така гибель, що Тадейко, хоча і був трохи обізнаний з тим гатунком птахів і навіть знав, що називаються горобці, однак через те, що ніколи не бачив їх стільки разом, одірвали його увагу од високої тички з солом'яним опудалом.

Цілісінькій палець заклав в роззявляний рот і, дивлячись на горобців, що літали і цвірінькали, обскубуючи горох, здавалось, щось глибоко розважував.

Вираз замислення вкрив його лице, що вже від сліз, змішаних з піском, не мало ані однісінького місця, котре не було б сірим або чорним.

Межи тими рясними плямами і малюнками мріли рум'яні щічки, краєчки червоних варг і блакитні очі, дуже замисляні. Довго, не виймаючи пальця з рота, думав: Що ж? Коли горобці можуть літати біля отого опудала, чому б він не зміг перелетіти? Зелені стручки гороху дуже смачні. Знав про те з досвідчення, бо раз батько приніс йому з поля цілісіньку жменю. Ого! Такі речі ніколи не забуваються! Пам'ятав добре, що то за смачний був горох. Тутечки декотрі стручки висіли високо, але декотрі зовсім низько. «Ні, полину!»

Тадзьо.

Оповідання Е. Ожешкової

(переклад з польського)

Хведора, жінка „парубка" Климка замела глиняну долівку хати, згорнула сміття в куток, і зовсім не чекаючи вибирати за хату лушпайки з картоплі, висипала їх в цебрик, повний помиїв, а засунувши під лаву ту їжу, наготовлену для корови, деревляною заслонкою затулила чолопічі, в котрій два чималі горщики заміщували в собі зготований вже-за для неї і її родини обід.

В одному з тих горщиків був борщ з ботвини і бурякового квасу, в другім куліш ячмінний з картоплею, чи, що

Сторінка автографа перекладу М. Коцюбинського.

І пустивсь борознами через кріп, клин, коляндру, петрушку, огірки, красульку. Але дуже багато тута було всячини, аби міг «линути». Грядки були повні, а борозни вузькі і позаростали бур'янами. Замість летіти — йшов, часом падав, часом повз. Добравсь однак; і саме тоді, як хмара горобців знімалась понад вершечки тичок, він ліз низом, то тут, то там поскубуючи зелені стручки і з пожадністю потім несучи їх до рота.

Опинивсь тепер далеко від робітниць, що пололи на городі. Розлучала його з ними чимала простора і закривала стіна маку, гущавина білого кміну і жовтого кропу, а далі цілий ліс гороху і квасолі. Бо за горохом росла квасоля, також на тичках, тільки що, родючи пізніш від гороху, тепер лиш цвіла червоно, рожево і біло. Горобців там не було, бо й зерна немає, і Тадейко незабаром постеріг, що вийшов вже з горохового раю.

З'їв, однак, стільки стручків, що було йому вже годі, і, чуючи ще на піднебінню солодкий смак їх, почувався дуже веселим.

Квасоля садяна була не так густо, як горох, проте латво, і навіть підскокуючи, минув той гарненький гайок, аж на березі його знайшов простору, на котрій не було вже жадної городини. Був то берег города, лагідним пологом злучаний з садком для гулянки і оточений рядком тінявих лип. Городини вже не було тут... але що се блищиться там межи травою? Блищала там вода, але дуже небагато води. З тих рівчаків, що красили садок для гулянки, якимсь ходом, котрий сама собі витворила,— збігала вона в якусь яму, що, може, сама видовбала, а може, колись для якоїсь потреби викопану. Словом, було це не більш, як яма, виповняна водою. Але на пологім грунті, вічно мокрім, бо поблизу рівчаків росли два чималі кущі калини, засіявсь справжній ліс незабудок, скакало в траві безліч зелених жаб.

Тадейко, обі руки підіймаючи до чупринки, крикнув:

— Ай! ай! незабудьки!

Знав він квіти ті так добре, як горобців і горох. Бо повно їх було на луці, біля річки, кудою частенько проводила його Хведора, як йшла до своєї тітки на той бік луки, або влазила в річку, аби з-під каміння, що виткнулось з неї, ловити раків.

Недавно ще нарвав він за підмогою матері два пучечки незабудок, з котрих один занесли послі разом до

каплички і склали під ноги святій постаті, а другий — через когось з двірні одіслали тій панночці, що тепер перед тінявим ганком рвала і складала в букети рожі і оргінії.

Пам'ятав, що ті чудові квіти треба зривати для бозі і для панночки; пам'ятав, що як тоді нарвав їх багато, мати через цілу дорогу несла його на руках, що він дуже любив.

Кинувся, проте, до незабудок і з усієї сили своїх дрібних рученят почав рвати, рвати...

Одну квітку зриваючи, шептав:

— Отся для бозі!

А другу:

— А тся для панночки...

Часом виривав квітки з корінням, або з цілої сили вовтузився з стеблом, так було трудно зірвати; тоді сопів, стогнав і гнівно бурчав:

— Коб тебе лихо взяло... Коб тобі хороба...

А далі знов:

— Отся для панночки... а тся для бозі...

Заважали йому жаби і птахи. Перші щохвилину плигали з-під його чорних, обліпляних болотом ніг — і плюсь в воду! Хлопчик, дивлячись на те, заходився від сміху. Птахи знов вилітали з калинових кущів і фуркали йому мало що не коло самісеньких вух.

— Киш! — кликав, махаючи пучком незабудок,— киш! а киш!

А далі знов, рвучи незабудки:

— Отся для бозі...

Раптом став і радісно крикнув. Синичка, знов синичка, та сама, мабуть, що там в маку була. Ох! сіла собі тепер на калиновій гіллячці і вкупі з сніговою, кругленькою квіткою калини гойдається помаленько то догори, то вниз... і жовтою головкою крутить...

На устах хлопчика ввірвалися слова: «отся для панночки!». В одній руці тримаючи пучечок незабудок, другу простяг до синички, крикнув, нахилився, метнувсь... Делікатні квітки з своїми стеблинами і корінням розтулилися понад берегом ями, вода плюснула, Тадейко щез.

Нічого, ані крику, ані стогону, ані однісінького поклику на матір або батька. Часу не було. Одна мить. На дні ями, під стовпом стоячої, зеленастої води, синок Хведори і Клима лежав навзнаки і нерухомо, а на замурзане

обличчя і поколяні ноги його стелився довгий, слизький, барви цвілі, кушір.

Птах з жовтою головкою і блакитними крилами гойдавсь помаленько на калиновій гіллячці то догори, то вниз... зелені жаби плигали по мокрій траві, липи пахощами повівали і, мов тисячі тихострунних бандур, гучали роями літаючих над ними бджіл. З противної сторони городу здалеку розлягся голос економа:

— Чи вам не соромно! Бійтесь бога! Та ж то гріх!

З іншого боку, від поля, лунав часом басовий, глибокий поклик орача, що йшов за плугом:

— Геей! геей! а нуж! геей!

Понад кипучим морем цвітучого, повного любощів, розщебетаного, сліпучого життя, знімавсь з одного боку тінявий ганок двору, з другого — капличка з святою постаттю.

Позирали вони на себе крізь широке вікно в розірваному рядкові лип. Перед ганком панночка, що рвала рожі і оргінії, сяла здалеку лицем і руками, білими, мов сніг. В піддашшю каплички корона святої постаті блищала і мигтіла, мов почепляна в повітрі свята й нерухома зірка.

1 березня 1890 р.
Вінниця.

Микола Вагнер

ЛЮДИ ТА СОБАКИ

ОБРАЗОК СХІДНОГО ЖИТТЯ

I

За синім південним морем, котре давні люди приймали за саму серединку землі і через те прозвали Середземним, простягся африканський берег, багатий скелистими згір'ями — і на тих згір'ях, на самому березі моря, розкинувся город Тангер.

В городі живуть араби, що в давню давнину володіли мало не всіма берегами синього моря. Колись королі їх — халіфи жили в позолочуваних палатах в Іспанії та в Святій Землі. Всі вони були правовірні і всі завзято бились з побожними католиками. Побожні католики напослідок побороли їх і тепер показують всім, як цікаву старовину, позолочувані палати, де колись-то жили правовірні халіфи. І на сім не годі. Всякі френки: французи і англічани, росіяни та німці — всі, що мають скажені гроші і охоту потриндатись по світах, всі їдуть в Тангер подивитись, як живуть справжні араби. Задля них зумисне побудовано в городі чимало хороших остерій. Вони багато, багато більші й вищі від тих палат, де колись-то жили правовірні халіфи.

В місто веде довга, вузька вулиця, абияк вимощена. З обох боків вулиці тягнеться низенька мурована огорожа. Пороблені в ній хвірточки провадять в садки з високими пальмами та помаранчовими деревами, а на самому мурі ростуть агави і кактуси з величенними, товстими, колючими балабушками замість стеблин та листя. Усе те вкрито суцільною верствою пилу і все печеться і схне на пекучому сонці синього африканського неба.

Майже щоденно на тій вулиці здіймаються нагору кавалькади вандрівців-френків на маленьких бойких ослятах. Іззаду підганяють осликів догодливі поводирі в червоних фесках. Їдуть довгі, руді мілорди в сірих куртках і капелюхах, закутаних білими та зеленими легкими тканинами, мов у чалмах.

— О, yes, yes,— кричать вони.— Ось справжній Схід! Ось справжні східні люди! — і мілорди пожадливо роздивляються направо і вліво крізь окуляри та лорнетки.

— О, правовірні! — кричать погоничі,— набік мерщій! Ось ідуть справжні френські собаки! Крий нас, аллах, від їх нечистого погляду!

А з обох боків вулиці, попід мурами, суцільною лавою стоять злиденні східні старці — худі, обідрані, висхлі від холоду, почорнілі од сонця. Всі вони захожі, чужосторонці. В них немає у городі ні куточка, ні захисту. Їм можна стояти лиш тут, де в'їздять у город, а як в дев'ятій годині вечора зачиняється міська брама, вони повинні йти ночувати ген в поле за місто.

Ось біля одних дверей стоїть високий, вродливий араб Аль-Джабар в темній пошматованій киреї, з білою габою на голові. Він стоїть мовчки. Нерухоме, темномусянжове, аж чорне, змарніле лице його вкрите пилом. Лиш очі ясно горять і пильно дивляться на всіх та ждуть, чи не подасть хто йому і його слабому братові, гарному хлопчикові, Абассанові, котрий сидить біля його ніг. Абассан обгортається товстою киреєю й не може зігрітись. Його мучить і тіпає ним люта африканська пропасниця, від котрої не загріє ніяка кирея і ніяке навіть пекуче африканське сонце.

Поглядає він на всіх витрішкуватими блискучими, чорними очима і блимає на всі боки, полискуючи жовтуватими білками. Дивиться він на всіх: на перісту юрбу френків, на довговухих осликів, на синє небо, що блакитною банею перекинулось над усім, на синє море, що мигтить і потопає в імлистій далині, на струнке пальми, на сіро-зелені вродливі кактуси,— і йому жаль розлучитися зо всім тим. До всього цього він так звик! Молоде життя вабить непогамовано вперед, в свої молоді обійми! Він ще багато дечого не зазнав! Там, нагорі, єсть ще цілісінький куток, де на кождому ступені безліч невідомих речей, безліч принад...

Там високі, з гаряче помальованими смугами будинки,

поцяцьковані дрібненькими розводами; на них горять золотом написи з корана по синьогарячому або червоному полю — будинки таємні, з маленькими гратованими віконцями і грубими безпечними дверима.

Що там таїться в отсих будинках?!

Там, під повітками, чималі торгові крамниці, повбирані багатими килимами, і скільки чудових одіжних речей в тих крамницях! Які шовкові перетикані золотом тканини! Там все срібло та золото, все дрібна, делікатна робота! Пояси, наручча, намисто! Скільки там бурштину, скільки коралів! Якого туркусів! Які розкішні каміння! А які кульбаки! — їм і ціни не складеш! На них їздити хіба шейхам та френкським королям!

Але ось проїхали одна за другою всі кавалькади френків; проїхали багаті марокканські купці, товсті, важкі, наче мішки, виповнені рупіями, байдуже лупаючи заспаними, прижмуреними очима, і не затремтіла й одна рисочка на їх гладкому лиці. Вони одверталися від бідолашних і з огидою плювали, примовляючи:

— Собаки ледачі! пророком огудяні!

Настав вечір. Сонце скочувалося до моря. Всі голодні, обідрані «ледачі собаки» поплелись до домівки. Їм ніхто не подав і шеляга. Мабуть, через те, що не дуже докучали багатим френкам. Вже як було сонце на заході, як воно тихо скочувалось під гарячим шатром небосхилона в тихі води синього моря, і все море горіло і мигтіло чистим червоним золотом,— чутно стало гомін та кінську тупотняву — і проїхали повз них дві молоденькі, огрядні леді на баских марокканських конях.

— Глянь, Беті,— скрикнула одна з них,— який гарненький хлопчик в білій киреї. Шкода тільки, що він такий чорний...

— Він кавовий! — додала друга і, вийнявши калитку, кинула Абассанові срібну півфранківку. Аль-Джабар повагом підійшов, приклав руку до голови і до грудей, повагом зігнувся і підійняв гріш. Леді поїхала.

Аль-Джабар озирнувсь навкруги і підійшов до Абассана.

— Ходім, моє серце,— сказав він.— Незабаром ніч вкриє нас. Сонце сідає.

Абассан підвів голову. Наче тяжкі каміння перекочувались в ній. У роті схло. Повітря палило й шкварило.

— Дай мені пити,— сказав він млявим голосом.

— Ходім додому,— обізвався Аль-Джабар,— там по дорозі нап'ємося з джерела.

І він підвів і повів Абассана, котрий ішов, хитаючись і колихаючись на ході.

Вони вийшли за город. Вся околиця була покарбована узгір'ями і ярами, по котрих весною з клекотом котилися струмочки каламутної води. Під одною скелею, на роздоріжжі, був маленький фонтан. Його занедбано. Вода просочувалась зо всіх розколин і дзюрила струмочком по дрібненьких камінцях.

Аль-Джабар посадовив Абассана і, виповнивши водою суху, порожню тикву, що висіла у нього на поясі, наближав її братові. Той пожадливо припав смажними, порепаними устами до холодної води. Він випив повну тикву і намагався ще, але Аль-Джабар сказав, що не можна так багато пити. Він намочив йому голову, знов налляв тикву ущерть водою, заткав її затичкою і, підвівши Абассана, пішов додому.

Але Абассан не здужав іти. Він не пройшов і двадцяти ступенів, вислизнувся з братових рук і зсунувся на землю. Аль-Джабар був недужий. Вони з братом цілісінькі два дні нічого не їли. Стогнучи і кленучи долю, нахилився Аль-Джабар над братом і насилу підійняв його з землі.

— Обхопись мені за шию міцніше,— сказав він.

Абассан в нестямці послухав, і Аль-Джабар поніс його, колихаючись і спотикаючись. До оселі зоставалось більш сотні ступенів. Холодна та вогка ніч насувалася на землю.

Аль-Джабар важко дихав, засапався. Кілька разів він сідав, спочивав трохи, а далі знов через велику силу підіймався і ніс свого брата.

По дорозі стрічались їм собаки та шакали, що, мов чорні тіні, просувалися повз них. Була глуха ніч, коли Аль-Джабар нарешті приніс Абассана додому.

Але що то був за дім!..

II

Межи скелистими згір'ями, біля маленького озерця з зацвілою солоною водою, що сливе висихає влітку,— було ціле село. Ось тутечки містилися всі ті вбогі люди, котрим не було куточка в городі або що не мали грошей на збудування власної хатини. В городі всі мали власні оселі, і ніхто не жив в комірнім. Мусульманин захистить вандрів-

ця-гостя, але не віддасть в найми ні одної кімнати і ні одною яткою на задвірку не поступиться для «ледачої собаки».

І ось ті собаки оселились під відкритим небом в печерах і розпадинах скель. Вони захистили їх від сонця пошматованими, дірявими киреями. Того, хто спромігся на стару, знівечену рогіжку, називали багатирем. Вони спали в тих самих киреях, не роздягаючись, спали на злиденних постелях з твердого листя берегового комиша і лише щасливіші роздобували старі лахмани знівечених килимів.

Навкруги того предковічного села «ледачих собак» містилася друга зграя уже справжніх собак. Вони також впоряджали свої логова в скелях, рідко наближались до людей, никали вночі воколо їх осель, обнюхуючи, чи не завалялась де-небудь якимсь дивом обгризена до крихти бараняча кісточка, або чи не забув хто старої, тлустої ганчірки, котру можна би було зжувати з справжнім заласям. Однак ремеслом тим промишляли лиш ті пси, у котрих лінощі були сильніші від голоду і заважали йти за харчами в город, куди їх вдень не пускали. Всі інші пси, скоро насувалась ніч, бадьористо чухрали в город або самостай, або в парі, і цілісіньку ніч вештались по майданах та вулицях. Вони пожадливо обнюхували: чи не викине яка правовірна душа недоїдків з свого тлустого обіду, а проте, що мусульманська цивілізація не доросла ще до помийних ям, правовірні безборонно користувались тою асанацією [1] собачими жолудками. Добре, що та асанація нічогісінько їм не коштувала.

Зграя голодніх псів, дочекавшись звичайної данини, з пожадливістю накидалась на ню. Всі вони завзято гризлися за кожну кісточку і, вилизавши все каміння, вандрували далі, під друге вікно. Лихіші й сильніші прямували до яток з м'ясом, де лежали наготовлені задля них купи баранячих кишок, гнилого м'яса і таких інших ласощів. Але, очевидячки, щасливці ті належали до самих зубатих велетнів, се була, так сказати, шляхта собачої породи.

Щоночі в доброму мусульманському городі відбувались собачі бенкети на превелике лихо всім заїжджим френкам. Цілісіньку ніч, і щоночі, то там, то тут розлягалося не-

[1] Асенізацією.— *Ред.*

самовите виття і гавкотня гризучихся псів, і ніхто не важився виткнутись на вулицю без здоровенної палки та ліхтарні.

Але з першим світанням ранньої зірки все те зубате плем'я з повними животами любенько розходилось — кожде до свого пристановища, в сусіди до злиденного, огуденого люду, що рішивсь навіть утіхи — бути здатним до асанації города, де так розкошують їх правовірні браття. Мабуть, декотрі нишком завидували ситим песикам.

Один з таких псів, здоровенна висока собака, Ханим, з радісним гавканням зустрів братів ще ген-ген за їх оселею. То був годованець Абассана і найщиріший приятель тієї печери, в котрій жили браття і котру ніяк не можна було назвати хатиною.

Адже увесьденички Ханим пильно глядів господи. Він стояв на порозі логова або лежав у ньому і чуйно куняв, пориваючись з гавканням на кожду собаку та людину, що наближалась до входу. То була лиш єдина собака, що належала до товариства людей, з цілої зграї собак, що жили навколо села. Щовечора, уклавши спати хазяїв, вандрував Ханим за харчами в город. Того вечора прийшлось йому довго чекати. Він чуйно прислухавсь до нічної темряви, насторошивши гострі вуха і пожадливо втягаючи повітря тонкою, зубастою мордою. Його кудлата сіра шерсть то прилягала, то настовбурчувалась на міцній, твердій, як кістка, спині. Напослідок він не витримав і, тихо, жалібно виючи, побіг шукати братів.

Коли ж найшов їх і кинувся з радісним скавучанням і гавканням, то Абассан тихо і насилу підвів голову з плеча брата і також радісно усміхнувсь до свого щирого приятеля.

Ханим, запровадивши братів додому, метнувсь за харчами бігцем, на всі лопатки, щоб надолужити втрачений час.

Аль-Джабар, доплівшись через силу до свого логова, тихо уклав брата на мізерну підстілку, підклав йому під голову соломи з своєї постелі і напоїв водою з тикви.

— Ну, тепер спи, моє серце! — сказав він.— Може, завтра пошле тобі полегкість аллах милосердний! Завтра купимо хліба й сиру. Гроші єсть у нас.

І він намацав півфранку в пошарпаній, пришитій до киреї, калитці.

А далі, хитаючись, напрямився до озерця — краще сказати до болота, що біліло, вкрите парою, серед чорної ночі. Він проковтнув кілька ковтків теплої, вонючої води, обмив руки, намочив голову і, помолившись до неба, що зоріло ясними зорями, прохолоджений, почвалав спати.

Голова його крутилась, руки тремтіли, але він почував в собі утіху за зроблений вчинок, вподобання до свого звичного загрітого кутка і повну спроможність вдоволитися сном, тим єдиним, тим найбільшим багатством кождого голяка. І він мало що не впав на голу землю і зараз заснув, мов забитий.

Абассан не міг заснути. Він не здужав навіть обернутись і лежав нерухомо, не ворушачись, на тім самім місці, де поклав його брат. Він тільки тихо порушав смажними устами і ледве чутно шепотів божевільні речі. В його голові безустанно крутилось колесо самих нісенітних мрій. Йому привиджувалось, що він лежить на сріблохвилій воді, і та вода тонкими нитками розбігається від його голови. Нитки тягнуться ширше і дальше, перестріваються, сплітаються, розплітаються. Він пожадливо ловить їх губами і не може піймати, а губи горять, пухнуть, страшенно пухнуть і переміняються на величезні м'які подушки.

Ах, як, мабуть, добре спати на тих подушках! Тільки які вони гарячі...

Але що се світиться крізь срібристу блискучу сітку ясних ниток? А, се френкська леді, що подала їм срібну монетку. Добра леді! Нехай тебе аллах хоронить! Аж ось раптом все закутується чорним димом і хтось страшно гарчить в тім диму... Мов грім гремить і торохтить, та ще в самісінькій голові Абассана. Він силкується звести голову і не може...

— Ба, та се ти, Ханимє! Чого ти гавкаєш, Ханиме? Лягай спати!..— хоче сказати він. Та порепані губи ледве порушаються і бормотять божевільні речі.

Але тихіше, тихіше стає навкруги. Голова крутиться, мов хтось тихо гойдає Абассана на руках. Так хороше! Любо! І чудові, ясні, срібристі нитки тягнуться без кінця. Та хто се так жалібно вие над ним і так дуже дряпає його лабою? Тільки Абассан зовсім не чує болі од того дряпання; він бачить лише, що від руки його повзуть, простягаються на всі сторони гарні ясні нитки... Ба, та се зно-

ву Ханим дряпає його?! Чого йому треба?.. Ляговись спати!.. Абассан силкується підвести голову і глянути, куди його тягне Ханим. Що се?.. Людська рука! В крові! Вона лежить біля нього, і здається Абассанові, що то рука тієї леді, котра подала йому блискучу півфранківку...

Аж ось вмить знов страшенний грім, бійка... То собаки гризуться. Ох! Ханиме, не давай мене їм, тим страшним псам! Вони ростуть цілою лавою. Вони виповняють повітря. Скрізь дивляться їх страшні, зубаті морди і дико блимають очима. Та все-то те знов застелюють тонкі, срібристі нитки. Ах, які вони чудові! Вони звиваються в тонкі блискучі, мигтячі перстені; вони прудко крутяться, крутяться, і Абассанові здається, що він сам крутиться, мов ясне, срібне веретено. Так легко, любо...

Вмить страшна, пекуча біль в нозі — і Абассанові здається, що він міцно висмикнув ногу. Та се йому лишень здається, а в самій речі він ледве-ледве порушив пальцями. І знову закрутився хутко, хутко... Так добре! Тільки повітря хибує, дихати нічим... Він задихається, харчить...

Два собаки підповзли, мов тіні, і мовчки, крадькома, прихапцем почали гризти його ноги. Ханим їх не бачить. Він надаремне смикає, торкає Абассана, силкуючись звернути його увагу на те, що він приніс йому з города...

А в городі був справжній собачий бенкет. Збігшись на майдан, собачня бачила, як по нему мчались верхи дві жінки, тікаючи від чоловіка в темній кареї. Але кінь чоловіка того був прудкіший, бо він вискочив їм наперед і тяг ятаганом ту, що була ближче до нього. Жінка впала. Кінь її втік.

Араб зліз з коня і наблизився до жінки. До нього згори надбігли три товариші. Вони обідрали френкську жінку. Здерли з неї годинник, наруччя, дорогі перстені, калитку. Тепер можна сказати, що вона добре обізналася з арабами.

— Треба поховати «собаку»,— промовив стиха один розбійник.

— Не треба! — сказав також тихо другий.— Бачиш, пси! З'їдять її, й сліду не зостанеться.

І справді, навкруги була ціла зграя псів. Вони насторошили вуха і жалібно скавучали, чуючи дух крові.

Розбійники втікли. Собаки прожогом юрбою кинулись

до трупа. В метушні придушили якусь голодну, кривоногу. Вона, скавучачи, метнулась убік, а далі на трьох ногах, швидко шкутильгаючи, підійшла до трапези. Та не було вже місця біля трапези, звідусюди стрічали її зубаті морди.

Жінка була ще жива. Вона тихо, жалібно стогнала. Та собакам — що за клопіт! Щохвилини відгризаючись, гарчачи і кусаючись, вони швидко взялись до роботи, так що кістки захрумтіли, і м'ясо, мов сніг, почало танути під їх зубами.

Саме тоді з'явився на бенкет Ханим. Він ще здалеку почув дух свіжої крові. На одну хвилину спинився він, не розуміючи, відкіля взявся тут такий ласий бенкет. Але то була лише хвилина. В другій хвилині він прожогом кинувсь до трупа. Цуцики загарчали, але Ханим безборонно схопив одного за в'язи і шпурнув ним зручно навідлі. Цуцик хропнувсь об стіну і дав дуба. Але не встиг той долетіти ще до стіни, як Ханим мерщій скоїв таку ж штуку другому побратимові. Він зручно метнув ним догори, і побратим, зробивши в повітрі зо дві зворотки, бебехнув на землю і з вереском, підібгавши хвіст, дмухнув у перший, що натрапився, провулок. Всі цуцики спинились, мов тороплені. Всі вони належали до голоти, всі були кволі, недужі, жахливі собаки, і коли Ханим здорово здушив ще третього цуцика, а четвертого на льоту гамкнув за ногу так необачно, що кістка хрумнула, то всі цуцики відразу зрозуміли, що непереливки, і кинулись врозтіч.

Боязкіші, підібгавши хвости, дали драпака й не озираючись. А сміливіші умістились оддалеки і почали вичікувати, інколи жалібно виючи і од нетерплячки тупцюючи ногами або кілька разів кружляючи на одному місці.

А Ханим заходився коло роботи повагом і смакуючи. Він зробив честь правій нозі трупа і, коли заспокоїв перший голод і живіт доволі виповнився, згадав свого господаря нещасного, слабого Абассана. Адже він любив його так щиро, як тільки вміють любити ті одні собаки.

Нашвидку відгриз він праву руку трупа і з тим ласим запасом драпнув прожогом додому.

III

Сонце тільки ще починало сходити, як весь табір порушився, вмився, скінчив намаз і мовчки прийнявсь за щоденну роботу.

Два араби проходили повз логово, де спали Аль-Джабар з Абассаном. Труп чорної собаки лежав на їх дорозі. Вони зупинились, здивовані... Яким способом опинивсь тут отой труп? Мабуть, здорова собака забігла і дуба дала. Але під трупом була кров. Собака, очевидячки, була вбита.

Один араб зазирнув в печеру до приятелів і тихо покликав другого.

В логові, на порозі, лежала друга забита чи загризена собака.

Вона лежала біля закровавлених, обгризених ніг мертвого Абассана. Ханим обі лаби поклав йому на груди. Він не гавкав, не кидався, лише жалібно дививсь на захожих і тихо скавучав. Побіч него лежала відгризена рука мертвої жінки.

Араби відійшли і швидко посіяли переполох по цілому таборі.

Всі, старі й малі, діти й жінки йшли, бігли, громадились в печері братів. Все те кричало, лаялось, голосило, розмахувало руками. Аль-Джабар спав, мов мертвий, і лиш Ханим дививсь блискучими очима, жалібно вив і інколи здригався.

Нарешті розбудили Аль-Джабара.

Він хутко озирнувся, страшенно зблід, затремтів, міцно вилаявся і, схопивши важкий камінь, з усієї сили шпурнув ним в Ханима.

Ханим заскавучав, стрибнув, припав до любого тіла Абассана і почав лизати його холодну руку.

Певне він не сподівавсь від Аль-Джабара такої щирої дяки за його нічні вчинки. Адже він цілісіньку ніч не спав та гризся з собаками, що обложили тіло Абассана. Свідчили об сім два загризені цуцики. Один лежав тутечки, в печері, другий валявсь на дорозі.

Адже то він, Ханим, приніс вчора закровавлену руку френкської леді. Він, мабуть, мізкував так: «Абассан, очевидячки, слабий. Я з'їв трохи френкської леді і мені полегшало. Принесу і йому кусок. Він з'їсть і йому полегшає».

Очевидячки, в мізкуванню тім бракувало дечого. Адже ж то було собаче мізкування.

Арабів не так здивувала смерть і безщасна доля обгризеного Абассана; такі випадки лучались нерідко і були не в дивовижу в таборі. Їх здивувала біла рука френкської леді, з втиснутим здоровенними зубами Ханима чималим клаптиком тонкого кружева, закаляного болотом і кров'ю.

Та страшенна рука була живим доказом. Тепер увесь табір мусить відкуплятись від мусульманського права. Він мусив нести, щоби вблагати його, всі мізерні аббасики, всі шажечки, що збирав від френкських щедрих вандрівців, стоячи увесьденички на спеці, на соняшній шкварі, без їжі і пиття.

Воно певно — доказ був діло пусте. Його можна було все сховати — і не про те річ. Та весь табір дуже добре розумів, що скоїлося в городі щось незвичайне, що він мусить відповідати перед мусульманським правом. Адже усе в усіх таких незвичайних випадках, те право зверталось просто до табора і вихоплювало звідти жертву покути. І тепер кождий боявся за свою голову.

Проте ще з більшим завзяттям всі накинулись на бідолашного Аль-Джабара. Адже його брат виховав того поганого Ханима. Але Абассан лежав мертвий, а з Ханима що візьмеш? Очевидячки, за все мусить одвіт дати Аль-Джабар. Він винний через те, що хтось мусить же бути винуватим! І ось! на него гримали, його страшенно лаяли. Коренили його матір, батька, лаяли бороду його діда, голову прадіда.

Аль-Джабар слухав, чи не слухав,—він сидів мовчки, мов бовдур, схиливши голову на коліна та закривши лице руками і лиш інколи нервово здригаючись тілом.

Напослідок в цілому таборі не знайшлося ні одної правовірної душі, котра би не знущалась досхочу над нещасним Аль-Джабаром і не заплювала його.

Всі розійшлись і мерщій подались в город розвідати: що́ там скоїлося?

Аль-Джабар усе сидів нерухомо. Минула година, дві. Він не ворушився. Аж ось розляглась крикнява. Стало чути кінську тупотняву. Приїхали жовніри. Галасуючи і лаючись, увійшли вони в печеру. На них були різнобарвні куртки і обідрані чалми, а за поясом стирчали кинджали, пістолети і ятагани. За плечима кождий жовнір ніс довгу рушницю з грубою цівкою.

Один високий жовнір наблизився до Аль-Джабара і вдарив його кулаком по шиї.

— Вставай, собако! — гукнув він.— Іди, гадино, до каді! Вирву я бороду твого батька! Наплюю на могилу твоєї матері!

Аль-Джабар схопився, тремтячи цілим тілом.

Жовніри безперестанку лаяли і товкли його, міцно зв'язали йому руки і попровадили. Виходячи, він останній раз озирнувся на труп Абассана.

Жовніри посадовили його на коня. Вони міцно прив'язали його до кульбаки, ще й один сів спереду. А далі вся кавалькада підтюпцем напрямилась до города. І всі з табора, репетуючи на всі голоси, побігли за ними.

В городі перед домом баші зібралась чимала юрба і гомоніла вголос. Всі завзято вимахували руками, кричали і лаяли Аль-Джабара.

Баша сидів на вулиці під великим наметом, на м'яких подушках, і курив кальян. Попліч нього сидів Аль-Рахим, славетний розбійник, і також курив кальян. Як скоро привели Аль-Джабара, баша накинувся на нього:

— Говори, собако! — кричав він.— Признавайся, проклятий, як ти забив френкську леді? Тепер нас всіх завоюють сердиті френки. Всім нам буде дуже погано. Заполонять нас френкські собаки. Говори! Признавайся, розбишако! Прокляну я душу твого діда й прадіда!

Аль-Джабар мовчав. Він добре розумів, що нічого говорити. Його заздалегідь засудили, а справжній розбійник сидів попліч баші. І про сеє знали всі люди і дивились, як на звичайне. Адже Аль-Рахим був багатир! Його знав і Туніський бей, котрому він раз у раз настачав жінок до гарему.

— В тебе,— правив баша,— знайшли руку френкської леді. Трусити мені його зараз! — закричав він.— У нього напевне знайдуться і всі речі френкської жінки!

Коли Аль-Джабара трусили, стріпонули одежу, і новенька півфранківка викотилась з кишені.

— Ось, ось, собако! — скрикнув баша.— Звідкіль у тебе ота монетка?.. Адже вона належить до френкської жінки. Се ясно як день!

І баша на сей раз сказав чисту правду.

— Повісити собаку! — гукнув він. — Ей, жовніри! Ведіть вішати нікчемного!

Аль-Джабара одпровадили на маленький пляцик поза домом баші.

Там стояла шибениця. Всі громадились біля неї і замовкли, дожидаючи цікавого видовища.

Через півгодини тіло нещасного тихо гойдалось на бантині. І до самого вечора приходили люди, лаяли і плювали на шибеника. Приїздили і мілорди, і леді споглянути на жертву мусульманського провосуддя. Адже то таке цікаве!..

Пізно ввечері, як увесь город поснув, біля шибениці опинивсь Ханим. Цілісіньку ніч просидів він коло тіла Аль-Джабара, похнюпивши голову і стиха жалібно виючи.

Вранці наблизились до шибениці жовніри. Один з них схопив каменюку, міцно вилаявся і шпурнув нею в Ханима. Камінюка глухо загула по його ребрах. Він жалібно заскавучав, гавкнув, ліг на землю і щільно притулився до шибениці. Жовнір підійшов, сціпив зуби, вийняв з-за пояса довгий пістолет і, випаливши, розтріскав Ханимові голову...

Г. М. Потапенко

ЗАДЛЯ ХАЗЯЙСТВА

I

Думка ся повстала так несподівано, що сам Єрмак, якби йому за хвилину перед сим накинули її,— здвигнув би плечима, а може й плюнув би.

Він стояв серед свого спустілого двору. Лівою рукою обіймав він кінець обтесаної колоди, другий кінець котрої упнувсь в землю; правою ж рукою з митецькою зручністю уважно свердлив в колоді дірку. Біля самих воріт, згорнувшись клубочком, лежав його вірний товариш — Барбос. Барбос відрізнявсь од других істот собачої породи тим, що мав злотисту, кудлату шерсть і довженний, до самої землі хвіст, до котрого причепилось, аж наче приросло, безліч реп'яхів, через що хвіст той був мало не такий завгрубшки, як і Барбос, і при рухах дуже заважав свойому господареві.

Єрмак був тесля — ще до того єдиний тесля на весь Арнавтівський хутір. Він лагодив всі хуторянські васаги і візки; з-під його митецької руки вийшли всі арнавтівські корита, тачки, засіки і такі інші здобутки тесельського цеху. А тому що хуторяни були люди статечні і у всьому любили порядок,— у Єрмака невиводно було чимало роботи.

День був зимовий, але теплий.

Полудневе сонце силоміць пробилось крізь білі спігові хмари, оддалось в дрібненьких клаптиках свіжого, ще падаючого снігу, і заходилось коло своєї роботи. Зараз почали блякувати білі празникові покривала очеретяних стріх, сніг потроху станув і перемінивсь в рідке болото. Коли сонцю лишилась лиш четверта частина денної дороги,

на землі, на стріхах та на деревах не було вже ні одного клаптика снігу.

За той час Єрмак просвердлив діру в колоді і, хотячи упевнитись, чи добре зробляна робота, уважно зазирнув на саме дно діри і там знайшов... Дивна річ! Там знайшов він свою славетну думку. Се, річ певна, було звичайним випадком, і думка, може, давно вже ховалась в потайнику Єрмакової душі, і ховалась так добре, що навіть сам Єрмак не постерігав її. Тепер вона природно витікала з передущого міркування.

А передущі міркування були такі: сусіда Трохим ревно благав не задержувати роботи. А хіба коли лучилося, щоб Єрмак не відбув на час роботи? Єрмак як скаже слово, то вже неодмінно зробить, а коли не можна, то так просто і відріже: годі! Кождий хуторянин посвідчить, що Єрмак чоловік статечний. Через те в нього руки завсігди у роботі й чимало перепадає йому. Не грішми — так хлібом, не хлібом, то живністю — однаково, для всякої річі знайдеться місце, в хазяйстві всякий дріб'язок здається. Се так; та сила в тім, що хазяйства Єрмакового якось не густо. Куди ж воно дівається? Чоловік він не п'ющий — себто не то, щоб а-ніже, а знає, коли належить випити, а коли й не слід; взагалі чоловік статечний і метикуватий. Та що ж? Невважаючи на прибуток з ремества та на статечність, двір в нього — пустиня. Ні телиці, ні поросятка, ні курки; в хаті — стіл, лавка, піл та два образи в кутку, а в кишені і двох десятків карбованців не полічиш. Чому ж се так? Адже літ із десять перед сим було в нього гарне хазяйствечко. Все було своє, не куповане, любо було оком скинути. А тепер все якось перевелось нінащо. Діло ясне: сталося так через те, що от вже десять літ як скоїлося велике лихо. Його вірна Улита, з котрою він прожив тихо та в згоді більш як двадцять літ, зоставила сей світ злиденний і перебралась в кращий. Бідувати не бідує, се правда, а все-таки якось ніяково почуваєсь його хазяйська душа серед тої пустки. До того ще він вічно сам на сам з своїми струментами, котрих хіба тільки в домовину не візьме. Ні з ким порадіти, ані полаятись. Впрочім, відтоді, як померла Улита, у нього якось не бувало ні радощів, ні горя. Життя проходило мляво, безбарвно, пусто. І в серці в нього було так само пусто, як в хаті, на дворі й на току.

Улита померла, не лишивши йому діток. О, се було дуже жорстоко! Ну — була би в Єрмака дочка,— вона б те-

пер виросла, хазяйнувала б, в хаті лунав би її молоденький голос, вона доглядала б, піклувалась старим батьком. І життя його було б овсі інше. Якби не дочка, а син — і то було б добре. Сина Єрмак оженив би, невістка пантрувала б господи, пішли би онуки... Ех, хороше, весело жилось би тоді Єрмакові! Так, покійниця Улита — щоб легенько жилося їй на тім світі — краще зробила б, якби лишила Єрмакові сина або дочку, а ще краще, якби сама лишилась на сім світі...

Постарівсь таки Єрмак за ті десять літ. Куди? Хіба він такий був?! Гляньте, що се таке в нього на голові? По краях висить якесь біле клоччя, а посередині здоровенна лисина. Вуси в нього білі, а борода жовта. Бороду спершу він голив, а потім докучило — кинув, і тепер вона схожа на поляну, що вирубали ліс і полишали сухі пні. Лице в нього широке, червоне, дзюбате. Далебі, якби мав дзеркало, то, мабуть, ніколи не зазирнув би в нього. Отсе — охота бачити себе таким нехорошим?! А головна річ — нудно, пусто, сумно, нікому сказать: «добридень», нікого послати до чорта. Натура в нього сімейственна. Коли б у нього була жінка, діти,— здається, отак би день і ніч працював, собі нічого не взяв би, усе для них, най би їли і пили, а йому було б весело, страх як весело! І ось такому чоловікові останок життя довелось проводити в повній самоті і бачити власними очима, як хазяйство, зібране могутньою рукою покійниці Улити, щезає, ба, вже давно щезло! Ні, далебі...

Якраз саме тоді Єрмак скінчив свердлити дірку і зазирнув в ню. І лиш тільки наважився дмухнути туди, щоб видмухнути стружки, як його вразила гадка.

— А хто ж мені заборонить одружитись?! — вигукнув він, звертаючись до ворони, що сиділа на комині його хати. В відповідь на се ворона з переляку замахала крилами і полетіла геть. Очевидячки, вона й не думала боронити Єрмакові одружитись. Але виклик той перепудив не одну ворону. Виявивши свою гадку, Єрмак випустив з рук колоду і зробив такий рух, як би наважився тікати від себе. Саме тоді він почув, що спина його вспріла,— певна ознака сильного зворушення. Та тікати було нікуди. Ідея народилась на світ і неминуче тра було сповивати її і взагалі обходитись з нею як з немовлятком. Єрмак перехрестився і плюнув.

— Нечиста сила підкушає! — пробурчав він. Він згадав про свої літа, і в голові його промайнула якась невиразна лічба. Про ту лічбу можна було сказати одно, що вона була чимала — ні то 50, ні то 60, а бути може, щось середнє. Як німець брав Севастопіль (Єрмак був переконаний, що Севастопіль брав іменно німець), Єрмакові було під тридцять, а скільки відтоді пройшло — за нікольством не лічив. Невважаючи, однак, на те, що думка та здавалась йому нісенітницею, вона міцно засіла в Єрмаковій голові. Інколи вона ніби кудись щезала, і тоді Єрмак всміхався і говорив: «Яке вигадав!» І тоді здавалось йому, що він пошуткував сам з собою; а думка, гляди, знов верталася, і Єрмак непостережено для себе починає марити на той темат.

Він бачив, як поволі одмінювалась його хата. Замість облупаного, десять літ не мастяного комина в хаті його стоїть біла огрядна чепуруха-піч з розмальованими синькою гзимсами, з химерними малюнками якихсь дивовижних птахів — все тією ж синькою. І стоїть піч та не без діла, як се було досі; в ній палає і гучить веселий вогник, а на тому вогникові сичить борщ в здоровенному горщику і шкварчить поросятина. В хаті тепло і затишно. Ліжко заслане чистим рядном, а гора подушок в червоних пошивках любо лоскоче взір. В кутку з'явились нові образи, а перед ними висить і кожде свято засвічується лампадка, а по хаті розходиться гарний запах оливи.

На дворі з'явилась нова повітка, споруджена руками самого Єрмака; до тої повітки заганяється на ніч птаство, і Єрмак бачить, як з гамом і криком проходить ціла юрба гусей, курей, качок. На оборі стоїть корова, а може, як бог поможе, дві або й три. Від них так і тхне запах свіжого молока. Хтось йде з дійницею, чутно легенький ляск батога, котрим відганяють теля від корови: «Тпручки! тпручки!» В свято сусіди почали ходити до нього в гості, і він ходить до сусід. Ах, хороше, хороше! Все се було літ із десять перед сим. І невже ж воно так і слизнуло в вічність, не лишивши ніяких слідів? А слідів і не видко. Пусто, темно та сумно, як в далекій височині неба негодою в осінню ніч, коли не видко ні місяця, ні зірок, лиш нічний вітер висвистує свої довгі, страшні пісні... Один та один, до смерті один! Вмреш — поховати нікому. Та що?! Добре, що в Єрмака груди залізні, що ніяка хворість не павідувалась до нього. А вмить — чого не дай боже — він обля-

же — тоді що? Та тоді хоч дубій з голоду. Води подати нікому.

Еге, по правді сказати, нічого в тім немає смішного, що Єрмак надумавсь одружитись.

Але хто піде за нього? Отсе питання, на котре завагався б відповісти і самий меткий з хуторян. Річ певна — якась удовиця, котрій також докучила самота. Хуторянських удовиць хоч зараз перелічи. Гапка Козульчиха — ся дуже молода, їй всього літ тридцять — такого ж чоловіка їй треба? До того ще ходить про неї поговір, що вона засиджується на вечорницях, а після вечорниць ще довго, довго не вертає додому... Та й нащо йому молода? Ще коритиме або прилюдно за парубками бігатиме й тим ганьбитиме його чесне, незакаляне ім'я. От Пампущиха Хведоська — добра баба: хазяйновита, роботяща, і про неї жодного поговору немає. До того вона не так то вже й молода — літ за сорок, та от біда: в неї вісім душ дітей; адже то будуть не й о г о діти, чужі, як вони дивитимуться на нього? Підуть свари, розладдя... Ні, небезпечно. А вона пішла б — затим що їй важко упоратись з тою юрбою. Про Устю Совченкову й говорити годі. Їй вже шістдесят, вона на ладан дише, куди вже тут про заміжжя думати? Та хто ж? Не свататиме ж він дівку, хоч би й таку, що засиділась!.. Перве — засміють, а друге — що він робитиме з нею.

Здавалось, ідеї судилось вмерти, але враз Єрмак нагадав... «А Ониська!» Як же він забув про Ониську, котра овдовіла на два роки перед сим, восени, як то була страшенна негода і чоловіка її грім забив; котрій всього-навсього літ із сорок п'ять і в котрої так саме як і в нього, немає дітей? Адже се іменно те, чого йому треба. Далебі, можна подумати, що Ониська іменно задля нього існує. Такої хазяйки в цілім хуторі немає, шкода тільки, що їй нічим хазяйнувати. А головна річ — вона напевне піде за нього, тим що охоча до заміжжя. Вона була вже за двома чоловіками: перший був москаль — його забито на війні, а другого грім забив. Ось що тільки недобре, що оба чоловіки її померли не своєю смертю. Мабуть, така її доля, і тоді Єрмак... Е, та що там! Однаково — долі не об'їдеш.

Годі — Ониська. Вона заволоділа всіма думками Єрмака. Він кинув роботу і в той день ні за що вже не зміг взятись.

II

Слідуюча днина зовсім не була схожа на зимову. Зрання небо було чисте і по ньому, мов весною, пливло ясне, веселе сонце. Єрмак рано вийшов з хати. Цілісіньку ніч перевертавсь він на твердій постелі, надаремне пробуючи заснути. Голова його зовсім не звикла до такого натовпу думок, який довелось йому витримати в ту ніч. Думки ті не були вагованням, питання було скінчене безповоротно, лишалось розважити, як все впорядити.

Забувши вмитися і навіть помолившись нашвидку (на що іншим часом не відважився б, бо боявся бога), Єрмак вийшов за ворота і поплентавсь повз хуторянські хати. Хутір вже прокидався. Господині порались з птаством, з телятами, доїли коров, носили воду на плечах; господарі збирались в плавні — очерет жати.

Першим зустрівсь йому сусіда Трохим. Єрмак поквапився привітатися і мерщій минути його. Обіцяна робота не була ще готова, і се була майже перша недбалість, відколи Єрмак теслював.

Неподалеку від озера, оточеного стіною пожовклого очерету, на розі стояла присадкувата хатка Ониськи. Тут Єрмак спинився і почав дивитись, що робиться на дворі, притуленім до хатинки. Ониська, як щира господиня, прокинулась рано і поралась біля своєї корови — цілого її маєтку, коли не лічити чотирьох курей та півня. Серед двору стояла корова зростом з доброго бузівка, з здоровими чорними латками по брудно-білому тлі спини. Вона нахилила голову до цебра і з повагою, статечно лигала помиї. Перед нею з дійницею в руках стояла і терпляче чекала Ониська. Єрмак подумав, що се вигідна хвилина постояти оддалеки і ще раз спочатку обміркувати свою справу.

Ониська була істота невеликого зросту, сухорлява, плоскогруда і без всяких ознак грації, звичайної у жінок. В неї було маленьке лице з дрібненьким носиком; зубів в роті, очевидячки, було не густо, бо щоки позападали, мов ями, і рот зійшов на задній план; через те ніс, невважаючи, що був такий дрібненький, грав на лиці головну ролю і лиш навзаводи з ним йшов підборідок, крихітку задертий догори. Ониська завсігди трималась боком, тому що дивилась лиш одним оком. Другого ока в неї зовсім не було, і ніхто, не виключаючи і самої Ониськи, не зміг би сказати, коли вона його рішилась. Голова її була зав'язана

великою вовняною хусткою, котра за часів своєї і Онищиної молодості була барви воронячого крила, а тепер від невблаганного часу та дощів набула колір тих помий, що лигала корова. День був теплий, і Ониська була без свитки, в одній спідниці з червоними цятками по синьому полю — з обшарпаним подолом.

Такий мала вигляд красуня, що заволоділа думками Єрмака.

Корова благополучно скінчила снідання і своїм широким язиком вилизала дно цебра. Відтак вона повернула морду і подалась до току, а за нею потюпала і Ониська. Єрмак подумав, що пора й йому прилучитись до тої компанії, і вже зробив ступінь наперед, але замість того, щоб йти далі, зупинився і з пересердя плюнув.

— Нечистий розносив тебе! — пробурчав він собі під ніс. Нечистий ніс саме Марійку Кившенкову, котра, загодя упоравшись з своєю худобою і вирядивши чоловіка у плавні, простувала до Ониськи в єдиній цілі — поцокотати. Марійка Кившенкова була типом сільських баб, що мають, очевидячки, лиш один клопіт — безперестанно розплоджувати рід людський. Ні час, ні обставини, ніяке лихо, здавалось, не лишило на ній жадних слідів. Вона завсігди здавалась бадьористою, здоровою та веселою, цілий день працювала, судила і лаялась заразом, всюди здолала поспіти на час. Але се не перешкоджало їй мати чималу громадку дітей і раз у раз ходити з великим животом, обіцюючим новий прибуток в сім'ї.

— Здорові були, дядьку Єрмак! — звернулася вона до Єрмака.

«Проклятуща баба має добрі очі!» — подумав Єрмак. Але коли вже спостерегли його — нічого робити — приходилось відповідати.

— Здорові будьте й ви, Марійко! — сказав Єрмак доволі суворо і, щоб залагодити свій не зовсім приязний тон,— додав: — Давно вже я не бачив вас, Марійко! А що поробляє Каленик?

— Еге, ще сонечко не сходило, як я вже виправила Каленика у плавні! А в вас ниньки свято, чи що, дядьку Єрмак? Що то ви сьогодні — празникуєте?

Єрмакові здалось, що в тому питанні було трохи хитрощів. «Здається, вона, суча дочка, догадалась, чого я прийшов!» — помислив він.— «Ну й нюх в того народу, в баб!»

— Та ні. Яке там ниньки свято! — відповів він.— Так... Діло маю до Ониськи.

Саме тоді Ониська почула розмову і здалеку повернула на вулицю своє єдине око. То був погляд здивування. Яке там діло може мати до неї тесля? Єрмак сидів на другому кутку хутора, Ониська ні за чим не зверталась до нього, затим, що вдовольнялась старим, що полишалось після другого чоловіка. Взагалі з Єрмаком вона не мала жадних зносин і навіть мало знала його, а тут — на тобі! діло.

Єрмак і Марійка подались на тік.

— Помагайбі! — несміливо промовив Єрмак, звертаючись до хазяйки. За той час він силкувавсь вигадати якесь діло, котре б мало зв'язок з його ремеством.

— Спасибі! А що то таке принесло вас, дядьку? — спитала Ониська. Вона вже присіла на шпиньочки і заходилась доїти корову.

— Принесло?.. Гм... Та як вам сказати?! Діло пусте... А мені, при моїй роботі, самі знаєте... Всяка дурниця, коли воно... дерев'яне!.. Головна річ, щоб міцне було!..

Говорячи тее, Єрмак ще таки не вигадав слушної причини своїх одвідин. Він звів очі в самий куток току, де, схилившись на бік, спочивав старий віз, зламаний ще за покійного чоловіка Ониськи і досі лежавший без жадного пожитку. Вечорами на ньому впоряжали собі сідало чотири курки з півнем на чолі. От той-то віз і вивіз Єрмака.

— Проходив я якось повз ваш тік,— правив далі Єрмак вже зовсім сміливо,— бачу, віз валяється... Віз то мені знайомий, тому що я сам робив його; покійний чоловік ваш заплатив мені за його двадцять п'ять карбованців, ще й мішок проса... От я й думаю собі: навіщо, думаю, Ониськи отой віз? Стоїть він без пожитку, даремнісенько місце займа. Зовсім він їй зайвий. А мені в моєму майстерстві всяка дурниця... Дерева в ньому — гибель! Так чи не продасте часом?..

— Чому ж не продати? — відповіла Ониська. Така продаж була дуже вигідна задля неї.— Можна й продати. Він мені нащо здатний!

— Так ото я й прийшов за тим! — промовив Єрмак і згорда глянув на Марійку, а в душі подумав: «Ну, що, багато взяла, хитра бабо? Думала — оттак перед тобою все й викладу?! Якраз! Не бійсь, не на дурня наскочила».

Але Марійка не зрозуміла того погляду і почала бойко оповідати, що сеї ночі пакосні свині сусіда Терешки за-

лізли на тік, розвалили пліт і повлазили навіть в сіни. Оповідання було досить довге і повне метких та досадних слів, котрі напрямлялись до сусіда Терешки, його жінки, дітей, до всієї рідні їх, живих і мертвих, наче б то вони, а не свині скоїли отой виступок. Скінчивши своє оповідання і вдовольнившись вспівчуттям Ониськи, Марійка згадала, що у неї горить в печі, і майнула додому.

— А яка ж ваша ціна буде? — поспитала Ониська в Єрмака, котрий сів на перекинуте догори дном корито і вдивлювався в далечінь.

— Ціна?..— жахливо перехопив Єрмак.— А, правда. За віз! — Він зовсім забув про ціну й про віз; думки його кружляли коло іншої речі. Настала трудна хвиля. Він вже міркував, чи не купити йому справді воза та не помандрувати з ним домів, заховавши в глибині свого серця і нікому не показавши свого заміру. Хто його зна, як думає про се Ониська? Бути може, се видасться їй смішним? А може, вона вже наважилась на самоті доживати вік свій? А відтак — як не вдасться — ще рознесе по хутору, і всяке почне тикати на нього пальцем — от старий дідуган, що на старості літ вигадав женитись! Отсе дядько Єрмак, котрому Ониська піднесла гарбуза!.. Е, та що се він злякавсь, наче маленький хлопчик?! Хіба він не господар власних вчинків? Отсе — вигадав, чим лякати себе! Що тикатимуть пальцем?! А біс їх бери, най тикають хоч і всіма! Єрмак знає, що робить.

— Я, Онисько, не затим до вас прийшов! — почав він з твердістю чоловіка, що безповоротно рішив важне питання.— То я при Марійці не хотів говорити, бо діло особливе, а у неї, в Марійки, язик... самі знаєте який!.. А діло моє ось яке.

Тут він на хвилинку спинився, подумав, якби краще почати та не наговорити багато, а скоріше виявити саме діло.

— Бачте, Онисько, ви от все одні порається з хазяйствечком, а ладу й немає... Перш було в вас дві корови, а тепер одна; перш пам'ятаю, і пара свиней було, і гусей з двадцятеро, і бичків пара... ще за покійника!.. А тепер все воно перевелось. І хатинка на бік вже дивиться. Та й у всьому таки ладу бігмає. А самі — б'єтеся увесьденечки!.. І все самі, та самі!.. А я ото так саме, як і ви — один, як пальсць, на світі! Хазяйство моє йде ніворотом...

Працюю, як віл, а товку жадного... Та й пудно! Часом такий сум візьме, що хоч йди та й втопись!..

— Що се ви, дядьку Єрмак, такої сумної завели?! — зітхнувши, перепитала Ониська.

— Та так воно виходить, Онисько! І прийшло мені до голови: ви одні і я один. Що, якби нас та докупи?

Поставивши таке питання, Єрмак дивився на Ониську, чекаючи відповіді. Але Ониська не зрозуміла, до чого воно йде.

— Як то, до купи?

Та так, значиться, в одно! Щоб нам одружитись... От!

— Ох ти, господи! Нам одружитись? Та що се вам, дядьку? Нам пора думати, як би грішну душу спасати, а ви — одружитись!

— Отто ж вкупі і думатимем!..

— Адже я вже за двома була! Та що се ви, господь з вами, підкушати прийшли?!.

— Ат, чого підкушати! Хіба я чорт, щоб підкушати? Я діло кажу. Ви поміркуйте: чоловік я роботящий, се вам кождий хуторянин скаже, заробітків в мене на п'ятьох вистачить. Люди дають мені і пшеницю, і жито, і просо, і грішми — всячину. Хата в мене ясна, простора; єсть і хлівці, а худобу роздобудем, в один день роздобудем; і всяку птицю і всяку всячину заведем, і будете ходити в мене, як панія, все своє, ні за чим не треба до людей ходити!.. А на випадок — слабість як[а] — в вас чоловік єсть, ви не самі. От і порівняйте: одній — чи двоє! Га?..

На ту хвилину Єрмак дійсно з'являвсь спокусителем. А то ж він говорив Онисьці такі ніжні слова: «Хата ясна, простора! Ні за чим не треба до людей ходити!.. А в слабості чоловік єсть — вона не одна!..» Та ж се саме ті слова, котрими визначався її ідеал, той ідеал, з-за котрого вона двічі виходила заміж і оба рази на недолю! Як тут встояти проти такої омани? Не горювати, жити спокійно, в достатках — от що обіцяв їй Єрмак, і за ним все те було б, бо він чоловік статечний, хто сього не знає? І Ониська замарилась під впливом тих речей.

— Ну? — спитав Єрмак.

— Ох,— стрепенулась Ониська,— чудно якось! І що се ви вигадали, Єрмак? Жив, жив чоловік один, а тут враз н-на тобі!

— Жив, жив,— а тут і докучило!..— підхопив Єр-

мак.— Та ви поміркуйте. Коли чоловік один... Один в хаті, один на дворі, один на току, всюди один... І нікого в нього немає... Що тут вийде? От і в вас так само. З шкури лізете, а нічого не маєте. А то і корівок мали б зо три, і гусей, і курей, і індяка буде. І орати почнем — одно слово — повне хазяйство... Принаймній видно, що живеш; а то мрієш, мрієш, а далі глянеш, поділося кудись... Сховали в землю!.. Та й поховати нікому!

Ах! Знову ті речі! «І орати почнем! Господи! Господи!» Ониська чує, що руки в неї так і сверблять, так, здається, взяла би граблі та громадила б, в'язала б снопи... Два роки вже нічого такого не було. Воно то було, та на чужій ниві, в чужий засік! А тут своє господарство!

— Ах, добре, се ви говорите, Єрмак! Добре! Та... страшно! — вихопилось в неї з грудей.

— Е, що бо ви, Онисько, наче вам шістнадцять літ! Бач! Два рази вінчалася, а за третім разом жахається!.. Кажу ж вам, що добре буде! Ви іно зважте: тепер у вас...

І Єрмак знов почав виставляти перевагу «тоді» над «тепер». Ониська стомилась, слухаючи його.

— Ви краще приходьте завтра ранісенько,— попросила вона,— а я поміркую. Таке діло — не можна відразу!..

— Ну, гаразд! — згодився Єрмак.— Тільки думайте нишком!

Він вже був сливе переконаний, що Ониська згодиться. Того дня був він спокійніший. Вернувшись додому, він зараз узявсь до праці і незабаром відніс сусіді Трохимові його роботу. А сповнивши той святий обов'язок, ліг спати.

III

Ониська почала «думати нишком». Вона довго зоставалась в тій позі, в якій лишив її Єрмак. Перед нею стояла дійниця з молоком: корова вже не раз обертала назад свою морду і кидала на Ониську зачудовані погляди. Вона не розуміла, навіщо силували її стояти без всякої потреби на одному місці, коли можна було ужити час не без пожитку, себто з'їсти оберемок-другий сіна. Ониська тоді лиш очумалась, як заболіли в неї зігнуті коліна. Однак і після того — розв'язання питання не посунулось і на один ступінь. Ониська зовсім не вміла «думати нишком» і чула незвитяжну потребу зламати заповіт Єрмака і розповісти

про все Марійці. Марійка жінка розумна, от вони вкупі і поміркують.

Пустивши корову самопас, Ониська зайшла в хату і поставила на ослоні дійницю з молоком. Діло було пильне, ніколи було думати про те, щоб, як звичайно, процідити молоко в глечик та винести до комори. Саме тоді, як Ониська подалась до дверей, щоб йти до сусідки, двері рипнули, і в хату ввійшла Марійка. Вона оглянула піч — там було все гаразд, і отсе прийшла доказати деяку подробицю до нічної пригоди.

— Знаєте, Онисько, я ще забула вам розказати!.. В сінях у мене стояв кадівбець з квасом!..— почала Марійка.

— Постійте, постійте-но, Марійко! Тут не до квасу!..— спинила її Ониська.— Сідайте-но на лавку, моя голубко! Я розкажу вам таке, що ви і за квас, і за свиней забудете!..

Марійка глянула на ню з питанням, але не подала вже голосу. Серце в неї затріпоталось. Вона вже ціла була під владою тої дивної новини, котру зараз їй розкажуть. Вона сіла з покорою, а поруч її умістилась Ониська.

— Ох! я не знаю, як і сказати вам! — з зворушенням в голосі заговорила Ониська.— Ото при вас приходив Єрмак, тесля...

— Ну?!

— Приходив він ніби за возом! А воза йому зовсім і не треба!..

— А-га!..

— Про віз се він наговорив так собі. А приходив він... Господи! От єй-єй... навіть вимовити страшно!..

— Та ну ж бо?! — питала її Марійка, тремтячи від нетерплячки.

— Одружитись хоче!..— скрикнула Ониська і закрила лице руками зо стиду, наче шістнадцятилітня дівчина.

— Та з ким-же? Господи!

— Зо мною!..

Марійка мало не скрикнула з зачудування. Отсе — новина! Вона тільки роззявила рот і великими та дурними очима дивилась на Ониську.

— З ва-ами?

— О, господи Йсусе! Зо мною, голубко моя, зо мною!..— говорила Ониська таким плаксивим голосом, наче Єрмак хотів не одружитись з нею, а покласти в домовину.

— А ви що ж на тее!

— Та я і не знаю!.. Він каже: один я, нидію, і ви, каже, так само. Хазяйство, каже, і в тебе і в мене якось не ведеться. А зарабляю, каже, силу і не знаю, куди воно щезає... А разом, каже, матимем і корівок зо три, і птицю, і бичків, і орати, каже, будемо... А на випадок, борони боже, слабості якої, ти не сама, а в тебе, каже, чоловік єсть... От воно яке!

— А що ви думаєте, Онисько! Адже воно правда, що Єрмак каже! На мою думку...

— Та ж мені 45-й рік, Марійко! Я за двома була!..

— Е, що там 45-й рік? Одружитись, річ відома, не задля того, щоб любитись... Задля хазяйства!.. Що там справді нидіти в самоті!.. Якби я була на вашім місці, я от ей-богу, і не замислилась би!..

— Ви пішли б, Марійко?

— От вам хрест святий, пішла б! (Марійка перехрестилась). Та ви зважте: що, якби, не дай боже, мій Каленик... тее... (Ах, се й вимовити страшно!) помер!? Що б я тоді почала? Що може жінка без чоловіка? Ні, тут і думати годі!.. Йдіть, Онисько! йдіть! Єрмак чоловік порядний!..

— Ну, спасибі вам, Марійко! Поймете віри — що як сказали ви мені се, то в мене наче сто пудів з плечей...

І справді, Ониська мало не вицілувала Марійку за те, що вона виявила її власну думку. Адже в глибині душі Онищиної засіла сливе незвитяжна хіть вийти за Єрмака.

Приятельки довго ще бесідували. Марійка замарилась і зовсім забула про борщ, що стояв в неї дома у печі.

Отся щира бесіда мала два наслідки. Марійка добре тямила, що бувають речі, про котрі до якогось часу випадає помовчати. Таке мовчання було для неї великим вчинком. Тадже не могла вона витерпіти, щоб не поділитись новиною навіть з своєю кумою Хведорою Камишихою. Кумі своїй вона так завірила, як і собі, або як Ониська їй, а через те не сумнівалась, що та не зрадить її.

— Ну ж й дива діються на світі! — розказувала вона кумі за чверть години після бесіди з Ониською.— Ото — Ониська! Га? На старості літ вигадала заміж йти! Ні, ви іно подумайте, кумо: їй п'ятдесят з хвостиком (п'ять з хвостиком Марійка пенароком додала), за двома була! І отаке вигадати! Ха, ха!.. А Єрмак також гарний! В домовину

дивиться! Не сьогодні — завтра вмре!.. І чим се вона його причарувала? Дзюбата, сліпа, беззуба!.. Гляди ж!

В куми, в свою чергу, знайшлась кума, котра також мала родичів на хуторі, а позаяк всі хуторяни були межи собою чи ближчі, чи дальші родичі, то надвечір цілий хутір вже знав, що тесля Єрмак бере за себе Ониську.

Ввечері сусіди, проходячи повз Єрмакову оселю, ставали і починали бесіду.

— Чи то правда, Єрмак, що баби по хутору плещуть? Ніби ви надумались женитись? — питали хуторяни.

— Брешуть ваші баби, як суки!..— сердито відповідав Єрмак і одвертавсь, щоб часом сусіда не зазирнув йому в очі та не вичитав там чого іншого. «А чортова баба — Марійка таки догадалась»,— думав він тоді.

Коли ж тими питаннями доїдали йому вже дуже часто, Єрмак розсердився і крикнув:

— А хоча б і так?! Чого вчепились, як воші кожуха? Ну, женюся, женюся, а тобі що?

— А з ким, дядьку? — поспитала жінка, що випадком проходила повз двір Єрмака.

— Та вже не з тобою, відьмо простоволоса! Бач, язик в неї теліпається, наче хвіст в мого Барбоса!..

Се був перший послідок щирої бесіди. Другий виявивсь тим, що на другий день, лиш тільки на сході визирнуло сонце, шляхом, що вів до найближчого села Книшів, прямували двоє подорожніх. Відрізнялись вони лиш тим, що один був високого зросту і в сивій смушевій шапці, а другий маленького зросту, в великій вовняній хустці невиразної барви. На обох були довгі баранячі кожухи та здоровенні чоботи. Нетрудно домислитись, що то були Єрмак та Ониська. Вони йшли в село Книші, до попа. Ониська мала виправити бомагу, котра свідчила б, що вона удовиця; Єрмак — єднати попа. Вони йшли мовчки. Єрмак чвалав широкими тяжкими кроками, Ониська дробцювала, ледве підіймаючи здоровенні чоботища, що лишились їй від другого чоловіка. Вона трохи лишалась ззаду і через те цілу дорогу наче наздоганяла Єрмака. Мовчали; але не через те, що не мали про що говорити,— навпаки — перед ними було стільки змін, стільки діла, що можна б говорити без кінця. Та вони ще не зовсім звикли до нових відносин і трохи соромились один одного.

Коли заманячила дзвіниця, а за нею, мов на долоні, все село, подорожні поскоршили ходу.

— Більш п'яти карбованців не дам! — сказав Єрмак, обертаючись наче не до Ониськи, а до дзвініці.

— А на що ж більш? Як я вінчалась з першим, з Остапом, то лиш чотири взяли!.. За другим, правда, сім, та ще дві мірки жита!.. Ну, дак покійник Кирило був чоловік не з абиякими достатками!..

— А я, як брав шлюб з покійницею Улитою, то зробив попові тачку. Тоді ще покійний отець Іван були,— а дякові корито, а грошей не давав... Може, і тепер що таке лучиться?..

Отсими споминами обмежилася їх бесіда. Вони вже входили в улицю села Книшів. Неподалеку від церкви стояв попівський будинок з зеленою покрівлею та жовтими віконницями. Ониська добре знала той дім, бо частенько робила у паніматки поденне. Єрмак поміркував, що йому випадає лишитись на вулиці, поки Ониська виправлятиме бомагу.

— А! Ониська! Здорова була, Онисько! — спіткав її панотець.— Ти за чим прийшла?

Панотець був чоловік поважних літ, з чорною бородою та довгими кучерями. На ньому була хванельова сорочка і кратчаті штани; він не панькався з своїми парафіянами і через те не зміняв задля них свого убрання. Ониська низенько вклонилась панотцеві і підійшла під благословення.

— Отсе до вашої ласки, добродію! — покірливо мовила вона,— просити, щоб видали мені вдовину бомагу!

— Вдовину бомагу? А навіщо тобі вдовина бомага?..

— Та от!..— Ониська зовсім засоромилась.

— Єрмак, тесля... знаєте, на хуторі... жінка, Улита померла... Дак він... побратись хоче зо мною! — Очевидячки, Ониська хотіла зіпхнути всю вину на Єрмака. Вона стояла ні в сих, ні в тих, поки панотець виповняв кімнату гучним сміхом.

— Ха, ха, ха, ха, ха, ха-а-а! — несамовито реготавсь панотець, притримуючи руками боки та живіт, наче боячись, що його могутній організм не витримає ще могутнішого реготу.— Дак ти... вінчатись?.. Ха, ха, ха, ха! — І він несамовито махав руками, наче просив Ониську одійти, або принаймні не казати більш таких неможливих речей. На той могутній регіт звідосюди збіглись: паніматка, куховарка, робітниця, церковний сторож та Фіделька —

паніматчина вихованка собачої породи. Громада, дивуючись, питала, що таке сталося.

— Ониська... вінчатися!..— тільки й міг вимовити панотець і знов зареготавсь.

Всі за його приводом почали сміятись, і кімната виповнилась дзвінким реготом на всі голоси. Фіделька, витягнувши морду, дзявкала, аж в ушах лящало.

Ониською почало тіпати. Спершу вона силкувалась промовити щось, але бачучи, що її не слухатимуть, ще до того чуючи за собою вину, почала хлипати, та так голосно, що всі, хто лиш сміявсь — раптом зупинились.

— Він прийшов... і... каже...— голосно хлипаючи, насилу говорила Ониська.— Ти, каже, нидієш... сама, каже... і хазяйство... А я, каже, також нидію... А тоді, боронь боже, слабості якої... В тебе чоловік, каже, єсть... І птиця і три корови... І орати, каже, будем... Так він ото говорив, а я й подумала... що ж, думаю! Ну... і гріх!.. Хіба я не знаю, що гріх? І тоді ж я йому казала: се, кажу, гріх, бо я за двома була!.. Дак куди ж! Як лихий схоче...

І Ониська гірко, прегірко голосила, і так воно виходило у неї жалібно, що всім аж ніяково стало за гірке глузування. Тільки дурна Фіделька усе дзявкала з завзяттям.

— Що ти кажеш, серце? Господь з тобою! — ласкаво спитав її панотець.— Який же тут гріх? (— А не підеш ти! — гримнув він на Фідельку, котра після того прожогом метнулась до третьої хати).— Тут ніякого гріха немає! Виходь собі з богом за Єрмака!.. Чому ж не пійти, коли хороший чоловік трапляється? Що ти не молода? Ну, се ще пусте! Се навіть робить тобі честь! Мабуть, ти дуже порядна жінка, коли він, не вважаючи на твої літа, вибрав тебе! Авжеж, авжеж! Тут нічого поганого немає!

Почувши таке, Ониська обтерла сльози і радісно зітхнула.

— Так гріха, кажете, немає? — ледве чутно поспитала вона.

— Немає, немає, серце, жадного гріха немає! Благослови тебе, боже! Так тобі вдовину бомагу? Ну, гаразд! Йди до дяка; ось тобі карточка. Ти покажи йому отсю карточку, і він дасть тобі вдовину бомагу... А ти не забудь дати йому за се карбованець. Чуєш? Він чоловік бідний!

Ониська простягла тремтячу руку і взяла карточку. На той час куховарка, робітник та церковний сторож ниш-

ком вийшли, бо глибоко почули Онисьшину кривду. З громади лишилась лиш одна паніматка.

— А ти заходь до мене, Ониську! Я тобі подарую хусточку на нове хазяйство! — з співчуттям промовила паніматка. Вона дуже любила Ониську і таки частенько дарувала їй старі хусточки і такі інші причандали жіночої тоалєти.— Я і образок подарую тобі!.. Поблагословлю!..

Ониська вдарила перед паніматкою поклона і з великим чуттям поцілувала її повну, м'яку, мов тісто, руку.

— Ну, а коли ж шлюб братимете? — спитав панотець.

— Та вже, певно, в неділю!.. А ви краще в Єрмака спитайте... Він тут за воротьми!..

— Ага! Ну, а що ти даси за вінчання? — правив панотець трохи пасмішкувато, але заразом і поблажливо.

— А Єрмак вже знає!.. Він за воротьми! Я зараз покличу його! — І Ониська, несміло ступаючи, потюпала кликати Єрмака. Тихий сміх панотця і паніматки проводив її аж до порога.

Єрмак попереду зняв в сінях кожух, витер ноги соломою, котра в тій цілі була розкидана на землі, і лиш тоді ввійшов до кімнати. Він мав вигляд чоловіка статечного, упевненого, що робить розумне діло, так що панотцеві і в голову не прийшло глузувати з нього.

— Так, значить, справляєм весілля,— спитав панотець коли Єрмак з пошанованням привітався з ним.

— Просимо,— з поклоном відповів він.

— А що буде за вінчання?.. я чоловік не багатий!

— Та що там торгуватись?! Десять карбованців одлічи і звінчаєм!

— Е, паночче! де мені взяти таку силу? Я отсе дорогою і Онисьці казав: п'ять, кажу, дамо, а більш ніяк не можна!

— Ну, як тобі не встидно, Єрмак! Поміркуй сам: ти вже з другою женишся, а Ониська за третього віддається. Як з вас не візьмемо, то з кого ж брати?..

— То ж то і єсть, паночче, що з нас випадає дешевше! Ми вже своє одплатили, як вперше вінчалися!..

— Та ж ти поміркуй!..— вмовляв панотець,— коли чоловік вперше вінчається, то се, можна сказати, природно!.. Таке вже право!.. Ну, а вдруге, так то вже примхи! А за примхи випадає і брати дорожче!..

— Не примхи се, паночтче! Де вже нам про примхи думати?! А хазяйство марніє, рятувати його треба! Яка вже там принада в Описьці?! Самі бачите, яка вона красуня!.. А що вона хазяйка, се кождий скаже!.. От за се саме й беру її! Ні, вже ви, паночтче, не дорожіться, їй богу!.. А то, може, вам полагодити що треба? Воно мені легше!.. Тачку або віз полагодити!..

— Гм!.. А воно правда! — весело сказав панотець.— В мене, знаєш, засіка зовсім розсипалась! От ти її і злагодь! Га!..

— Засіка?!.. Дак воно ж тее... засіка річ не легка! Тут би ще з вас карбованчиків із п'ять додачі!..

— Ого! Бач — який! Він хоче дурно звінчатися та ще на попові гроші весілля справити!.. Отсе й Єрмак!.. Ну, знаєш, я тобі додам три карбованці, а ти вже з дяком сам розлічись!

— Як же се? То ще й дякові платити? Окреме?..

— Ну, ти там і йому що-небудь зроби! корито, наприклад, або... Ага! от що: він якось жалівсь, що в нього ясли поламались, от ти йому і полагодь ясли!..

— Ясли?.. Ну, се можна!.. Се пусте!..

— Так ото і йди собі з богом! Значить — в неділю? Гляди ж, приходь до церкви заранння! Я вас перед службою божою звінчаю!

Єрмак погадав, що умовився з попом дуже вигідно. Саме тоді Ониська благополучно добула вдовину бомагу, і вони з легкими серцями вернулись на хутір.

IV

Неділя сталася пам'ятним днем для книшівської парафії. Книшівські парафіяни ніколи не визначались великою богомільністю, але на сей раз в церкві було повно людей. Попівський наймит розказав своїому приятелеві про те, що сталося в панотцевій кімнаті. Куховарка та церковний сторож від себе постарались, щоб цікава новина розійшлась помежи людьми. Їх оповідання були справджені великою повагою — паніматкою, котра поділилась враженнями з двома близькими молодицями. Напослідок сам піп переказав новину церковному старості. Сього було доволі, щоб новина рознеслась по цілому селу і зібрала до церкви парафіян. Чимало прийшло і з Арнавтівського хутора, і таким робом Книші прийняли зовсім такий ви-

гляд, як на празник. Затим, що церква не могла змістити всіх людей, декотрі товпились на цвинтарі; були й такі, що сновигали по вулиці, очікуючи пишного поїзду. Дітвора з галасом та вереском їздила верхи на довгих очеретинах навипередки і здіймала страшенну бучу.

День був морозний. Чоловіки були в здоровенних рукавицях і носили з собою їдкий дух баранячих кожухів.

Як же на шляху, там, де кінчається степ і починається село, заманячила невеличка купа людей,— по вулиці залунали поклики: «Йдуть! йдуть! гей, гей! молоді йдуть!»

Єрмак і Ониська були в тих самих кожухах, в котрих ходили до попа. Ониська була зав'язана новою зеленою хусткою, котра була шлюбним дарунком молодого, а у Єрмака чоботи були змазані свіжим, запашним дьогтем. Вони шли попереду, рядочком. Ззаду йшло скількись чоловіків і дві жінки. Єрмак спустив очі долі, бо настрій молодого покоління не віщував добра. І справді, лиш тільки порівнялись вони з парубками та дівчатами, як зо всіх боків посипались жартовливі уваги:

— Отсе так молоді! Отсе весілля! Нічого сказать!..

— А молода зубки десь вдома лишила!.. Ха, ха!..

— Та й молодий з половину забув!.. Хо, хо, хо-о!..

— Ей, хлопці! — гаркнув один з парубків майже над самим ухом Єрмака,— чого ви дивитесь? Що се дядько Єрмак дівчат нам відбиває? Та дивись — ще саму найкращу! Відберем, чи що?..

Та прикладка викликала голосний регіт по цілій вулиці.

— Як же се, дівчата, молода та без квіток? — вихопилась бойка, червонолиця дівчина, зазираючи просто в лице Онисьці.

— Хоч без квіток, а все ж під вінець йду, а ти от і з квітками, а ніхто не бере тебе!..— не витримала і відгризнулась Ониська.

На се громада знов відповіла реготом, чим виявила свою безсторонність. Декотрі з парубків звернули своє кепкування на дівчину.

— А що? З'їла? Добре! добре! Ото Ониська! Так її, так!..

— А чув ти, що покійна Єрмакова жінка вінчається нині на тім світі з покійним Онищиним чоловіком? — зашуткував хтось.

— З котрим?

— Та мабуть із сто первим!

— О-хо, хо, хо, хо-о!

Дітвора, нічогісенько не розуміючи, скакала перед самими носами молодих, сіпала їх за кожухи і верещала щосили:

— Тю-у! Тю-у-у!..

Врешті процесія наблизилась до церкви, і тоді молоді відітхнули вільніше. З-за церковної огорожі виглянули сиві бороди поважних парафіян, і молодіж зараз замовчала. Взагалі — ні проти Єрмака, ні проти Ониськи, ні проти їх шлюбу ніхто і слова не сказав би. Навпаки, кождий з тих, що кричали та шуткували, дуже добре розумів, що Єрмакові потрібна господиня, а Онисьці — господар, що про любощі не може бути й гадки. Молодіж просто покористувалась з оказії подуріти, і всі ті на погляд злосливі кепкування були перейняті празниковим настроєм.

Коли купка порівнялась з попівським домом, Ониська відрізнилась і пішла до паніматки по обіцяне благословення. Останні, з Єрмаком на чолі, напрямились до церкви.

Серед церкви стояв вже маленький стілець. На нім лежало невелике євангеліє і вінці. Незабаром дяк приніс і поклав рядом з євангелієм кіреч, виповнений вином. Ониська, засапавшись, прибігла від попаді. Перед стільцем розіслали хусточку і на ній поставили молодих. Почалось вінчання. Єрмак, ні Ониська не зрозуміли й одного слова з того, що читав піп і співав дяк. Три сотні очей дивились на них і, здавалось, збирались проглянути їх наскрізь. Жінки шепталися межи собою та показували пальцями на Ониську. От вже зв'язали їм руки і почали водити воколо стільця. Дяк заспівав: «Ісаіє лікуй», і обоє разом згадали вони свої молоді ліга, коли їх, так саме, як тепер, водили округи стола і співали ту саму пісню. Тільки тоді молода була в квітках, а густі чорні коси були розплетені і попереплітані всілякими стрічками. І навкруги їх товпилась молодіж, і вінці тримали тоді над головами, а не на плечі, як тепер. Згадали і зітхнули...

Напослідок все скінчилось, і панотець обернувсь до них з короткою мовою. Що він там казав, ніхто гаразд не зрозумів, а лиш на кінці додав:

— А тепер поцілуйтесь, щоб перед лицем церкви засвідчити вашу любов...

О, то була трагічна хвиля! Їм, маючим вкупі сотню літ, свідчити свою любов! В церкві був страшенний тиск, очі всіх дивляться на них, всі нетерпляче чекають, коли вони «свідчитимуть любов»... Та хіба піп не знає, що вони вінчаються не для кохання, а задля хазяйства? Авжеж знає; чого ж він змушує їх цілуватись? Такий звичай. Не слід задля них ламати звичай, котрий споконвіку сповняють всі молодята! Особливо соромилась Ониська. Через те вінчання натерпілась вона стільки прикростей, образ, кепкування. І нащо вона згодилася? Ах, вона готова би відмовитись, та годі, вже по всьому...

І от серед глибокої тиші дві пари старечих уст стулились, і в церкві залунав поцілунок. Від зворушення молоді не розлічили, і поцілунок вийшов занадто дзвінким, майже палким... Вони вийшли з церкви дуже засоромившись...

Того ж таки дня, в обідню пору, хата Єрмакова і двір його, і вулиця біля його хати з'являли незвичайне видовисько. На вулиці і на дворі товпився народ. Хтось держав в руках здорову пляшку і частував охочих; десь в юрбі почувся писк скрипки; хтось вдарив в бубен, дехто з парубків та дівчат витанцьовував гопака. В хаті, за довгим столом, застеленим білою скатеркою і заставляним пляшками та чарочками, мисками з локшиною, з кусками вареної та смаженої поросятини, сухої риби, талірками з пиріжками — сиділи найповажніші з хуторян — чоловіки й жінки. То були ті самі хуторяни, котрі ще недавно кепкували з молодих. Марійка займала перше місце межи жінками. Всі вони тепер зовсім щиро хвалили вчинок Єрмака і Ониськи і казали, що кращу пару трудно знайти в цілому повіті. Єрмак поважно сидів серед гостей і раз у раз виповняв чарочки, запрошуючи випити. Ониська поралась коло печі, в котрій палав вогонь і сичало якесь вариво. Єрмак вже здорово випив, очі його блищали, а на устах грала усмішка. Він бачив, що його мрії справдились, і забув про всі прикрості, які витерпів за три дні сватання.

«Отсе воно саме!» — думав він, дивлячись на Ониську, що поралась коло страви, на вогонь, що палав в білій чепурненькій печі, на охайність в хаті, на все те, що принесла з собою Ониська.

«Коли вже се було? А тепер все пійде! Принаймній — як у людей! І все піде інакше! Ех, далебі! Добре я отсе вигадав! Добре!..» — І саме тоді, як в хаті стояв галас від п'яної бесіди, а з вулиці долітав писк скрипки, гудіння бубна і тупотнява сільських танцюрів,— перед його очима просовувалась ціла низка образків нового життя. Тут були і корови, і бички, і конячка, і всяка птиця, і плуг, і все, все, що повинно бути в добрім господарстві і що єсть в кождого порядного господаря, а колись було і в Єрмака».

«Добре! Добре!» — раз у раз думав він і не міг налюбоватись непоказною, сухорлявою, зморщеною фігурою Ониськи, котра, перейнята втіхою, з повагою сповняла своє високе призначення. Не нею любувався він, а її присутністю.

Вона внесла в його хату, в його хазяйство струмок нового життя.

Иван Франко

ХОРОШИЙ ЗАРАБОТОК

Я человек бедный. Поля у меня нет и клочка, всего лишь одна избенка, да и та старая. А тут жена, детишек двое, пусть будут здоровы, надо чем-нибудь промышлять, надо как-то на свете держаться. Два мальчика у меня — один четырнадцати, а другой двенадцати лет — пастушат у добрых людей и за это имеют харчи да кой-какую одеженку. Жена прядет, тоже кое-что вырабатывает. Ну, а у меня, старика, какой заработок? Вот пойду иногда в ближайший лес, нарежу березы да и вожусь над метлами целую неделю, а в понедельник берем мы со старухой по вязанке на плечи — и на базар в Дрогобыч. Не большой это заработок, по три, четыре крейцара за метлу, а пану за прутья заплати, вот мало что и остается. Да что же делать, надо зарабатывать, надо как можешь на свете перебиваться.

Да и что это за жизнь! Картофель и борщ, иногда кой-какая крупа, хлеб, если случится: ржаной — то ржаной, а ячменный или овсяный — и за то благодарение богу. Еще летом — в полбеды беда. Заработаешь кой-что у зажиточного: здесь за роями в пасеке присмотришь, там сад постережешь, возле сена или снопов поработаешь, а нет — пойдешь с сетью на речку, рыбу кой-какую изловишь, или на рассвете грибов из лесу принесешь — ну, а уже зимой все это прекращается. Что от людей за работу получишь, тем и поживимся, нередко с голоду пухнешь. Так-то бобылям!

Да подите ж! Нашелся добрый человек, что позавидовал и нашим достаткам! Так — в точь: много, нищий,

у тебя добра, раздобреешь еще, разгуляешься! Так вот на тебе! И всыпал так, что господи твоя воля!..

Слушайте же, как это было.

Иду я себе однажды по городу, метлы связанные пучком несу на палке на плечах,— иду и поглядываю по сторонам, не манит ли кто меня, не зовет ли еврейка: «Эй, вы, почем метлы?» — А тут народу вокруг... известно, базарный день. Поглядываю я, вижу, идет позади меня какой-то панок, горбатый, головатый, точно сова, а глаза у него серые да недобрые, как у жабы. Идет да все на меня посматривает. Я остановился — думаю, может, чего надо ему от меня, а он ничего, остановился тоже и смотрит в другую сторону, точно ему до меня нет никакого дела. Пошел я дальше, он опять за мной. Мне как-то не по себе сделалось.— Чур, беда,— думаю себе,— что это значит? — А тут еврейка со стороны кричит:

— Эй, вы, почем метлы?

— По пять,— говорю.

— Н-ы-ы, как по пять? Нате вам три...

— Давай четыре!

— Нет, три.

— Нет, четыре.

Сторговались мы за три с половиною крейцара. Я свою вязанку с плеч, развязываю спокойно, даю еврейке метлу, глядь — и горбатый панок сзади стоит.

— Почем метелки продаете? — спрашивает меня.

— По пять крейцаров, господин,— говорю.— Купите, хорошие метлы.

Взял он одну, попробовал...

— Так, так,— говорит,— ничего,— говорит,— хорошие... А вы откуда?

— Из Монастырца.

— Так, так, из Монастырца. А часто вы продаете метлы?

— Нет, не часто. Да так однажды в неделю, в понедельник.

— Да, да, каждый понедельник! А много ли за раз продаете?

— Да как случится, господин, иногда с женой продадим все, что принесем, а иногда и не продадим.

— Гм... так вы с женой? Оба, значит, по такой вязанке приносите.

— Да, ваша милость. Когда по такой, а когда и по большей...

— Ага! ага! А много вы в неделю можете сделать метел?

— Это, ваша милость, по надобности. Летом продаешь их меньше, меньше и делаешь. А осенью или зимой — больше этот товар идет...

— Так, так, понятно!.. Видите ли, я поставщик в казенные склады, и мне потребуется таких метел много, около сотни. Могли бы вы к следующей неделе приготовить для меня сто метел?

Подумал я немного и говорю:

— Почему нет, сделаю. А куда вам доставить?

— Вот сюда,— говорит он и показал дом.— Только помните, принесите. Я вам сейчас и уплачу. А почем, говорите, одна?

— Да уж если вы, барин, берете сразу столько, то я уступлю дешевле, по четыре.

— Нет, нет, нет, не надо, не уступайте! Я заплачу по пяти.

— Дай вам бог здоровья, барин.

— Ну, ну, прощайте! А не забудьте, чрез неделю от сегоднешнего дня приходите!

И с этим словом панок поплелся куда-то, а я остался. Вот, думаю себе, какой-то добрый пан, не хочет даже уступки, а на такую сумму метел заказывает! Да вот это целых пять гульденов будет, господи! А я уже, прости господи, начал помышлять дурно о нем, видя, как он за мною следит. Ну, дай же ему, господи, долгий век! Наконец хоть раз случился мне хороший заработок!

Быстро разыскал я свою старуху. Продали ль мы свой товар, не продали — купил соли, спичек и прочего чего нужно было, и домой. Говорю я старухе: так и так, заработок хороший случился, будет с чего и подать уплатить и для нее на зиму одеженка будет. Она и себе обрадовалась:

— Надо будет,— говорит,— обоим взяться, а то ты в неделю не окончишь всей работы. Так я уж свою работу отложу!

Ладно. Разговаривая таким манером, чуть не бегом торопились мы домой, боясь, видите ли, терять время.

Сейчас в тот же день принялись мы оба, как за горячий борщ. Прутьев наносили целую скирду — фабрика в хате!.. Я ветки обламываю, она от листьев очищает, так что кожа с ладоней слезла, а я толстые концы ножом обрезываю, складываю, вяжу, ручки строгаю — кипит работа. К воскресенью — целая сотня метел готова и в пучки по двадцать пять связана. Так уж и прилажено, что каждый из нас может взять по две такие связки: через плечо веревка, одна связка на грудь, другая на плечи. В понедельник берем мы хорошие палки в руки, связки на себя — и марш в город. Жара такая, что упаси матерь божья. Пот струей катится с нас, в горле пересохло... Ну, что же делать: коли заработок, то заработок! Приходим в город, все жиды на нас глаза выпяливают. Должно быть, не видели еще, чтобы кто такие большие связки нес.

— Эй, вы, послушайте,— насмехаются над нами,— где это вы лошадей продали, что целый воз прутьев на себе тащите?

— У кого это вы березовый лесок купили? — кричат другие.— Не на продажу ли лесок березника с бабою в город принесли? Сколько хотите за березовый лесок?

А мы ничего. Едва дышим, а идем, хоть глаза изо лба лезут вон. Дал бог, кое-как долезли до того дома, у которого велел пан ожидать его. Подошли мы к крыльцу, бросили связки на землю, а сами точно мертвые упали на них и так тяжело дышим, даже языки вывесили. Через некоторое время скрипнуло окно, и выглянул наш пан.

— Ага,— говорит,— это вы?

— Да, прошу вашей милости, это я с метлами.

— Ладно, ладно, я сейчас выйду к вам.

Закрыл окно. Мы ждем. Спустя несколько минут вышел.

— Ну, что ж, принесли метлы?

— Да, ваша милость, сто, как велели.

— Ага, ага... хорошо. Но, знаете ли, они мне теперь не нужны, возьмите их обратно, пусть они у вас еще побудут несколько времени, или можете их продать... Когда же мне понадобится, я извещу. А теперь вот вам эта записка, покажите войту, он уже скажет вам, что делать.

— Как же это? — говорю я.— Ведь вы заказали, а теперь не берете?

— Нет, не беру,— говорит он сладенько так,— мне теперь не надо. А вы не беспокойтесь, я о вас не забуду. Вот вам записка, берите!

— Зачем мне ваша записка? Что я с нею сделаю?

— Возьмите, возьмите,— говорит он.— Впрочем, если не желаете, то как вам угодно. А теперь идите себе с богом!

Я уж, правду говоря, хотел напуститься на него, но он повернулся и шмыг в дом. Мы остались точно водою облитые. А дальше, что делать — собрали метлы и отправились на базар, чтобы хоть кое-что продать.

Когда вот этак через неделю зовет меня войт.— Что за беда? — думаю себе. Прихожу, а войт смеется и говорит:

— Ну, дед Панько (меня все зовут дедом, хотя я не так еще и стар), имеешь «благовещение».

— Какое «благовещение»? — говорю с удивлением.

— А вот какое, смотри! — и вынул бумажку, ту самую, которую мне тогда панок дал, развернул ее и стал читать, что-то такое, чего я совсем не понял, кроме собственного имени.

— Да что же там такое говорится? — спрашиваю.

— Говорится, дед, что ты большой богач, по сотне метел в неделю продаешь, деньги лопатою загребаешь, и велено поставить тебе вот эту пьявку.

— Какую пьявку? — спрашиваю я, ушам своим не верю.

— Промысловое свидетельство, голубчик.

— Промысловое свидетельство? Какое такое промысловое свидетельство? Для кого?

— Эй, дед, не притворяйся глухим, коли не оглох! Не для меня же, а для тебя! Будешь платить кроме иных и промыслового налога пять гульденов в год.

— Пять гульденов в год? Господи! Да за что же?

— За метлы! Слышишь, господин податной инспектор велел тебя записать; говорит, что ты по сто метел продаешь в неделю.

Я стал, точно святой Семион Столпник, что пятьдесят лет на одном месте столбом простоял. Так, точно белены объелся.

— Господин войт,— говорю наконец,— я не буду платить.

— Будешь!

— Нет, не буду. Что вы со мной сделаете? Что голый за пазуху спрячет? Ведь вы знаете, что на метлах я за весь год едва пять гульденов зарабатываю.

— Что мне знать? Господину инспектору лучше должно быть известно,— говорит войт.— Мое дело взыскать подать, а не захочешь платить, сборщика пришлю.

— Что ж, шлите хоть сейчас. У меня сборщик подохнет, пока найдет что взять.

— Ну, так продадим хату й огород, а вас на четыре ветры. Цисарское не должно пропадать.

Я вскрикнул, как подрезанный.

— А видишь,— говорит войт.— Ну, что, будешь платить?

— Буду,— говорю,— а про себя свое думаю.

Прошло три года. Я не заплатил ни крейцара. Когда приходили сборщики, мы с бабой прятались в лозы, как от татар, а хату запирали. Придут это сборщики, постучат, поругают и отправятся дальше. Дважды хотели силой ворваться в хату, да оба раза добрые люди упросили. Однако на четвертый год оборвалось. Ни просьбы, ни плач не помогли. Недоимки на мне накопилось около двадцати гульденов. Приказ из города сейчас же уплатить деньги, а нет, то хату продать с публичных торгов. Я уж и не уходил никуда, вижу, что ничего не поможет. Ну, и что же? Назначили торги, оценили все мое имущество ровно в двадцать гульденов. Наступил срок продажи, выстукивают, зовут покупателей... «Кто даст больше?» — эге, когда ж никто и столько не дает. Десять — двенадцать, едва до пятнадцати гульденов дотянули — за столько и продали. А я смеюсь и говорю войту:

— А видите, таки я вас подвел! Разве не говорил я вам, что голого не ограбишь?

А войт ко мне: «Пусть тебя, дед, нечистый возьмет, какую ты штуку удрал!»

Нашу хату купил жид Йойко на хлев для телят, а мы с бабой, как видите, на квартиру упросились. Опять по-старому живем, пока бог жизнь продолжил. Она прядет, дети чужой скот пасут, а я метлы делаю, и кое-как тянем лямку и без промыслового свидетельства.

ЛЕСА И ПАСТБИЩА

РАССКАЗ БЫВШЕГО ХОДАКА

Господи боже, сколько у нас крику было из-за этих лесов и пастбищ! Как вертелись паны, как совещались, подкупливали инженеров и адвокатов, чтоб освободиться от всяких обязательств! Мудрые головы. Они знали, что хотя «цисар» дал мужикам волю и уничтожил крепостное право, но в то же время, если они не дадут им леса и пастбищ, то мужик вынужден или погибнуть, или опять к ним «прийдите поклонимся», а тогда опять возвратится неволя, хоть несколько в иной одежде, но для мужика нисколько не легшая!

И думаете — не вернулась к нам барщина? Придите только и посмотрите в наше село, сами убедитесь. Правда, приказчики и экономы не ездят уже под окнами с нагайками, на панском дворе нет уже той дубовой колоды, на которой, бывало, по субботам производилась «общая сикуция», однако посмотрите на людей, поговорите с ними! Черные, как земля, изможденные, хаты ободранные, старые, покосившиеся. Плетней почти совсем нет, хотя лес вокруг, как море; приходится людям окапывать усадьбы рвами да обсаживать вербами, как на Подолии. Скот несчастный, заморенный, и то редко у какого хозяина и есть. А спросите идущих с серпами и с косами: «Куда идете, люди?» — Наверно, скажут: «На панское поле рожь жать» или «На панский сенокос косить». А если вас удивит — как же это так, что они идут к пану на работу теперь, когда у самих еще ничего не тронуто, а тут жара,

колос осыпается,— то они разве покачают головами и ответят с грустью: «Что же делать? Мы сами это видим, и сердце наше кровью обливается, да что поделаешь! Задолжались мы у пана, а у него такой обычай, что раньше отработай ему, хоть бы тут гром с неба падал, а тогда уж и себе». Это у нас ежегодно так: у пана сделано все во-время и хорошо, и чисто, а наше собственное тем временем пропадает в поле. И хорошо же вымудрил наш пан! У него лес — у нас и хворостины во дворе нет без его ведома! У него пастбище — у нас скот пропал, перевелся, а остальной бродит, точно тень. У него поле обработанное, чистое, а наше заросло пыреем, суреницей и всякими сорными травами, навозу нет, чтобы удобрить, скота рабочего нет! Да и то, что на нем уродится, пропадает на поле, ибо мы должны раньше убрать панское, пользуясь погодой. И никогда не можем мы иметь вдоволь хлеба, не можем твердо стать на ноги, не можем освободиться из-под панской руки. А пан жмет, о, жмет изо всей силы. Он у нас теперь (земским) начальником, его какой-то прислужник писарем, и все должно покоряться его воле. Бедного не выпустят из села ни на заработки, ни в службу, не дадут книжки. «Здесь сиди, не шляйся, работай у себя!» А у себя, разумеется, печего делать, и иди к пану! А пан — бах десять крейцаров в день в страдную пору — и вынужден работать, ибо некуда деваться! Так-то он прикрутил нас, и чем дальше — все крепче прикручивает! Скажите же сами, надо ли нам еще барщины? Мне кажется, что прежняя барщина с палками и экономами не была такою тяжелою.

А теперь послушайте, как это он подвел нас, чтобы обмануть и забрать в свои руки. Сам я при этом был, то могу вам с достоверностью рассказать и каждое слово присягой подтвердить. Итак — слушайте!

Началось несчастье наше с переписи, знаете, что была в 59-м году. До того времени жили мы с помещиком в хороших отношениях. Он боялся нас трогать, потому что, знаете, тогда не прошел еще у панов страх от мазурской резни. А мы, в свою очередь, не имели надобности трогать его: пастбище у нас было, лес рубили, как и наши отцы в прежнее время, и были уверены, что лес принадлежит обществу — даже лесного сторожа обществом нанимали. Как вдруг — бах — перепись. Знаете, народ темный; не знает; что к чему, испугался. Обыкновенно наш мужик,

он постоянно боится, чтобы податей не увеличили. Так и тогда: переписывать будут не только людей, но и скот! Уж, наверное, тут что-то неладно.

Вот однажды в воскресенье после обедни, как это обыкновенно бывает, вышли люди из церкви, расположились на лужку у речки, беседуют. Здесь же и войт приказы какие-то объявляет, кое-где про жатву разговаривают... Как вдруг — помещик... «Так и так, господа общество, важное дело, перепись. Я ваш приятель; я теперь такой же мужик, как и вы. Знаете, цисарь сравнял нас всех, теперь нет уже панов»... Ну, говоря прямо, стал заговаривать нам зубы. Мы рты разинули — и не удивительно; первый раз слышим от нашего помещика человеческое слово! «Так и так,— говорит он дальше,— важное дело, перепись. Кто желает, прошу ко мне, имею нечто важное сообщить по поводу того, как вам следует относиться к переписи». И пошел вперед, к себе. А мы все, сколько нас ни было, толпой за ним. Вошли мы во двор. Он остановился на крыльце, осмотрел нас, вызвал несколько старших и пошел с ними в комнату. Стоим мы, ждем. Возвращаются наши старики.

«Ну, ну, что пан говорит, в чем дело?»

А старики наши седыми головами помахивают да все ворчат: «Да, да, именно так!» А наконец к нам: «Идемте в село. Чего вы здесь шум подняли на панском дворе? Разве здесь место вам для разговоров?» Отправились мы.

— Знаете, добрые люди, господа общество,— заговорили наши старики, когда мы опять очутились на месте наших сборов, над рекой,— что завтра будет у нас перепись. Так вот пан наш, дай ему бог здоровья, велел нам предостеречь общество — обратите внимание, говорит, на скот! Они записывают скот и потом наложат на каждую голову гульден подати. Если сознаетесь, что пасете в лесу, то будете платить за лес двойную подать: за лес и за то, что пасете в лесу. Поэтому пан советует поступить так: прежде всего, не признаваться, что пасем в лесу, а даже — припрятать завтра часть скота в лесу и при переписи показывать скота меньше, чем мы имеем. Так, говорит, делают и в других селах. А лес, говорит, как был ваш, так и будет, ибо перепись ничего общего с землей не имеет.

Посоветовались мы, посоветовались и постановили послушать пана. Что значит быть глупым! Вот — у кого пять штук скота — он три в лес, а две оставляет на показ;

у кого десять штук — он семь в лес, а три оставляет. Целое стадо скота со всего села угнали в лес, в дебри лесные — и ждем спокойно переписи.

И так нелегко приходятся нам подати, а тут еще пан так напугал нас новыми доплатами, что мы не колебались, говоря прямо, обмануть перепись, лишь бы только как-нибудь избежать беды.

На другой день утром — так в обеденную пору — перепись уже в селе. Описывают. Ну, мы все придерживаемся того, что постановлено, показываем наименьшее количество скота, отрицаем пастьбу в лесу, да еще и радуемся, что так гладко идет дело. Некоторые из нас из любопытства отправились вслед за ней. Через полчаса прибегают в село запыхавшиеся, испуганные.

— Что мы наделали! — кричат они.

— Тут что-то не так, тут что-то неладно! Не подвел ли нас пан на беду? Он записал не только весь свой скот, но и тот наш, что спрятан в лесу, и комиссия поехала туда!

Мы остолбенели, прослышав такое диво! Сейчас собрались толпой и побежали в лес. Комиссии уже не было. Спрашиваем пастухов. «Были,— говорят,— паны и наш помещик, что-то писали, считали скот, но нас ни о чем не расспрашивали». Мы в село, говорят нам, что комиссия выехала уже от помещика по проселочной дороге. Бросились мы за ней, догнали лишь в другой деревне. «Так и так,— рассказываем,— это вы наш скот считали в лесу».

— Как это может быть ваш скот, когда вы сами говорили, что больше скота не имеете и в лесу не пасете?

— Мы, действительно, так и говорили, нам помещик посоветовал.

— Так чего же вы теперь хотите? Чтобы мы вторично перепись у вас произвели, что ли? До свидания! Что заслужили, то и будете иметь. Что написано, то уже пропало. А впрочем, можете обжаловать, только говорим вам вперед, что жалоба ничего вам не поможет, а только сами будете отвечать за то, что обманули правительственную комиссию.

С тем мы и возвратились. «Пропало,— сказали мы себе,— посмотрим, что из этого выйдет».

Ждем год, другой — ничего нет. С помещиком опять у нас хорошие отношения, только, если вспомнит пе-

репись, улыбнется и скажет: «Э, шутка и больше ничего!»

Наконец на третий год — слышим, какая-то комиссия едет в село — пастбища межевать.

— Чур беда,— думаем себе,— что это, зачем, к чему? Пастбище наше вековечно, зачем же его межевать? Правда, мы в последние годы один клочок разделили между собою и запахали; думаем про себя, может быть, это приехали измерить, сколько мы запахали и сколько еще осталось. А комиссия прямо к помещику; пообедали, а тогда на пастбище. Разложили план, пан сам с ними ходит и указывает: вот откуда начинается и где оканчивается, а это они запахали.

Подошли мы к этой комиссии, кланяемся издалека, далее приступили ближе, опять кланяемся, а комиссия никакого внимания. Наконец войт осмелился и говорит:

— Это, прошу вашей милости, наше пастбище, зачем вы его измеряете и ставите вехи?

— А ты кто таков? — спрашивают паны.

— Я сельский войт.

— Ну и ладно,— ответили они и опять свое делают. Окружили вехами запаханный кусок, а остальное тоже, отдельно от него. Мы уже с войтом за ними ходим и наблюдаем, но о чем они говорят, того не знаем, потому что по-немецки болтают. Наконец окончили и садятся на бричку. Войт за ними, не отстает и все расспрашивает. Тогда один пан стает на бричке и обращается к нам:

— Вы, люди, видели, как комиссия измеряла пастбище?

— Видели,— отвечаем.

— И видели, как вехи ставила?

— И это видели.

— И знаете, что вон там,— указал вспаханный клочок,— то ваше, общественное, а это здесь — помещичье?

— А, что, как? — вскрикнули мы все, точно ошпаренные, и бросились на комиссию. Комиссия тогда бежать.

На другой день гонят наши пастухи скот на пастбище, а там панские слуги: «Убирайтесь отсюда, это панское пастбище, не смей и ногой ступить сюда!» Пастухи завернули скот, гонят в лес, а там панские полесовщики и гайдуки: «Марш отсюда, лес панский, не сметь и за окоп ступить ногой!» Пастухи — обыкновенно дети — вплачь;

гонят скот обратно домой. В селе плач, крик, точно кто село поджег со всех четырех сторон.

Что тут делать? Бабы кричат: «Мы с кочергами пойдем и панским слугам головы размозжим!» Но старики как-то успокоили их и выбрали тотчас несколько человек, чтобы те поехали во Львов к адвокату посоветоваться. Выбрали и меня. Поехали мы, отыскали адвоката, малоросса, заслуженного, говорят, патриота. Пришли к нему; рассказываем: «Так и так».— «Что же,— говорит,— будем начинать процесс!» Раздобудьте свидетелей, документы, денег, а пока что ведите себя спокойно; ибо всякий бунт только повредит делу».

— Но как же нам,— говорим мы,— вести себя спокойно, когда нам некуда выгнать скот? Ведь без кормов весь наш скот погибнет!

— Чем же,— говорит адвокат,— я могу помочь вам тут? Когда выиграете процесс, помещик вынужден будет вознаградить все убытки, а пока устраивайтесь, как можете.

С тем мы и ушли. Начался процесс. Сколько мы денег на него потратили, один бог ведает. Я насчитал только адвокату на марки что-то сверх семисот гульденов. Общество тянуло с последнего, хотя это ох как трудно приходилось ему. Лес и пастбища остались в панских руках, и мы вынуждены были большую часть скота сейчас же продать за полцены, так как не было чем кормить. Остальной скот маялся — и до нынешнего дня мается — то на гусином выгоне, то по межам, то по огородам. Сады наши вследствие этого запустели, пасеки пропали, а скотина — кожа да кости.

Семь лет тянулся наш процесс, все равно, как если бы кто из общества семь лет тянул жилы. Совсем обеднели мы за это время, однако к пану — ни ногой, заупрямились. Ну и пан тоже. Уже в каких мы судах, в каких инстанциях не были! И в округе, и в губернии, и в министерстве, и бог знает где. И все — в одном проиграем — апеллируем; в другом выиграем — помещик апеллирует, и так бесконечно. Как вот наконец — слава тебе, господи! Дождались! Объявляют нам резолюцию наивысшей инстанции. Так и так, чтобы уладить спор между обществом и помещиком, назначается губернская комиссия, которая на месте должна все рассмотреть, проверить документы, выслушать свидетелей и сделать окончательное заключе-

ние. Поэтому обе стороны обязываются в назначенный день явиться на спорное место со всеми своими доказательствами. Заключение этой комиссии будет утверждено и выполнено без права апелляции. Ну, слава тебе, господи! — подумали мы себе. Теперь уж, наверно, мы докажем свои права, когда комиссия будет разбирать дело на месте. Тут уж каждый будет иметь возможность сказать, что знает, каждого выслушают, а в таком случае должны же признать, что правда на нашей стороне.

Помещик наш, получив такую резолюцию, что-то очень опечалился и нос повесил, но потом, очевидно, что-то придумал, сел на бричку — и во Львов. Зачем он ездил, неизвестно, но двое наших односельчан, которые были тогда во Львове, рассказывали потом, что видели, как он водился с нашим адвокатом. Разумеется, рассказывали тогда, когда уже все окончилось! Довольно, что через два-три дня возвратился наш помещик из Львова значительно веселее и даже как бы обрадованный чем. Удивляемся, однако не понимаем, что это означает. Навестили и мы своего адвоката. Обрадовался очень. «Выиграем дело,— говорит.— Я сам,— говорит...»

Ф. Достоєвський

СВЯТИЙ ВЕЧІР У ХРИСТА

I

Привиджується мені хлопчик, дуже маленький хлопчик. Було йому років шість, а може й менше... Хлопчик той прокинувся вранці у вогкому та холодному підвалі. Зодягнений в якусь лиху одежину, він дрижав з холоду. З рота його здіймалась біла пара, а він, сидячи в куточку на скрині, з нудьги зумисне випускав ту пару і втішався, дивлячись, як вона вилітає. Йому дуже хотілося їсти. Не раз уже наближався він до полу, де на тонкій, наче млинець, постелі та на якомусь клунку під головою замість подушки лежала недужа його мати. Як вона тут опинилась? Мабуть, приїхала в Петербург з своїм синком з другого города та раптом заслабла...

Напитись дістав він десь у сінях та хліба не знайшов ані крихітки і разів десять підходив збудити свою маму. Лячно ставало йому в темряві: давно вже настав вечір, а світла не світили. Обмацавши лице мами, він здивувався, що вона зовсім не ворушиться і стала така холодна, мов стіна. «Дуже вже тут зимно»,— подумав він, постояв трохи, в нестямці забувши свою руку на плечах покійниці, відтак хухнув на свої пальчики, щоб зігріти їх, і, намацавши на полу свою шапку, потихеньку, напомацки пішов з підвалу. Він би ще раніше пішов, та все боявся тої здорової собаки, що вила цілий день на сходах біля дверей. Але собаки вже не було, і він вийшов на улицю.

II

Господи, що за місто! Ніколи він не бачив нічого такого. Там, звідки він приїхав, вночі така темрява, одна ліхтарня на цілу улицю. Дерев'яні низенькі домочки замикаються віконницями; на улиці — ледве смеркне — нікого, всі зачиняються по хатах і лиш виють цілі зграї собак до самого рання. Та зате там було тепло, затишно, і йому давали їсти, а тут стукіт та гуркіт; всюди ясно, всюди люди, коні та карети, і мороз, мороз! Змерзла пара йде від змучених коней, з вогнем дихаючих морд їх; крізь пухкий сніг дзвенять, черкаючись об камінь, підкови, і всі так штовхаються, і, господи, так хочеться попоїсти, хоч би шматочок який-небудь, і так боляче стало враз пальчикам...

І ось знову улиця — ох, яка широченна! От тут то вже напевно роздушать; як вони всі кричать, біжать! і їдуть, а ясно, як ясно! А то що? Ах, яка велика шибка, а за шибкою світлиця, а в світлиці дерево до стелі: то різдвяна смеречка, а на ній такого свічечок, такого золотих папірців та яблучок, а навкруги тут ляльки, маленькі коники, а по світлиці бігають діти, красно та чисто одягнені, сміються та граються, і їдять, і п'ють щось. А отся дівчинка почала з хлопчиком танцювати, яка то гарнесенька дівчинка! От і музика, крізь вікно чути. Дивиться хлопчик, дивиться, ба вже й сміється, а в нього болять вже пальчики і на ніжках, а на руках зробились зовсім червоні, вже не згинаються й поворушити боляче. І враз згадав хлопчик, що в нього так болять пальчики, заплакав, та й побіг далі. І ось знов бачить він крізь другу шибку світлицю, знову там дерево, а на столах пиріжки всілякі — мигдальові, червоні, жовті — і сидять там чотири багаті пані, а хто прийде, тому вони дають пирогів. А двері відчиняються, щохвилини входить до них з улиці багато панів. Підкравсь хлопчик, відчинив раптом двері і ввійшов. Як же ж на нього почали кричати, руками махати! Одна пані підбігла хутенько і всунула йому в руку копієчку, а сама відчинила йому двері на улицю. Як він злякався! А копієчка тутки ж вислизнула з рук і задзвеніла по східцях: не міг він зігнути своїх червоних пальчиків і втримати її. Пішов хлопчик швидко, швидко, а куди — сам не знає. Хочеться йому знов заплакати та вже боїться і біжить, біжить і на ручки хукає. І нудьга бере його, бо зро-

билось йому так самотньо та лячно, і враз... Господи! Та що ж се знов таке? Стоять люди юрбою і дивляться: на вікні за шклом три ляльки маленькі, одягнені в червоні та зелені спіднички і зовсім-зовсім як живі. Якийсь дідусь сидить і неначе вигравае на здоровій скрипці, два других стоять біля нього і грають на маленьких скрипочках, хитають головками, дивляться один на одного, і губи в них ворушаться, говорять, точнісінько говорять — тільки що з-за шкла не чути. І подумав спершу хлопчик, що вони живі, а як догадавсь, що то ляльки,— засміявсь на голос. Ніколи не бачив він таких ляльок, не знав навіть, що суть такі. І плакати йому хочеться,— коли ж так смішно, смішно з ляльок. Враз видалось йому, що хтось ззаду сіпнув його за свитку: здоровий та лихий хлопець стояв побіч і враз зацідив його по голові, зірвав шапку, а ззаду штурхнув коліном. Бебехнув хлопчик на землю, тут закричали, зомлів він, далі підвівся — та бігти, бігти, і так забіг, сам не знає куди, на чужий задвірок — і причаївся за дровами: «Тут не знайдуть, та й темно».

III

Сидить він, зігнувся, а сам і дихнути не сміє зо страху, і вмить, в одну хвилину зробилось йому так добре: ручки та ніжки перестали боліти, і зробилось так тепло, мов на печі; от він іздригнувся: ба, він заснув трохи! Як добре тут заснути. «Посиджу тут, та й піду знов дивитись на ляльки»,— подумав хлопчик і усміхнувсь, нагадавши про їх: «точнісінько живі...» І от почулося йому, що над ним його мама заспівала пісню. «Мамо, я сплю, ах як тут добре спати!»

— Ходи до мене на святий вечір, дитино,— прошепотів над ним тихий голос.

Він подумав, що то його мама, але ні, не вона; хто його покликав — він не бачить, але хтось схилився над ним і обійняв його в темряві, а він простягнув руки до нього і... і вмить — о як ясно! О яка смеречка! Та і не смеречка то, він і не бачив ще таких дерев! Де се він тепер; все блищить, все сіяє, а навкруги все ляльки — але ні, то все хлопчики та дівчатка, тільки такі ясні, все вони крутяться коло нього, літають, всі вони цілують його, беруть його, несуть з собою, та й сам він летить і бачить! Дивиться його мама і всміхається до нього так радісно.

— Мамо! Мамо! Ах, як тут добре, мамо! — кричить їй хлопчик і знов цілується з дітьми і бажається йому розказати їм мерщій про тих ляльок за шклом: «Хто ви, хлопчики? Хто ви, дівчатка?» — питається він, сміючись та кохаючи їх.

«То христова різдвяна смеречка,— відповідають вони йому,— у Христа щороку в сей день смеречка для маленьких діточок, що там не мають смеречки».

І дізнався він, що ті хлопчики та дівчатка всі були такі, як він, діти, та одні замерзли ще в своїх кошиках, в холодній хаті, другі померли так, треті сконали на висохлих грудях матері в голодний рік, четверті задушились від смороду хатнього — і всі вони тепер тут, всі вони тепер як ангели, всі у христа, а він сам серед них і простягає до них руки, і благословляє їх та їх матінок... А матінки дітей тих стоять осторонь та плачуть: кожна пізнає свого хлопчика або дівчинку, а вони підлітають до них і цілують їх, витирають їм сльози своїми рученьками і благають не плакати, бо їм тут так добре...

А долі вранці знайшли сторожі маленький трупик замерзлого за дровами хлопчика; знайшли і його маму.

Вітальня в будинку М. Коцюбинського. Інтер'єр.
Фото В. І. Криворучка. 1972 р.

ЗАПИСНІ КНИЖКИ

I

Стор. 1.

Море робило <сонцеві> [1] небові міни, передразнювало кожну хмарку, кожну блакитну лисину. (Ряботина. Коли б Яковові вівці паслись на березі — Яків міг би певним бути, що приплід їх буде рябої масті).

Було тихо і <20. V.> тьмяно. Гори незадоволено нахмурились, над гострими прибережними скелями грали чайки, божевільно регочучись. 20. V.//

Стор. 2.

27.V. Був ранок. Море спало. Повітря спало. Та от повітря прокинулось, дихнуло, війнуло й торкнулось сонного моря. Крізь сон наморщило море свій тихий поверх, <мов> як збуджена молода левиця морщить свою полискуючу шерстю шкуру.

7.VI. Двоє закоханих: море і берег. У кращих <блаки> сліпучо-блакитних шатах, з низкою перлів — піни на шиї — радісне й кохаюче — воно притулилося до берега, що підняв догори//

Стор. 3.

зелену кучеряву голову, сяючи щастям. Радість і кохання виповнило <берег> повітря.

---

[1] У ламаних дужках < > подано місця, закреслені письменником. Круглі дужки ( ) поставлені самим письменником. У квадратних дужках [ ] розкрито скорочення і подано зауваження упорядників. Значок // означає кінець сторінки.— *Ред.*

Ранок. З тихого безхвильного моря <здіймаються> зринають легкі, білі, невинні хмарки і линуть у тепле повітря, радісно торкаючись до мокрих од роси дерев на прибережних горбах. Та час минає, хмарки здіймаються вище, ростуть, набираються тіла й міці. Але що це? Хмарки спохмурніли, збираються докупи,//

Стор. 4.

мов на раду, єднаються, потужніють і чорні та грізні летять до Яйли. А Яйла й собі посутеніла, почорніла од гніву. З одного боку чорні хмари, з другого — грізні чорні вершки гір. Чекаєш, що от-от зчиниться бій... Хто перший зачепить? Та хмари, мабуть, одважнійші. <От уже> насовуються, і з чорної маси одділяється, мов рука велета,//

Стор. 5.

чорне пасмо і вхоплює гори за чуба. Надаремне чорні шпилі стають <все більш> грізнішими, зловіщими. Чорна маса росте, насувається, вкриває Яйлу і закриває од глядача картину боротьби, лишає в непевності — хто переможе?

Алушта.//

Стор. 6.

22.IX. Тихий теплий день. Велика алуштинська сага. Море ясно-блакитне — злегка рябіє, наче покрито волосяною чорною сіткою. Пасмо судакських гір <обхо> ласкаво обняло сагу. Спочатку гори <мов> мов намальовані сеп'ю на блідому небові, а далі розпливаються в легкому тумані тінню. По блакитному небові поснувалися легкі білі хмариночки (довгасті), мов бабине літо восени по полю.//

Стор. 7.

Море гармонійно хлюпає, десь здалеку чути дзвона, співають півні. Настр[ій] — солодка втома, щось подібне до настрою ведмедя під час зимової сплячки.

Тихе блідо-блакитне море <здається, спить>. Тільки <на> край <березі> берега <бачиш, як воно> дихає. Набіжить, немов хвиля. [1].

---

[1] Далі — незначні записи, адреси; в кінці — татарські імена; на окремому аркуші — слова і переклад їх.— *Ред.*

II

Стор. 1.

<Під повіткою стояв віз>.

З-під повітки визирали голі кістяки воза, заболоченого; він немов утомився, розвалився і з байдужністю до всього спочивав, одкинувши зламане колесо. <У сажанці> В озерці <болоті> хлюпали праніками підкасані, з червоними, як у <фалангів> фламінгів, ногами.//

Стор. 2.

Вітер.

Берізки, як русалки, мають зеленими косами край дороги.

Он там чорніла сосна, а <хо> жовтий дим піску нісся над землею.

Глибокий пісок, мов сніг, лежав на дорозі або пересипався на вітрі. <Край дороги чіплялися>//

Стор. 3.

Дерева край дороги чіплялися оголеним <корінням> корінням землі, як пазурами.

Люди (мужики) прийняли колір землі.

Село бідне. Солома на хатах та хлівах погнила, по дворах стоять багна, <озерця> калюжі з зеленастою водою. Все прийняло колір//

Стор. 4.

землі, все симілюється з нею: і житла, і люди, що риються в ній, і одежа на їх. Он іде болотяною вулицею мужик — і здається, що то коренище дубове котиться по дорозі. <Топл> Смагле, як кора на дереві, обвіяне вітром, спалене сонцем і мите дощами обличчя, цупкі порепані й припалі землею руки [1].

Він веде коня. Невеликого, кошлатого, з великим черевом, з опущеною долі головою і сумними, затуманеними працею очима. Мужик мало чим одрізняється від свого товариша: він так же похилився, зігнутий працею, як і його кінь, волосся його таке ж скуйовджене,

---

[1] Подальший текст стор. 4 до кінця абзаца — вставка, дописана М. Коцюбинським на стор. 8—9.— *Ред.*

як і грива в коня, він так же дивиться вниз смутними затуманеними од важкої роботи очима.

Он вибігла з чорної хати молодиця,//

Стор. 5.

зодягнена в темну одежину, і сонце грає на її бронзових босих та голих ногах, як на стовбурі старої похиленої над тином верби. По вулиці, під хатами валяється деревня́; діди сидять на пій, схиливши голови, і ледве можна одрізнити їх от тої темної, зчорнілої маси. Дітвора впоміж з собаками//

Стор. 6.

й свинями роїться попідтинню, невмита, заболочена. Худі підсвинки на високих ногах й з заболоченими черевами никають по вулиці. Тхне скрізь гноєм. Люди, що живуть з землі й риються в ній, мало одрізняються од неї. Коли навіть зачер-//

Стор. 7.

воніє на полі, що тут же обхопило широкими обіймами село, барвна спідниця дівчини, здається, що то цвіт маку звеселив однотонну картину голого поля.

Край села, за вигоном, стоїть друге село, не менш людне і сумне. Воно густо заселене сірими хрестами, під якими//

Стор. 8.

тихо спочивають, обернувшись в землю, трудівники землі.//

Стор. 9.

І серед убогого, зчорнілого села стоїть мовзолей людській темноті... і блищить//

Стор. 10.

проти сонця білим муром і сяє золотом.

З обох боків піскуватої дороги.

Вітер усе рвав і тормосив. Він брав за чуба дерева і <рвав> м'яв <їх> в різні сторони. Дерева блідли, вирівались, гнулись, пручались і вились, мов божевільні.//

Стор. 11.

Чорне небо <блимало> моргало блискавкою, <наче> всміхалось кривим усміхом.

Над чорною землею повисли чорні хмари. <На крайнебі, де> Там [1], де небо черкається землі, спалахнула блискавка і згасла. Немов чорний звір-потвора одкрив рота і вискалив зуби. Той звір наближаєть-//

Стор. *12.*

ся, вже чутно його дихання, молоді груші зашепталися, затрусилися [2] <ось чується>. Доноситься далекий рик звіра-потвори.

Жито гнулось на вітрі і блищало, наче засноване срібним бабиним літом <від цього жовтого лану малося враження чистого і гарного простору>. Від цього жовтого лану, що так гармонійно зливався з <бла> небом, малося//

Стор. 13.

враження дивно широкого, чистого і гарного простору. Вітер бив у лице і шумів коло вух, жито шепталось, і скрипіли коники. На горизонті, між жовтим житом та синім небом, зеленіли тополі.

8.VII.//

Стор. 14.

Із неба впали перші краплисті теплі сльози, і в повітрі запахло весною і радощами «примиренья» та полегкості.

Вода лилась з неба дружно і радісно і живим плюскотом <виливала> одкривала свою душу землі. А коли дощ перестав, ще довго і радісно плакали дерева і в повітрі стало так тихо і тепло, як на серці після великого «разрешившегося» горя...//

Стор. 15.

Справжній талант — як повітря, обхоплює все.

Він лежав у полі і слухав, як шуміла листом оди-

---

[1] Далі навскіс сторінки, списаної олівцем, написано чорнилом: «Чорні сильветки дерев і хат. Біла церква — як привид».— *Ред.*

[2] Слово *затрусилися* надписано над *зашепталися* і не закреслено.— *Ред.*

нока дика груша, а над нею мчались спінені хмари по *блакитнім просторі*. Вітер ніс кудись дух житньої стерні і свіжого кінського//

Стор. 16.

гною, кинутого на ріллю. Смуга білого піску, з глибокими коліями, повзла по землі у синіючу далечінь <у темно-синю>.

18.VIII.901. Табунець горобців тихо, як сніжинки, впав на вишню.//

Стор. 17.

З глибини

І навіть тоді чорним клубком котиться в грудях моїх болісний і гордий крик —

А я самотній! [1]

Цей талант, як «огнедышащий вулкан», викинув з себе всю лаву і погас.

[*Останні 3 стор. записної книжки:*]

Яновська	Рукавички	34 [2]
Леся Укр[аїнка]	Єгипетськ[і] фант[азії]	
Мирний	Серед степів	39
Григоренко	Вона письменна	28
Кобринська	Очі	10
Маковей	Вірші	
Кримський	Кохання по-людському	
Граб[овський]	Вірші	
Франко	Мій злочин	19
Маковей	Самота	15
Потапенко	Чабан	1//
О. Маковей	Самота	
Кобилянська	Битва	
	або Valse melancholique	
	або Ідіот	
Кобринська	Жидівська дитина	
Кобилянська	Valse 3 арк.	
Кобринська	Жидівська дитина — 15 стор.	
Грінченко	Сильветка Куліша	
Покажчик		

[1] Далі йдуть записи, зв'язані з роботою в статбюро.— *Ред.*

[2] Попередній список творів, які мали увійти до альманаху «Дубове листя».— *Ред.*

Грінченко	Як я вмер//
Спілка. У наймах	95—96
Сумління	
Франко	Вірші
Самійленко	Весна
Чернявський	

III

Стор. 1.

Ж. ім.

Умі́, Міріє́м, <Берія?> Себія́, Айше́, Бедріє, Махебе́, Зекійе́, Хатиже́, Зеера́, Мусема́, Асіе́, Азіме́, Шерфе́, Мергубе́, Гульзаде́, Гульпері, Гулізар, Зебіде́, Асібе́, Тейфу́, Ахте́м, Ейіп, Абдуроман, Адбураїм, Мустафа́, Бекір, Осман, Усеїн, Алі, Халіль, Муттерем, Амет, Джебар, Исмалін, Бенял, //

Стор. 2.

Зекерія́, Джіафе́р, Рустем, Сулейман, Абібула, Мухтар, Ибраам, Абдула́.

Музичний струмент, як цимбали,— са́нтер. (Алупка) Бахчисарайської роботи.//

Стор. 3.

Здорові були — Селя́м алікім.
Одповідь — Алікім селям.
Прощайте — Савли́хен хал. Савли́хен вар.
Що коштує — Хача дир?
Як по-татарськи — Не дир бу татарджа?
Наставте самовар — Хай патиниз саля.//

Стор. 4.

Дайте — Верниз-екмек.
Еге — она́.
Що? — Не?
Добривечір — Ахшам хаїролсун.
Спасибі — Алла рази олсун.//

Стор. 5.

Нервове лице моря — все в йому одбивається: і біла хмарка (шлях), і дим з парохода.

Тремтить сітка з старого золота по чорно-зеленій... Море пульсує. Чорний катер біжить і (стукає) чикає,

як годинник, щось б'ється в ньому, наче серце. Випускає чорні букети диму. Море тихе, мертве, по білому полю протяглися сині смуги, немов дороги. Сонце сіло за горами. Алупка. 26/VI, 7 г. вечора.

Стор. 6.

По небу <блукали> ходили білі хмарки, а по горах блукали сині тіні їх. Яйла здавалась купою велетнів бегемотів, що залягли над морем, і коли тіні проходили по лісах, то ставали чорними. Здавалось, що Яйла рушається, що бегемоти ожили. Надвечір море стало білим, застиглим,//

Стор. 7.

як сметана, а в горах став блакитний туман, і здавалося, що море змінило місце і стало на місце гір величезними синіми гребнями (Ялта).

На морі було стільки <погожо> тепла, стільки погожої блакитної безмежної радості, стільки піжного плюскоту, що аж//

Стор. 8.

душа сміялась. А на горах заліг чорний сум, там було стільки чорних глибоких зморщок, холодних і суворих, і хмари, ніби думи, вкрили кам'яне чоло. Та ось сонце сховалось, море згасло, а гори зраділи і стали такими синіми, яким вдень було море.//

Стор. *9.*

Десь далеко в синє море лягли гори, немов білі з рожевими вершками хмари.

Море, мов дитина, гралось камінчиками, обливало їх, викидало на берег і робило собі мозаїчне ложе.

Рогатий Демерджи — мов Мойсей Мікеланджело.//

Стор. 10.

Чорна ніч в Алупці.

Дорога з К.— Д. [1], світло й тіні. Білі стовбури [2].

Чорні холодки виглядали з-поміж дерев. Чорна річка на білих конях.

[1] Монастир Кузьми-Дем'яна.— *Ред.*

[2] Слова *Білі стовбури* написані збоку, впоперек сторінки.— *Ред.*

Сіно	овощі і фрукти
дерев'[яні вироби]	цирульні
пам'ят[ники]	
мідь	голоси вулиці
черевик	вигляд домів
пекарі	» жінок
кав'ярні	» двори
ятки	загальний вигляд//

Стор. 11.

Як їхати з в..... у — наліво гори...
Топ-ка́я.
Вулиця, направо Ак-каш.

З (лівого) боку руді гори з окремими скелями, немов велетенські чалми, а до <під> них притулились крамнички з сірими з черепиці пласкими дахами. *Сіно (1).* Чорна яскиня (повна) сірого камін[ня], повна свіжого, запашного, з квітками гірського сіна, з-між якого виглядає біла чалма і біла борода.

Дерев'яні (2) вироби. В кутку купа свіжих стружок. За нею верстак (бондарський), під стінами свіжі, з блискучою корою і запахом лісу тички, а просто входу <потрій> тризубі й двозубі вила з осмалени-//

Стор. 12.

ми загнутими кінцями, немов роги волячі. І з цих темних яскинь, повних мороку і духу лісу, вихиляються на вулицю, через ляду, стругаючи щось, <білі бороди і...> червоні фези, і блищать на сонці білі бороди. На вулиці, під крамничкою, сохнуть рядком вила та граблі.

---

(3) Пам'ятники.

Стоять рядками білі головаті плити, заготовлені і для аджі, і для хиз, і для ханим, кожному окремого фасону.

В деяких фези розмальовані начервоно, деякі чалми зелені. Пишні написи. Старий сухий татарин в білому халаті, якраз//

Стор. 13.

подібний до пам'ятника, стоїть, прихилившись до свого твору. Другий спочиває на ляді, витягшись в холодку;

жовте зморщене обличчя, голена голова (чалма лежить на голові пам'ятника), заплющені очі, сухі <ноги> босі ноги — все це робить його схожим на мерця, над яким буде скоро стояти пам'ятник.

NB. В окулярах, зігнутий, скуплений з (різа) долотом, він з таким богомільним настроєм вирізає написи з корану//

Стор. 14.

<ми вигнутими кінцями, немов роги волячі. І з цих темних яскинь, повних мороку і духу лісу, вихиляються на вулицю через ляду>.

Сочинения Кондараки [1].

Севастополь.//

Стор. 15.

Дервіші

Хто почав злодієм, скінчить дервішем (нар[одне] пр[ислів'я]).

Ця секта перейшла до татар з Персії, коли перси прийняли іслам. Але дух її, ослаблений раціоналістичною наукою ісламу, прийняв інші форми: так, самоотреченія тут нема. Всі дервіші жонаті, <жив> мають доми, займаються торгівлею, наймаються на роботи і в свому житті нічим не одрізняються од інших татар, хіба лише тим, що більше моляться та постяться. Деякі займа-//

Стор. 16.

ються жебрацтвом. Народ відноситься до них (особливо до жебручих) скептично (див. приказку) [2]. В корані нічого не сказано про науку дервішей, т. щ. вони з ісламом не зв'язані, являються наростом на ісламі.

Є коло 15 гатунків сект.

Щоб бути дервішем, треба записатися в секту і проходити науку *моленія.* Вступають в дервіші найбільш темні, що мають нахил до містицизму, що шукають чогось невідомого.//

---

[1] Автор оповідань з історії Криму, путівників і описів Кримського узбережжя, укладач збірок кримських казок і легенд.— *Ред.*

[2] Йдеться про прислів'я, вміщене на початку стор. 15 записної книжки.— *Ред.*

Стор. 17.

Старший (ігумен) *шейх*. Одягаються деякі дуже гарно. *Теке.*

Один анатолійський шейх послав свого монаха з якимсь припорученням в далеку сторону і дав йому ослика. Їде той монах на ослику і так доглядає його, бо ослик був хороший, путящий, любимець шейха, та й треба шейхові догодити. Але ослик у дорозі заслаб і здох. Живий жаль об'яв дервіша. Що йому робити? Він так доглядав його, піклувався, що скаже шейх? Та що робити? Викопав ямку, поховав ослика,//

Стор. 18.

засипав, сів та й плаче. Що скаже шейх? Коли їде караван. Поводир каравану побачив, що чоловік сидить над свіжою могилою і плаче, почав питати, що сталося. А той плаче і не може говорити: «Умер, що ж я робитиму тепер?» Поводир його потішає. Що ж діяти: таке життя, все, що живе, мусить умерти. А дервіш ревно плаче. Всі, що їхали з караваном, перенялися горем дервіша, потішали його, змовили молитву над покійником, кинули на могилу хто//

Стор. 19.

грошей, хто харчів дервішеві і поїхали. А дервіш все плаче і не знає, чи вертатися йому додому, що сказати шейхові, бо він не виповнив його припорученння. Коли їде другий караван. Питають, що сталося. «Умер, тільки сьогодні поховав»,— одказує дервіш. Ті бачать, що люди покидали гроші, поклали і свою лепту, хтось лишив рушник, щоб було чим убогому дервішеві руки обтерти, та й поїхали. Сидить так дервіш зо два дні. далі бачить, що є що їсти, є й гроші,//

Стор. 20.

почав роздумувати: «Чого я повернусь додому? Тут мені дають і гроші, і харч. Лишусь краще тут. Шейх подумає, що я заблудився у дорозі, і лишився». *А тим часом пішла чутка, що над могилою святого сидить дервіш і плаче і що новий святий робить чуда*[1]. Почали з'їздиться люди, почали молитися над могилою осла, почались чуда. Дервіш розбагатів, збудував над

---

[1] Слова, подані курсивом, в оригіналі підкреслені синім олівцем.— *Ред.*

осликом тюрбе, *прикрив його могилку оксамитом.* Скоро він став <ще> сам шейхом, завів своє теке, дервішів, став //

Стор. 21.

славним, ще славнішим, як його попередній шейх. Аж ось колись іде дорогою той старий поважний шейх з слугами. Побачив тюрбе, дай, думає, спочину у брата. Прийшов, оддав селям, помолився — коли дивиться, аж той дервіш, якого він колись послав за справою. «Ти що тут робиш? Ти чому не вернув додому?» — «Ой шейху,— одповідає дервіш,— я не знав, що тобі сказати. Та ходім краще до менє, я мушу тобі щось сказати потаємне». //

Стор. 22.

Привів його до себе, посадив на почесному місці і розказав історію, яка йому трапилася. *«Я не знаю, каже, кому вони моляться, я їм забув сказати, що там похований твій ослик. Ну, вони мені почали давати гроші, я й подумав, що нехай дають. Я швидко збирався їхати до тебе з подарунками, та лиш одно мене мучило*: що люди молились ослові».— «Не турбуйся, брате,— одказав йому старий шейх,— бо, знаєш,— і в//

Стор. 23.

нашому тюрбе похований дід сього осла».

Тут в останні часи завівся тип піджачника. Малоосвічений, він має тільки європейську одежу, а ідей ніяких. З презирством відноситься до всього татарського, втирається в руське товариство, де кине часом заучену фразу. Там до нього байдужі, а свої нехтують їм.

Дві партії. Старотатарська і молодота- //

Стор. 24.

тарська. Молода остається все ж мусульманською, та, незадоволена духовенством, каже, що воно користолюбиве, егоїстичне, не розуміє духу ісламу, за обрядами не добачає <головних> моральних основ його. Вважає, що становище жінки погане, хоче, щоб жінка була письменна (старі, хоч признають науку жінок, та

тільки вчать їх читати, а писати — вважають шкідливим, бо //

Стор. 25.

письмо для жінки річ небезпечна). Часто старі (на весіллях тощо) сперечаються з молодими, але молоді не дуже гостро відносяться до старих, кажуть: «Могила тут поможе. По смерті старих буде краще». Бачачи, через торгові зносини, що є у других народів краще, вони переймають дещо (одежу, омеблювання, звичаї), чим викликають незадоволення старих. Кожна дрібнич- //

Стор. 26.

ка, напр. стрічка зайва у дівчини абощо, дістається молодим з бою. Вони хотять, щоб жінка могла ходити до знайомих <і там відкр.>, щоб відкривала обличчя перед тими знайомими чоловіками, які бувають у них в домі, яким чоловік вірить. До острих конфліктів не доходить.

Один татарин з Бахчисарая, купець, оженився. Їздячи по торгових городах, читаючи, він //

Стор. 27.

перейнявся європейським духом і схотів заводити нові порядки вдома та зітнувся з старозаконною жінкою, яка <ніз> противилась новому, і вони розвелись, а татарин оженився з караїмкою.

За останні 20 літ серед простого сільського народу через книжки, писані татарською мовою, росте самосвідомість та ознайомлення з європейською наукою і ідеями. Такі татари говорити по-російськи не вміють. Є люди //

Стор. 28.

ідейні. Перед 20 літами були книжки тільки релігійного змісту.

Каве-джезве — в чому варять каву.

Феред же — маграма́.

Намаз — маграма, чадра.

Згуки вулиці

Каперле́-е — білі цукерки.

Ой-й бузли! Пек тат ли! Пек бузла-лім. //

Стор. 29.

Кубітеляр янтхлар — купіть пиріжки.
Ой якши максимам вар салким (прохладн.).
Хороша буза!
Ой муна брескі бардок копшк-вар — кисле молоко.
Сют вар сют — молоко.
Ой май ляй ми — масло. //

Стор. 30.

Ой Сиджок баш-Аор — гарячі голови баранячі.
Сиджок аяк — ноги.
Ой шкембе — баранячий сальник.
Тшкен дут! Татли — стигла шовковиця.

Дельлял — глашатай —ходить і їздить.
Шашлики шкварчать.
Вода в фонтані дзюрчить. //

Стор. 31.

Мідники стукають молотками.
Дерев'яні майстри стружать.
Пролетить звощик з білим наметом.
Пташки в клітках.
Стук посуди в пекарнях (кухнях).
Кладовище — мезарлик. //

Стор. 32.

Тільки мурзак, мулла та цигани не поїдуть в Туреччину. Через те вони нам і не радять, бо мурзакові потрібен робітник, муллі треба, щоб його годували, а циган такої віри, що скрізь може грати,— йому байдуже.

Білі фігури, мов білі черниці, тихо просу- //

Стор. 33.

ваються під білими стінами і <гинуть> зникають в <фір> них (крізь хвіртку), мов привиди. Аж страшно.

Здорові жовті хліби, як камінюки <світять на>, гріють на сонці пухирчату шкіру.

Над низькими будинками п'ялись догори струнке мінарети, мов білі кипариси, і намагались перерости їх свіжі //

Стор. 34.

зелені тополі. Обкладені камінням садки наповнені були абрикосами та персиками, невеличкі дворики, чисті й свіжі, заросли виноградом.

Дзюрчала в фонтанах вода.

Маленькі червоні капчики висять китицею, як перчиця.

Пам'ятник — топ.

Кухоль мідний — бугу́н. //

Стор. 35.

М'яч — топ.

Торбинка шкуряна — амайлькап [?].

Гаман — калта́.

Черевики — поста́л.

Жовті, без задників — попу́чь.

Нагайка — ка́мче.

Батіг — араба́ ка́мче.

Біла феска — тохе́.

Піч, де варять каву,— каве-уджах. //

Стор. 36.

Іль-алла-геля.

Іля-ге.

Крещендо.

Тихе зітхання, наче прокинулись.

Мелодійний гуртовий спів.

Крик — гу-гу-у-у-у.

Знов спів — те ж саме.

Зітхання, наче ричання,—

е-е-л-ла. //

Стор. 37.

Один тихо співає мелодійно, поки всі кланяються і

е-ге-е-л-ла,

з істеричним затягуванням крещендо в себе, а той співає все голосніше, викрики, той, що співає, викрикує г-ге-лла, скоріше, вигинають спини. //

Стор. 38.

Гал-ли

Гой-гой

Гой-на

Гавкають. Крутять головами вбік, завзято мотають, істеричні викрики.

Китиці од фезів мотаються.

Ай-гой ай-гой. //

Стор. 39.

Іхой-гой

Крик — о-о-о-о!

Потім тихий спів.

Всі мовчать.

Загальний спів мелодійний.

Викрики голосні, дикі: бу-гу-и!

Ге!

Шейх — я.

Всі дико — г-гей-и гей-и г-гей. //

Стор. 40.

Один співає, всі кланяються і кричать крещендо — г-ге-ий-г-гей-й, дедалі із істеричним затягуванням — ха-ха-ха гей алла.

Окремі викрики істеричні.

Пісня — ге-на-да-да-да — гена-да-да. //

Стор. 41.

Гей-гей-гей швидко.

Сідають, крутять головами,

той співає — <гай> ай-гой, ай-гой, ай-гой,

всі кричать.

Коли сидять, посередині покрито білим. Слабий. Исступление. Співає з жаром.

IV

Стор. 1—13[1].

Стор. 14.

Тоді у неї думи літали, як білі голуби на сонці, а тепер — як чорні ворони під хмарним небом (сірими хмарами).

Блакитне небо вкрилось рожевими платочками троянд. //

---

[1] Запис німецьких слів, потрібних для подорожі, адреси берлінських, дрезденських, віденських і цюріхських музеїв, готелів тощо. Адреси читалень російського літературного гуртка в Берліні, російської студентської читальні у Відні.— *Ред.*

Стор. 22.

Что заставляет принять православие? Какие выгоды соединены с этим?

Конкретный случай.

Не встречал ли в литературе обработки подобной темы?

Нет ли такой книги, где были бы описаны обряды и праздники. Вообще по еврейскому быту.

Несколько имен мужских и женских.

Если <отец> муж принимает православие, может ли жена и дети остаться в иудейском вероисповедании.

Если глава семьи принял православие, даст ли это право житель- //

Стор. 23.

ства не только ему, но и другим членам его семьи?

Поэзия иудаизма. //

Стор. 24.

Рош-Гашону (праздник).

Chilul haschem.

Кідуш? — освящение с вином.

Тіша Бе́ев — разрушение Иерусалима в июле.

Шохат (<равин>? різник).

Тефилин — филактерин.

Батим — коробочка, куди прячуть тефіліп.

Штендер.

Месяц элул — месяц покаяния, когда человек должен одуматься, дать себе отчет в совершенном в течение года.

Трубные звуки ежедневно //

Стор. 25.

Мезуза.

Тора.

Агада і Медраш (легенда).

Голус — изгнание.

Шохат — різник. Над куркою він проказує молитву.

Марів, відтак Гавдоле.
Співає Еліога Ганови.
<шохт> Хазан ім? кантор.
баал-батим?
В п'ятницю увечері в синагозі kabolas schalass.
Габай — член правления синагоги.

Стор. 26.

По зеленій рівнині блукають небесні тіні, немов душі хортів, вони припадають до землі, нюшать, обшукують, мчаться далі і щезають в сонячному повітрі. На полонині пара копей. Один поклав голову на спину другому і дивиться в степ журливим (тоскливим) поглядом. Грива <на вітрі> піднялась вітром, як чорні проміння. По небу біжать білі овечки, одні других здоганяють, збиваються в купи і хвилюють білою вовною. А далеко на горі стоїть одинокий чорний дуб,//

Стор. 27.

немов пастух, і підняв до неба цупку гілляку, як руку, щоб загнати свою отару. Пахне чебрець.

4.VII.906. Бо думки бистрі і легкі, як птахи, а слова — мов сильце, в яке їх ловиш: <думка> одна спіймається, а багацько, решта [1] їх відлетить.

І встав од півночі лютий ворог — ясний і гострий, як меч, і світив холодними очима, і гнав диханням дими під небом, а по снігу їх чорні тіні. Загіпнотизував сонце, і воно стало <під неб> на небі, безпомічне і нерішуче, і боялось навіть моргнути.

Сніг міцно приту-// [2]

Стор. 28.

лився до землі рівно і твердо, немов випрасуваний гарячою праскою. І все стало білим: пара, якою дихали коні і люди, сани і шерсть на худобі; всі чоловіки обернулись у сивих <старців> дідів, і тільки обличчя жінок <за>цвіло, як польові маки.

---

[1] Слово *решта* надписано над *багацько* і не закреслено.— *Ред.*
[2] Стор. 27 від слів *Бо думки бистрі* і 28 в оригіналі перекреслено. У підготовчих матеріалах письменника перекреслені записи зустрічаються не раз. Використавши той чи інший запис, Коцюбинський часто перекреслював його. Надалі такі перекреслення не оговорюються.— *Ред.*

9.I.907. Низько опускались сизі, як оливо, хмари, а над городом (од електричного світла) стояв німб, як над святим.

Святий, бо мученик!

Ніч була тиха, і чутка, і глибока <Ніч була така темна і глибока>. //

Стор. 30.

Стояли високі і тихі чорні дерева, а між ними синіло небо, як глибокі блакитні озера, ущерть повні води <синім неб>, у якій плавали зорі, мов золоті рибки. На заході неспокійно спала чорна важка хмара <тремтячи легкою блискавкою>, нервово здригаючись од легкої блискавки. Долі, на вогкій землі, світились червоні вікна, і скрізь був спокій.

2.V. Дим вилітав з високого комина, як густі шпакуваті кучері, і сповзав за вітром, як жалібний чорний вельон.

К.[1] 7.V.//

V

Стор. 1.

1) Послать в ценз[уру], о бешенстве.
2) Справиться в коррект[уре].
3) О заглавии экстракта.
4) Об этн[ографических] м[атериалах] Малинки.
О сельских курсах. //

Стор. 2.

Сорреé.// [2]

Стор. 7.

Він йшов і ставив ноги, як щупальці, наче пробував ногами грунт, причому нога спочатку хвилювалась, тоді твердо ставала, і гладке тіло тремтіло на ній.//

Стор. 8.

Зелені столи захрясли чорними тілами. Матове електричне світло всичувалось чорним сукном сурдутів і блищало на твердих комірчиках і кружках манжетів.//

---

[1] Ця літера означає слово *Капрі*, тобто — позначені записи відносяться до виписок, яким письменник дав загальну назву: *Капрі.— Ред.*

[2] На стор. 3—6 нотаток немає.— *Ред.*

Стор. 9.

Білі латки паперу, як клапті весняного снігу, безладно оттіняли зелене сукно. Світло блищало на кафельових печах, як і на лисинах. Бліки грали по спин-//

Стор. 10.

ках фотелів, по золоті рам, в сифонах содової води і недопитих склянках чаю.

Жовті плями облич хилились по всіх напрямках, як квітки у витоло-//

Стор. 11.

ченій траві.

Бесідник говорив скучно, і його промова гнітила голови слухачів — вони ще більше хилились від тої ваги. Світло//

Стор. 12.

блищало довгими латками на паркеті й на кружках віденських стільців.// [1]

Стор. 15.

Легкі, тонкі тіні блукали по жовтих стінах.

На веранді над морем

Що може бути кращим, як запах кави і запах//

Стор. 16.

моря. Од кави <горять> блищать очі і горять щоки, а морський пил <обсипає їх, нач> охолоджує їх, наче тонкі збиті волосочки блондинки торкаються до обличчя.//

Стор. 17.

Зорі на чорному небі. Зорі були великі і золоті, наче ушикувались на парад.

Я

Ходячи, він наче говорив своїми руха-//

Стор. 18.

ми: я, я, я, я. Він хтів до безконечності збільшити своє я в мільйоні дітей. Часто він не дослухував другого, наче не цікавився другим, і перебивав: А я...//

---

[1] На стор. 13 і 14 різні рахунки.— *Ред.*

Стор. 19.

Блакитна весняна ніч. В перспективі блищать білим світлом дахи і рідке болото вздовж вулиць. Світло в вікнах бліде, немов утомлене...

10.III.//

Стор. 20.

Дивилось червоне око заходу.

Коли ми в'їжджали під елект[ричний] ліхтар, то цей клаптик дня серед ночі, з його сліпучими//

Стор. 21.

блисками по мокрих стовбах, по коліях дороги і гіллячках дерев, робив враження пробудження од сну.//

Стор. 22.

Ми їхали в диліжансі. Голоси і гуркіт робили таке враження, немов усі говорять по-жидівському.//

Стор. 23.

Під сонцем кохання линяють і чоловік, і жінка.

Чоловік «чужий» для своєї жінки. Прагне самотності. Представляється солідарним (душа в душу) і втомлюється, а через те ще більша охота спочити на самоті.//

Стор. 24.

Висока мітлиця <хита> стояла на вогкій землі і хиталась на вітрі. Польові квітки теж помахували головами. Круглі, м'які кущі ліщини одвертались од вітру і бліднiли. Дика <гру>//

Стор. 25.

грушка поблискувала листом, а старий дуб вимахував на небі чорним листом; прилітала пташка, покрутилась на гіллячці і форкнула.

<Здаля> Вдалі тополя вигиналася, як струнка жінка ста-//

Стор. 26.

ном. <По> В траві лазили мурахи, плигали якісь

мушки. Вітер бив в лице, і шумів з деревами рівно і безперестанно, і гіпнотизував, і малось таке враження, паче//

Стор. 27.

все, що оточає навкруги, не дійсне, а вбачається у сні. Здається, прокинешся — і нічого того не буде.

7 — VI.

Тихо і тьмяно. <Стеблина жита>.//

Стор. 28.

Жито завмерло. Поміж витягненими, як струни, стеблинами гудуть бджоли. Якесь тихе метальове бриніння, <яко>//

Стор. 29.

далекою музикою <чуєт> гучить жито, неначе <стебло кожне> по натягнених струнах хтось проводить стиха рукою,//

Стор. 30.

як вітер на еоловій арфі. Слухаєш ту музику і хочеться спати, солодко дрімати.

8 — VI.

Місяць скаче поміж білими хмарами, то//

Стор. 31.

покриває пароплав мороком, то блищить на помості чардака, і тоді од білих столів і ослонів лягають довгі, худі, чорні тіні.

Подивіться па//

Стор. 32.

тіні. Вони рушаються, пливуть по помості, витягаються і скорочуються. Тихі береги <пла>пливуть повз м'якосірі//

Стор. 33.

луки і чорні купи дерев.

Пахнуть трави, і тріщать деркачі. Блисне з-за хмари сріблом зірка; рівний рух повітря б'є лице і свистить//

Стор. 34.

коло вух.

Машина важко дихає, і тремтить чардак, мов од внутрішнього зворушення. Голоси розмов-//

Стор. 35.

ляючих здаються далекими, немов приніс їх вітер, пропіс коло вуха, і вони щезли десь ззаду далеко.

11 — VI. //[1]

VI

1

Стор. 9[2]

К. Синє море занурило голову в блакитні тумани, розпустило павиний хвіст під <самий берег> самі скелі, де кожне очко горіло синьо-зеленим вогнем.

2

К. Вранці тихе море розстелило біласті дороги. Для кого вони? Хто ними поїде? Читай ієрогліфи моря (таємні письмена).

К. Острів плавав на морі, як хмара на небі.

3

К. Острів як гарячий, розпечений камінь,//

Стор. 10.

кипутий в воду, і круг нього закипає вода білою піною.

4

Білі хмари (по крайнебі) купали свої тіні в синьому морі.

5

По сірих стінах, по боках скель блукають тіні — і се хвилини спочинку.

6

Кущики полині і трави п'ють блакитні тумани — найбільше п'є їх бла-//

Стор. 11.

китна мила квітка, мені не відома і через це ще дорожча.

7

Скелі в таких заломах, в таких зморшках, що здаються мозаїчними.

---

[1] На стор. 41—42 і далі — список співробітників і кореспондентів земства та різні незначні записи.— *Ред.*

[2] Стор. 1—8 — чисті, саморобний календар, адреси.— *Ред.*

8

Співають (цикади).
Садок маслин.

9

Агави — як пащі акул.//

Стор. 12.

10

Повна чаша, в якій стигне сік винограду, помаранчів і цитрин.

Закохана хмара підкрадалась до сонця <і>, з темною заздрістю <дивилась> дивлячись на радісну землю, всю обняту <сонячним> світлом. <Вона вже близько, вона аж здригнулась, коли їй вдалось закрити сонце>. Та щастя близько. Вона обняла сонце всім своїм тілом, <наче> мов <боялась> не хотіла, щоб хоч <один промінь> промінчик, хоч одна//

Стор. 13

крапля пестощів сонця <не> переллялась за її край. Земля погасла <і посм. з сірим сумом дивилась> <і> з воро<же дивилась>жою думкою, що в лоні хмари аж клекотить вогняне щастя, аж лллється за край <її блискучих> осяяних берегів. Та щастя коротке, змінливе на світі. Просунулась хмара, ще чорніша з розпуки, і сонце змінило коханку.

Суспільність — неначе річка. Її колір,//

Стор. 14.

чистота, глибина залежить од тих берегів, в яких вона тече.

В небесному акваріумі грали золоті рибки.

Коли небо засіяне зорями, значить, скоро появиться сонце.//

Стор. 15.

Лукавый, криводушный, любопытный до жестокости, оскудевший от привычки к анализу и обдуманной иронии, постоянно занятый превращением самых горячих и непосредственных душевных движений в ясные и холодные понятия, привыкший смотреть на всякое человеческое существо как на объект чисто психологического исследования, неспособный любить, неспособный к великодушному поступку, к отречению, к жертве, закоренелый во лжи,//

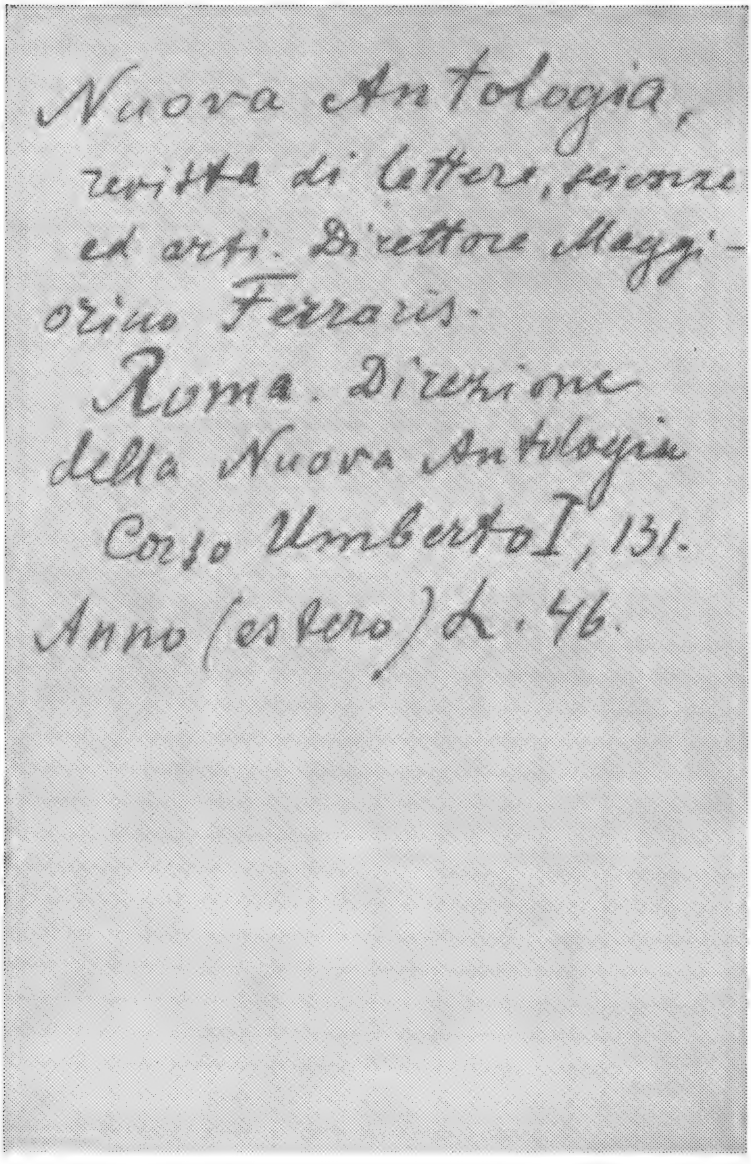
Nuova Antologia,
rivista di lettere, scienze
ed arti. Direttore Maggi-
orino Ferraris.
Roma. Direzione
della Nuova Antologia
Corso Umberto I, 131.
Anno (estero) L. 46.

М. Коцюбинський. *Сторінка автографа записної книжки.*

Стор. 16.

притупленный от омерзения, сладострастный, цинич-
ный, низкий.

Весна

<На спухлій> З спухлої землі почала вилазить мо-
лоденька трава, наче перші зубки в дитини.

Дерева цвіли. Слонова кость сливок, синява біль
вишень, рожеві пуп'янки яблунь, наче стулені губки,
корінний дух груш. Кожне дерево — як музикальний
струмент.//

Стор. 17.

Крізь цвітучі галузки дерев дивилось небо <син>
такими синіми, молодими очима.

Весь день віяв зі сходу сухий, палючий вітер, і де-
рева за день постаріли наче, укрились листом, і впала
од них вже літня тінь.

11

К. Зазорілось море, мигтить зірками, як небо <в
тиху майову ніч> тихої ночі. 22.V 910. Levanzo [1].

12

К. У спокій блакитного озера щохвилини вли-//

Стор. 18.

вається дзвінок «лота» (?), як краплі. < З-під пароплава> Пароплав викида ззаду хвилі рідкого скла, дель-
фіни гладкими зеленими боками ріжуть воду, злітають
над водою і знову колють гострим носом білу піну
і аквамаринову глиб.

13

К. Острів — як пульпа, закинуло в море шершаві
лаби, приссалось до моря, наче хоче спинитись. Але
пливе. Вічно//

Стор. 19.

пливе, куди — не знає — в теплі і сонці, в вічнім тумані
блакиті.

Розкрив пащу широким отвором півкола <і сміє-
ться до моря> і вишкіряє здорові зуби, наче сміється
рядами білих домів.

[1] Назва пароплава.— *Ред.*

14

К. Пливе, вічно пливе, вічно самотній в просторах моря, і хлюпа море в його боки. Нема од нього дороги. Тільки місяць вночі збудує золотий міст, з'єднає острів з яким да-//

Стор. 20.

леким та невідомим краєм. Але міст той такий легенький, такий тремтячий, хисткий, що лиш мрія зважитись може ступити на нього і легким нечутним кроком помандрувати у далечінь.

15

К. Пливе човник у морі, переставляє весла, як кузька лапки на гладкій скатерті.//

Стор. 21.

16

К. Небо заздрить блакиті (синяві) моря.

17

К. На морі <тріпали крила> тріпочуть вітрила човнів, як голуби в небі.

18

К. Вічний спір моря з камінням. В якому б настрої воно не було, навіть в найлагіднішому, коли воно застигло у здивуванні своєю красою, воно все штурха стрічні скелі й каміння, все турка на них. Воно вже багато з них перемогло, положило собі під ноги, покрило водою.//

Стор. 22.

Вони лежать на дні, як скорені бестії, гладенькі, тихі, безсилі, й покірно дають одягти себе рудим мохом водоростів. Деякі скелі згризло на дрібну гальку і постелило під себе, а там, де воно стерло його в дрібний пісок, воно грає над ним блакитним вогнем перемоги. Трудніше з високими береговими скелями. Але й там воно по-//

Стор. 23.

ти било в них, поки не повиривало глибокі гроти. Воно зробило з них величні храми, культ казки. Там диво, там вода світить сапфірами, смарагдами, там піна ро-

жева, як рожа, там склепіння в містичному сяйві, блакитнім, зеленім, там вода криє сріблом усе, що попадає туди. Там грає веселка, блищать дорогоцінні каміння, грають бриліанти//

Стор. 24.

і коралями молюсків вкриті підводні стіни. Море наче хоче сказати скелі: «Дивись, яке я могутнє, що можу, скорись» [1].

Стор. 25.

19

Купка синіх квіток — як гніздо аметистів на сірій скелі.

20

Перебирає лапками човен, наче мурашка, і раптом розцвітає білим вітрилом, як мотилькова квітка на сході сонця, ліг боком й тремтить на блакитному полі, немов на галузці.

21

Сонце лягло на Кастельоне <і вона> й закучерявило гору рядами чорних маслин, наче оповило її раз кілька чорним турецьким поясом. Тільки зрідка//

Стор. 26.

плями винограду горять серед них зеленим вогнем, як дороге каміння.

22

Іскія — «пожирательница» сонця.

23

А вночі блакитна затока надіває на шию рядок дорогих перлів — <вогнів> неаполітанських вогнів.

24

Везувій плава в тумані, в синій імлі.

25

Біласті скелі в чудових заломах <убра> м'яко убрались в зелень і виглядають, як старий, про-//

---

[1] Далі записано кілька назв і прізвищ.— *Ред.*

Стор. 27.
тертий місцями оксамит.

26

Сьогодні море пооране плугом, скиби повивертались і поламались <тільки під берегом> аж до <самого> крайнеба. На сірому небі сіріють вітрила <як> суден, як почорнілі од часу замкові башти. А на берег все ж йде маса зеленого скла і розбивається з дзвоном об гострі скелі на білі черепочки (осколки).

27

Легкий вітрець. У берегів море розцвітає //

Стор. 28.
срібними квітками. Вік їх недовгий, усього мент, але в той самий мент замість зів'ялої квітки розпуститься сотня, блисне сліпуче <і згине> срібною зіркою і згине. І знов на блакиті нові.

28

Вечір накинув на одні скелі фіолети, на другі — рожевий відблиск, а білі вілли позеленіли. Фаральони[1] стали легкі й прозорі, <як хмари> наче розтопились під вечір.//

Стор. 29.

29

Крізь блискучу сітку дихаючої води бачиш мозаїку дна, фіолетові плями водоростей, блакитні очі підводних пісків.

30

Ящірка — душа розпеченого каміння, живчик, що вічно б'ється в важкій і нерухомій масі.

31

Од блакитних просторів на душі стало блакитно, тепло й просторо.

Острів як палець, виткнутий з моря в//

Стор. 30.
<каблучц> персні старого золота з дорогим камінням, з туркусами, шафірами і ісмарагдами.

[1] Камені.— *Ред.*

32

Фаральони <кинули на море тінь> у своїх тінях, що зробили море під ними прозоро-блакитним й твердим, стоять, як на скляній підставці.

33

Сірі кострубаті полини залляли скелі і все обняли (все напоїли) своїм п'янящим (?) //

Стор. 31.

духом. Вони нависли над урвищами і трясуть сивими бородами над синім морем, наче фавни <вовною> дикою скуйовдженою вовною.

34

Море, небо і сонце одні перед другими показують свою силу, свою могутність. Їм наче мало просторів. На диких скелях кожне з них заснувало свою колонію, убрало у свої барви. Небо зродило безліч блакитних//

Стор. 32.

квіток, таких ніжних й прозорих, сонце залляло згір'я кулями жовтого, аж золотого, дроку, морського маку і ін., вечірнє корце бризнуло на камні кров свого серця — й <зацвіли> розпустило червопі маки, гвоздики... Море, змінливе у своїх фарбах відповідно настрою, з кожної зморшки, з залому [?] скелі вигнало трави, кущі, центаврію і синю повідь квіток,//

Стор. 33.

приснуло білою піною миртів, ломоносу і кашок. І сонце гріло, море поїло блакитними тумапами, небо пестило свої створіння. Голий камінь, незрозуміло для людського розуму, давав притулок і страву кущам, квіткам і травам.

Живе покоряло мертві бездушні скелі, і вічно точилась тиха й велична перемога живого над мертвим, мудрого й//

Стор. 34.

різнобарвного над одноманітним.

35

Опунції — щось дике, незрозуміле, налякана юрма круглих колючих листків, що лізли безладно одні на

других <безладно>, сі краби рослинного царства,— і їжились колючки на них, як волосся в смертельному жаху.

36

Море розкинулось і завмерло, як//

Стор. 35.

море блакитної мрії, притулило спокійну пащу до берегів і жадібно дивиться на скелі акулиним оком (зеленим).

37

Кактуси потекли по кам'яних стінах.

Море було таке гладеньке і синє, наче туго натягнений екран, на якому показували небо.

38

Розпечене (гаряче) [1] повітря танцює тарантелу по скелях, а в сірих//

Стор. 36.

маслинах цикади грають на кастаньєтах.

39

Хмара на вершку скелі, як поцілунок неба.

40

Капрі — дорогоцінний камінь в каблучці Неаполітанської затоки.

41

Зелені <схи[ли]> свіжі садки винограду й цитрин прорізали скрізь вузенькі кам'яні вулички, повні застоялого //

Стор. 37.

тепла, то білі на сонці, то сірі в тіні; наче <кам'яні корита по> з гір потекла бистра вода, порізала сади й виноград і лишила по собі висхлі кам'яні ложа, на дні яких <безгучно> блисне, як блискавка безгучна, хвилястий рух ящірки, сірої, як душа каменя. Раптом заповнить вуличку, од стіни до стіни, в'язка колючого

---

[1] *Гаряче* — надписано над *розпечене* і взято в дужки.— *Ред.*

сіна на голові жінки, з-під сухого стебла на мить мигне круте підбо-//

Стор. 38.

ріддя, кінчик рівпого носа або вогонь чорного ока — і знову так само пусто і мертво, як в ложі <мертвої> вмерлої річки, тиха поступ селянки пропала у спертім теплі, і знов, як гадючка, безгучно мелькає шпичастий хвіст ящірки в мозаїці стін.

А з-за кам'яних стін диха холодками виноград і висять жовті великі цитрини, наче жіночі груди з сосками.//

Стор. 39.

42

Ще вершки скель біліють на сонці, але вже тіні од них намалювали на морі блакитнім фіолетові тіні, різні кольорові сильветки, шпичасті, як зубці башти.

43

Під вечір сонце скувало срібну підставку для скель (з гори, з віл[ли] Тіберія).

44

Лягли на скелях[1] мірти в весільнім убранні (в цвіту).//

Стор. 40.

45

Море несло на собі хвилю і, доніспи до берега, коротким <граціозним> навиклим рухом <метало> скидало її на берег, наче карти здавало.

46

Ящірка

Безперестанні хвилясті рухи по розпечених скелях. Мигне тільки зелена або рябенька спинка, гострий, шпичастий хвостик — і зникне. Там знов з'явилась звідкись, приплющена до каменя, на кривих ніжках, спинилась, підняла га-//

[1] З оригіналі спочатку було: *На скелях лягли*, потім цифрами 1, 2 порядок слів змінений.— *Ред.*

Стор. 41.

дючу головку і сторожко дивиться підчеркнутим оком, і видко <з-під тонкої шкури>, як під тонкою шкурою калатає серце. Тінь впала, шеберхнуло щось — і вже зникла <в> у непомітній шпарці, наче влізла просто у камінь.

47

Щось, певно, страшне колись було, коли земля була молодша і гарячіша. Двигтіла непорушність одвічна, скреготали кам'яні маси, ламався світ, і <од ма[тернього]> скелі в гніву одривали од матер-//

Стор. 42

нього лона непокірних дітей. І от з того часу стоїть одірвана скеля <мов одкинута жахом і з жах[ом]>, застигла в <людському> виразі людського жаху, і дивиться на громади порожніми, згаслими очима, і кричить вічно широко одкритим ротом, кричить німим криком <страшної> мертвої маски.

48

Під вечір на тихе блакитне море налетіли білі вітрила,//

Стор. 43.

як рій метелів.

49

Йдеш вузеньким каналом поміж високих домів і нічого не розумієш. Якісь ходи і переходи, сітка балконів і кам'яних сходів, плутанина вікон і глибоких отворів, то повних світла, то, як печери, темних. Блисне світло в скрізному ході, а рядом глибокий задимлений двір, на якому напівгола дитина.

Загориться квітками балкон, а тут, як в прірву, ведуть тем-//

Стор. 44.

ні сходи, а над головою од дому до дому перекинувся міст. <То вниз то лізуть> Щохвилини одходить вуличка вниз або лізе на гору, така сама вузька і темна, наче павук, простяга лапки на усі боки. Люди — наче мурахи, як комашня, кишать. Щось діється тут, як всередині губки <скрізь>, город — середина мушлі, де ходи завиваються й в'ються.

Стор. 45.

Люди наче од скель навчились будувати оселю, наче навмисне копіювали печери, заломи і шпари, де мають ящірки своє житло.

А проте у хаосі тому є певна гармонія ліній і є свій ритм.

Maestrale — західний вітер (од Іскії).
Levante — східний.
Tramontana — північний.
(тоді ясно, Неап[оль] і Вез[увій] приближаю[ться]).
Siroccо — південний.
(душно, вогко, дощі).

50

Високі евкаліпти повісили листя, наче тільки вилізли з води, і з них текло.//

Стор. 46.

Сонце — воно скрізь, навіть у тінях. Листя лимонів блищать, як після дощу, виноград світить, наче скляний, навіть стерті підковами каміння воно обертає у срібло і кожну квітку у самоцвіти. З сірого каменя робить мармур і змушує його годувати рослину.

51

Скільки блакиті. Ціле небо у морі, і ціле море у небі. Весь світ — наче блакитний грот, навіть Везувій затертий блакитною млою.
(Анакапрі Bitter).

52

(З дороги на Анакапрі) [1].— Всі капрійські горби як на долоні.

Гострі білі зуби краю Монте-Соляро,//

Стор. 47.

Кастельоне, де Семафор, Мікеле — і врешті ліг в море зелений хребет <Монте-Тіберіо, як спина ящірки, і підняв голову> Монте-Тіберіо, мов ящірка вигнула спину, підняла голову і сторожко дивиться на Калабрійський берег.

---

[1] Над цими словами чорнилом надписано: *NB (не записане).— Ред.*

Сонце погасло, і тихий присмерк вишив споловілими шовками острів на сталевому морі (острів, як старий гобелен).

53

По ночах тепло і тихо горіли в <старих> сірих мурах каплички.

54

Цвіркуни м'яко сюрчали в сухій траві, і, по-//

Стор. 48.

криваючи їх, тягнув одну ноту якийсь цвіркун, наче між землею і небом, над морем снувалась і дзвеніла безконечна срібна струна <і все дзвеніла>.

55

Чаша, з якої мільйони людей пили і п'ють красу і випити не можуть.

56

Місяць зійшов над морем, і скелі ближчими стали. Фіолетові зморшки лягли на їх обличчя, і якась тепла, материна //

Стор. 49.

турбота <засві> схилила скелі над морем. Якась добрість з'єднала берег і море, згода і смуток.

Ріс місяць, бліднів, росли скелі, бліднили. <Витяглись> Повитягались гострі вершки, окремі каміння перетворились у білий мармур, одяглися в різьбу, і встав острів із моря, весь — як міланський собор. Тоді місяць вимостив злотом до нього шлях — готово.

Човен плеще веслами в морі, і з-під весел <пле> скачуть вогні, дрібні, маленькі, зелені, як світлячки, і здається, що вес-//

Стор. 50.

ло вигріба з моря скриті в воді багатства. Запустиш руку у море — і з-під пальців скачуть веселі вогні і гаснуть у морі. Як бог, говориш: «Хай буде світ!» — зануриш руку у воду і твориш вогонь. Ріжеш пальцями воду — і з таємної глибини блисне на мить зелена іскра, за нею друга, третя, десята, кружаться й скачуть, і гаснуть. <Весла> Плещуть весла і стрясають дощ іскор. В зеленому гроті темно, //

Стор. 51.

аж чорно. Але зворухни тільки той чорний сон — і він збудиться цілим пожаром, снопами іскор і перетворить море в зоряне небо.

В гроті «святих» тихо сплять кам'яні люди. Так само, як завжди, тихо спить жінка навзнак, покрита рядном, і на колінах під покривалом блукає місячний промінь. Білий, в глибокій дрімоті, схилився старець, схилив до[1] ложа зажурене чоло... А угорі, по зводах готицького храму, блукає //

Стор. 52.

непевне світло невидимих лампад і все лазить по стінах, наче вітер хитає лампади. Вода у гроті зелена, прорізана місячним світлом, і видко, як <в> на дні задрімала з дитиною на колінах голісінька жінка, і світло блукає по повних «б е д р а х». З чорних тіпистих куточків грота раз у раз, самі собою, спливають наверх зелені зірки вогнів і гаснуть. //

Стор. 53.

57

Розпустилась вітрилами яхта, як дерево цвітом.

58

Тепла хвиля повітря, зітканого з дихання моря і запашних трав, і місячного сяйва, тихо колихалась поміж маслин <ного гаю і>, їх покручених тіней і била в лице ароматним прибоєм.

59

Ось зморшки, які ніколи не старять! Вони тільки роблять величним і виразистим обличчя Монте-Соляро (місячна ніч). //

Стор. 54.

60

Так, так! Тепер всі каміння розсілись по схилах амфітеатром, як в древнім театрі, і задивились на сцену моря, де місяць творив свою одвічну містерію.

---

[1] Поряд з *до* — тут прийменник *на*. Вибору не зроблено.— *Ред.*

61

Коли зійшов місяць, море простелило для нього золотий килим, а пальми замахали своїми віялами, наче к р и ч а л и «осанна!». //

Стор. 55.

62

Сиджу поміж камінням на Via Crupp і дивлюся на південь, на безконечне море. Сироко приносить до мене з Африки спеку <вона> і аромати Єгипту, а я сиджу і мрію про сонячний край білих пісків і чорних людей, кактусів <й>, пальм і пірамід. Котиться з Африки хвиля і, як далекий братерський привіт, цілує скелі Picola Marina. І може, та хвиля, що мила ноги араба, набігає тепер на мої ноги як символ єднання людей. //

Стор. 56.

63

Сироко. Вітер зриває з поверхні моря білі квітки піни, розкидає по блакитному морю і засипає ними весь берег. Хвилі важкі <нер мало рухомі>, наче замерзлі, наче «сало» зробило їх такими малорухомими. Вони всі в зморшках, як мозок в жилках. Чисте скло моря запітніло місцями од вітру, як шибка в холодну днину. Море шипить, як розгніваний гад. //

Стор. 57.

64

В молодій гордості острів одірвався од землі, поплив у світ, щоб творити самостійне життя.

65

Сивина полинів, срібних навіть вдень, наче осяяних місячним світлом.

66

Дрок — наче дротяна щітка, якою чесалось сонце, полишивши на ній пасма свого золотого волосся.

67

Сірі, з зігнутими колінами, з цупкими, жилавими, покрученими галузками-руками, скромні, невибагливі, родючі — маслини, раби чоловіка. //

Стор. 58.

68

Агави родились в таких тісних і ворожих обіймах, що на ціле життя на їх тілі лишились сліди зубів і форма ворога-брата. І коли листя рознялись врешті, вони все ще грізно <наї> їжились <своїми> акулиним<и> зуб<ами>ом і з погрозою наставились один <проти> до одного сірим могучим акулиним тілом.

69

Ломонос (clematis) цупко поліз по вершечках кущів, ожин і накинув на них //

Стор. 59.

весільну фату (намітку) свого прозорого цвіту.

70

(Захід сонця з фуніколяре).

Скісне проміння <зробило> позолотило Іскію, як стиглий овоч. Скелі Монте-Мікеле оділися в <рожеві> червоні базальти, а Везувій наче викинув в морі двокольоровий <флаг> прапор — низ сизо-блакитний, вершок — рожевий. На золотому фоні м'яко сіріли <м'як> перловим тоном Неаполь, Пуцолі, Прочіда і островки. А сонце спуска<ється>лось все нижче.//

Стор. 60.

З-за золотого туману <починає чорпіти Іскія> встає ясніше обрис чорної Іскії, <що> як обличчя муринки під жовтим серпанком. Сонце простягнуло останні проміння, і серед тіней од гір його прощальна рука створила в садах долини дивний куточок, привид весни: зарожевіли дерева, наче мигдалі в цвіту, і виноградні кущі підняли хвилі в зеленому морі, різко й виразно. //

Стор. 61.

Червоний круг сонця уже черкнувся гори. Скинула Іскія з себе серпанок і, чорна, жадна, поглинула сонце, як вона завжди це робить. Учта скінчена вже. Монте-Мікеле наділа буденну одежу, садки оддвіли, Везувій і прибережні землі розплились в перловій млі, і тільки Іскія, чорна на тлі старого золота, травила <переварювала> спокійно свою вечерю. //

Стор. 62.

71

Під скелями море <переливало> зливало стару бронзу і темно-синю емаль в один <дорогоцінний> вогняний сплав.

72

В горах — там свіжий вітер віє поміж тіснин (ущелій), напоєний дроком і полинями; там молодіють кущі, як свіжі дівчата, там сонце бродить <і робить каміння> серед каміння, зміняючи смуток тіней <у> на радість, там море грає вогнями і <шумить> розмовляє у глибині, а далі стелить <свою одеж> поли своєї одежі до самого неба. //

Стор. 63.

73

Лице нерухоме, застигле, а жили на шиї, як дроти залізні. На голові казан, а в ньому важко <хлюпа> гойда<є> своє тіло вода і хлюпа в луженій <криса> чаші. Короткий віддих, як віддих собаки, розтуляє уста, а спечені ноги на суху фігу <чіпко> чіпко липнуть до кам'яних східців.

74

Море покрилось емаллю, стало великим і повним туркусом, а замість Неаполя, Прочіди, Іскії хмари побудували снігові гори, вершечки яких блищали //

Стор. 64.

на сонці. Тільки з Везувієм хмари були безсильні і тільки наділи на нього білий шличок.

75

При березі море тріпалось тихо в сітці яскравих бліків, наче зловлене в <неводі> невід <зітканим> з синіх, зелених і рожевих мотузок.

76

Крик віслюка дико бився (путався) поміж опунцій, такий же <гострий> колючий, як і (кактус) вони. //

Стор. 65.

77

Везувій плавав у морі, як велика блакитна медуза (у млі).

78

Ішла стіна, грубо зложена з сірих каміннів, вишита вся блідими перами папороті, що виростали з кожної шпарки, а над нею стирчала друга — з опунцій, де круглі листя так само грубо складались один на другім, як і каміння.

79

Чорне рожкове дерево пускало зелені сльози стручків. //

Стор. 66.

80

Коли сонце сідає за Монте-Соляро, стає сіро і сумно, всі фарби линяють, як <на> в акварелі, що її підмочили.

81

Як тільки <море одхиляло> одхилялося <од скелі, води на мент> море, скеля показувала червоні ясла <свій свіжий здоровий рот>, але море м'яким любовним рухом знов затуляло той свіжий здоровий рот.

82

Коли б зробити склепіння з литого срібла //

Стор. 67.

і розпустити дорогоцінний смарагд, щоб він гойдався, і грав вогнями, і голубу кидав оксидировку на стіни, то було б щось таке, що слабо нагадує grott'y azzurn [1].

В тіснім отворі, де срібло хвилі вливалось в блакить печери, море випльовувало човни, вони летіли серед бризків, бились краями об скелі і врешті гойдались. //

Стор. 68.

Зажурені гори вкрила сумна смерека. Їх поять сумом тіні од хмар, що все стирають бліду усмішку зелених <боків> царин, вони вливають сум свій в Черемош, а він несе його долом у вічнім одноманітнім шумі, чорно-зелений на білім ложі <білих> кам'янистих зарінків.

Схил гір і кожний камінь вкривали рудаві мхи, грубі, м'я- //

[1] Grotta azzurn (*італ., літерат.:* grotta azzurro) — блакитний грот.— *Ред.*

Стор. 69.

кі, шовкові, як плющ. Теплі і ніжні, вони ховали у собі позолочену сонцем воду літніх дощів, <і> м'яко вгинались і обіймали ногу, як пухова подушка.

Дрібна зелень гóгозів й афин запустила (руде) коріння у глибінь моху і сипнула на них <дощем> росою червоних та синіх ягід.[1]

Стор. 133.

Пісні, Метлинський.

Саратовский сборник (пісні Костомарова і Мордовцева).

Максимовича пісні II й III вв.

«Запорожская старина» Срезневського.

Радченко. Гомельс[ькі] пісні.

Довнар-Запольский, Белорусское Полесье.

Сахаров. //

Стор. 134.

[Нрзб.].

Потебня. О доле и сродных с нею существах. Мысль и язык[2].

VII

Стор. 1.

Далекі верби замарили вже про весну, <блищать> біліє на сонці просохлий камінь, обличчя жінок перенятi весняним сонцем і свіжі, як холодний подув весняного дня, а води, що перед годиною були ще снігом, біжать та й біжать струмками додолу.

20.III. 2 год. дня.

Все пірнуло <в перлову> у сизу муть, і дерева — як темні жилки на перламутрі, а в переривах <заповнює> молочна мла, за якою чуєш далеке і безконечне. З неба щось сіє і ніжно осіда холодком //

---

[1] Стор. 70—132 чисті, на окремих є малюнки олівцем, записи італійських слів та висловів, поданих паралельно з їх перекладом.— *Ред.*

[2] На останніх стор. 135—143 — записи адрес. На окрему аркушику розклад руху поїздів до Неаполя, Рима, Венеції, Понтеба, Відня.— *Ред.*

Стор. 2.

на обличчя. Тротуари блищать і ловлять вечірні тіні дерев. Я чую музику крапель. Скрізь вони грають, співають, дзвенять, міняють темп, силу і голос. Вся вулиця — симфонія крапель. Ліхтарники розносять світло. Тихими вулицями, в вечірній мряці, по всіх напрямках розтікаються, стиха гойдаючись, //

Стор. 3.

червоні вогники. Чорніють тільки осяяні ноги, а над ними хитається вогник. А краплі все грають, сумні і веселі, ліниві і жваві, то глухі, то дзвінкі.

М'яко блимнули вікна, і чиясь невидима рука тихо зводить половинки віконниць, так наче очі до сну стуляють повіки. 22.III, вечір.

Лягаючи спати, наче пускаєшся плисти по морю ночі, невідомому, чорному. Які пригоди там стрінеш, що побачиш, переживеш, поки <чор> темні хвилі ночі викинуть тебе //

Стор. 4.

на ясний берег дня?

В одній калюжі — весь город.

Блукаючи, думав (настирливо), що значить сон (жінчин).

Казначей.

Якісь «під студента» плювали через калюжу — і це була розривка.

Вона уважає його нікчемним.
[Нрзб.] //

Стор. 5.

Ст. Бобровиця через х. Дедово в с. Пески, Павлу Григоров. Тычыне [1].

Чернигов, Елецкая, д. Раевского, Анне Никола[евне] Максимович, для М. М. [2]

---

[1] Знайомство М. Коцюбинського з П. Тичиною відбулося 1910 р. у Чернігові.— *Ред.*

[2] Далі — незначні записи.— *Ред.*

Стор. 7.

Гори

Кипів холодний Черемош.

З гори у долину летів потік і тряс по камінних сивою бородою.

Кучерявий Черемош сердито поблискував сивиною і світився попід скелі недобрим зеленим вогнем.

Гори вікують у такій тиші, що <слухають> чують навіть дихання худоби.

Чорні смереки спускають //

Стор. 8.

сум свій в Черемош, а він несе його долом й оповідає.

Вітри чешуть кучері гірських смерек, а сонце мастить їх. Вони (смереки) вигідно поклали свої тіні на зеленій отаві.

А коли сонце зійде і засміються царинки поміж похмурих смерек...

Всі голоси, весь шум лісу спадає в долину й шумить потоками, //

Стор. 9.

а по горах, в лісах лишається тиша, скуплена, строга й дзвінка, як струна.

Старун — царівна — [?] мала квітка висока [?] з широким [?] ясно-зеленим листом [?] понад потоками.

Бучина — бук.

Синє дихання чорних лісів.

Живий вогонь — ватра на полонині, яка не <може> повинна загаснути ціле літо.

Чоловік розклав у лісі вночі ватру. Прийшов до нього лісовик — волохатий чоловік, голий, сів на пеньок та й питає:

— Ти видів її? //

Стор. 10.

— Кого? — Її — нявку.— Ага, ні, не видів.— Ага! Вона побігла туди.— Скочив і побіг. Почувся крик, а за кілька хвилин приносить лісовик мертву нявку, сів коло ватри, одрізав руку, пече і їсть.— Вона хотіла тебе

вчепитись, а я врятував.— Як заспіяв когут, лісовик взяв на плечі тіло і пішов.

Що там чути селом? //

Стор. 11.

Вітер свище тонко на полонині в воринні.

Царинка

Білий, як ромен,— невістки.

Жовті, як гузики,— кульбабка.

Вовк (рож[евий] горошок), дзвін, шкоруш (filopendula), грань, лабуштан, грушовик, мідуниця.

Зарва — обвалена з гори глина (місце).

Ріпиця — черсак.

Гори (вся земля) співали потоками.

Закурились чорні гори од мричі, наче скипіли гірські потоки й запарували. //

Стор. 12.

На полонині

Спуза́р — той, що ходить коло ватри.

Рава́ш — частина колоди, яку дають власникові овець.

Гра́жда — загорода для овець.

На вівці — Гісь-гісь! Бир-бир!

<П'прге>
Пру́а-пру́а...

Тпруа (кличуть вівці).

Стор. 13.

Чому ти сі бай не жениш,
Високий Бескиде!
Бо зелена полонинка
За мене не піде.

Цвіли хати синім димом.

Царинки блищали, як дзеркало, в чорних рамах смерек.

Голубінка — гриб червон[ий].

Гадярь — поганий вел[икий] гриб.

Ріпи́ця — білий будяк.

Папороті маса, каміння, обросле мохом, ожини, гаджу- //

Стор. 14.

чки, афини, гогози, повалені сухі смереки, повзуча рослина.

Майте ся гаразд.

В тихих місцях Черемош як ситий віл, а там, де йому твердо лежати, він скаче з каменя на камінь. Дощі і мрич. //

Стор. 15.

Вічна зміна настроїв: коли царинка сміється, ліс на горі хмуриться.

Щезника продають в Сеготі жиди за 5-ку (в пляшці).

Гнилі пні, що розсідаються. Смереки високі, з сіткою сухих гіллячок в долині, камні, накидані одні на другі, покриті рудим мохом, і папороть. Вище довгі плакучі трави, дрібні //

Стор. 16.

кучері афин і гогозів, горобина, далекий сумний дзвоник корови, на вершку Синиць накидані скелі в плямах лишаїв і моху, а між ними цілий килим гогоз. Трембіта, шум Черемошу, привид блакитний Чорногори, далекий грім, усміх царинок, чорні гори... //

Стор. 17.

Рухливе лице гір (пливуть тіні од хмар).

Піниста сваволя потоків.

Гуцул — <міцний> здоровий, як гірське повітря, легкий, як потік в своєму бігу.

До сну співали йому потоки. //

Стор. 18.

Гірше всього ватагові і спузареві: вони мусять чекати, аж згасне вогонь. Той вогонь полонинський, що <наче> сам народився, неначе бог, сам <мусить> має й <згинуть> заснути. [1]

---

[1] Далі — **адреси.**— *Ред.*

Стор. 19.

Боже мій! Що робилося з місяцем! З ніжного молодого, що так цікаво дивився на світ <гострим ріжком>, наче збирався завоювати весь світ, настромивши на молоді роги, він <оброст[ав]> ставав повним і грубшав, обростав салом і вже випинав грубий живіт, як ситий банкір, на грудях якого блищить важке золото ланцюжка.

Він був вульгарний, як крісло, не знайоме з другими частинами людського тіла. //[1]

Стор. 23.

Як гірко плачуть мої вікна! Вони звикли бачить красу, синє море, а тепер плачуть, біласто-мутні, неначе більма.

Од сонця через море простягся до мене шлях і йде зо мною разом, завжди од моїх ніг, до лиця сонця. Наче сонце каже мені: ось твоя путь, іди до мене, щоб в ясності шляху <щоб> ніщо не скрилось, що б ти не міг показать людям.

Стор. 24.

І я знаю, що той другий і третій, що йдуть за мною, до всіх людей простелилась така сама дорога од щедрого сонця, од багатого сонця! Ідіть до нього!

Риба — аóйа — тонка і срібна, з синім полиском, як гострі блискучі коси (ніс довгий, острий, як цвях).

Сабо. Осел. //

Стор. 25.

Morituri[2]

Сизі листки агави <цупко міцно> тісно трималися <кам'янистого грунту землі> купи і одривали од серця кожний листок в муках, зціпивши зуби. Міцні, непорушні і жорстокі, як кам'яниста земля, що їх живила, вони роками, десятками літ прислухались, як стигне і рветься на волю їхня душа, така буйна і сильна, що коли б тільки вирвалась з них, тіло од знесилля умерло б. І вона ще тісніше замикала їй вихід, а коли <одривався> одхилявся який //

[1] На стор. 20 і 21 — незначні записи, саморобний календар. На стор. 22 нотаток немає.— *Ред.*

[2] Morituri *(лат.)* — ті, що йдуть на смерть.— *Ред.*

Стор. 26.

листок, на ньому <до в> назавжди лишався слід зубів. Але той <квітка> цвіт смерті, що в них таївся, таки продер міцні обійми листків і вийшов на волю, як велет, несучи на стройному тілі, що зрівнятись могло з сосною, корону квіток. Сизі листки ослабли, по них стікали дощі, сонце блищало на вже безсилих зубах, а квітка смерті, овіяна віль- //

Стор. 27.

ним повітрям, побідно дивилась на море, на гори, на те, чого не могли бачити листя, перша стрічала схід сонця, остання його прощала.

Листя під нею сохли, вмирали, ставали м'які і брудні, як ганчірки, а квітка на високому пні вітала сонце і море, вогкі далекі вітри і скелі гордим і безнадійним привітом: morituri te salutant! [1]

Сонце — інкрустація золотом. //

Стор. 28.

Проста щоденна мова, як разовий хліб.

«Buon giorno» [2] і «buona sera» [3] так одкрито бряжчали, як золоті монети <в мармур стола> об мармуровий стіл.

З синіми щоками, в чорнім волохатім брилі і в чорній сутані, що блищала на повних стегнах,— піп був як стрижений пудель.

Під арками двоє дівчаток співають, луна б'є в склепіння, а dzocoli [4], немов кастаньети, постукують в такт пісні. В отворах часом блисне сонце і море. //

Стор. 29.

Голі дерева роблять таке враження, наче на бал з'явився хтось голий (непристойний).

Зелений оксамит замшілих мурів.

Місто сміялось до моря півколом, як повен рот білих зубів.

---

[1] Morituri te salutant! *(лат.)* — ті, що йдуть на смерть, вітають тебе! — *Ред.*

[2] Buon giorno *(італ.)* — добридень.— *Ред.*

[3] Buona sera *(італ.)* — добрий вечір.— *Ред.*

[4] Dzocoli *(італ.)* — дерев'яні черевики.— *Ред.*

Театр маріонеток, в якому режисер переплутав порядок п'єси. Чи не таке життя?

Рожевий поміст.

Жовтий будинок фунікулера. //

Стор. 30.

<Глухо> підземним гулом гудить фунікулер.

Дзвонить три й десять.

Старий переставляє солом'яні стільці з кінчиками соломи підсподом.

Парикмахер скучає, дивиться, як і щодня, на електричні лампи.

Дзвонить один раз.

Готельні хлопці бігають. Старий, зігнувшись, переставляє негнучкі ноги, обпираючись на палицю.

Убогий франт. Подерті штани, піджак, наче він //

Стор. 31.

лежав в вапняній ямі, чорна жалоба на рукаві, а з бокової кишені кінчик рожевої хустки.

Знов вічність одбиває 15 хвилин.

Море шумить.

Жовті екіпажі блищать на сонці.

По Монте-Соляро повзе сивий туман.

Факіно[1] (блакитні) ходять, заклавши руки (червоні околиші).

Старий позіха істерично, наче віслюк.

Проходять бридкі аме- //

Стор. 32.

риканки в білому.

Дитина грається з песиком.

Пливе пароход — дві голі мачти і чорна труба. Скучаючі люди збилися в купу.

Летить димок папіроски.

Дзвін години одбиває ще раз.

На морі зринають і щезають пінисті хвилі, наче тонуть з вітрилами човни. //

Стор. 33.

Поліцейський в чорному плащі, з синіми щоками й червоним носом, помахує скучно прутиком, поглядає в тисячний раз на ті ж самі доми.

---

[1] **Факіно** (*італ.*; *літерат.*: facchino) — носії.— *Ред.*

Біліє купа фініків.

Старий притулився до жовтої стіни, наче зрісся з нею.

Проходять дві молоденькі дівчата в хустках на плечах, з високими грудьми. //

Стор. 34.

Осел привозить великий віз темно-синьої капусти.

Груба жінка з чудесними одкритими руками кричить щось.

З фунікулера виходять пишні жандарми.

Приїздить перший звощик з форестьєром [1].

Готельні хлопці накидаються на нього.

Жінки (факіно) кладуть жовті чемодани на голову.

Співає вільний факіно. //

Стор. 35.

Звощичі коні стукають копитами в землю.

Старий жує, і його повне лице ходить на гладкім підборідді, наче плаває в хвилях.

З перебоями дзвонить 12.

П'яца [2] пустіє. Тільки рожеве на тлі синього моря.

Чортова кухня, де вічно кипить море коло каміння [3] і збіга молоко.

Вільні одкриті рухи, як в риби у воді. //

Стор. 36.

Агави зроджені криком осла.

Вулички — сухі канали.

Колись її студенти наспівали, як грамофонну пластинку.

Як потоки, розтікались з хребта в долину кам'янисті стежки.

Для того щоб спуститися вниз, треба перше піднятись на висоти. //

Стор. 37.

Вдень земля од кульбаби — як зоряне небо, уночі небо — наче цвітуча кульбабою лука.

---

[1] Форестьєр (*італ.*; *літерат.*: forestiere) — іноземний турист.— *Ред.*

[2] П'яца (*італ.*; *літерат.*: piazza) — площа.— *Ред.*

[3] Слова *море коло каміння* вписані пізніше чорнилом.— *Ред.*

Замість листя одягнені димом.

Виноградна лоза наче вкручувалась (ввинчувалась) в землю, щоб витягти звідти той золотий сік, яким наллє колись свої грона. //

Стор. 38.

У нас річки нема, у нас невóдяно (Борз.).

9,35 вечера, скорый, № 29 (с плацкарт.).

12,25 ночи, № 5, пассажирский. //[1]

Стор. 41.

— Н-но. Гм... хе!
Тополі гнулись і шипіли, як гусаки.

1912 рік

20.VI. Гори. Гуцульщина

Годованці — ті, що годують.

Записують через те, що хотять безжурного життя. Бездітні. П'яниці. Задовжені. Молоді (30 літ) і старі.

Маму продали жидам.

Ходить хатами.
Понад стан жиють.
Бажають краси (займаються виробами). //

Стор. 42.

Жінки не годують дітей, щоб не зопсувати краси.
Щоб я стала як скибка!

Анничка годувала лиш 3 [нрзб.].
Добрий дурному брат.

Мають великі довги за вікт і одежу.
Перепродують права годованців.

4 кила кукурудзи, 10 топок солі і тримає для нього корову (все це назив[ається] держóва). //

Стор. 43.

Письмо роблять у нотаря.

---

[1] На стор. 39—40 нотаток немає; на стор 39 — малюнок олівцем кінь в бігу,— *Ред.*

Можна було продати бука́т поля і очиститись, а проте записав майно годованцю.

Записують майно другим: гуцулам, попам, жидам.

Якщо таке запразиш (завиниш).

Іванишне зілля не вільно рвати до Петра на свята, бо на тому //

Стор. 44.

світі буде душа бачити, як чюрить кров з квіток.

Самозелень — жовтий <цвіт> рослини колір.

Листя, яблінки — червон.

Синій: синій камінь, самозелень і моч людська...

Мирно живи, Іванку!

Розмісити (вбити).

Стор. 45.

Ані під синім нігтем.

Ки́ла — 100 кілограмів.

Гуцул взяв любаску додому, і вона жиє в одному домі з жінкою. Гуцул лягає спати разом з любаскою, а жінка окремо. Буває, що гуцул каже жінці стелити постіль йому і любасці.

Був дід і баба, дуже багаті, та й взяли до себе годованця, легіня. Записали йому половину маєтку — 60 моргів лісу //

Стор. 46.

і 30 поля. Щось два роки жили добре, а потому почали сваритись, особливо на балах, на пиятиці, бо то було часто, як у багатих. Одного разу на балу годованець взяв пляшку з <наливк[ою]> горілкою і на очах діда кинув її об камінь. Відтоді дід спротивив собі годованця та й не схотів записати йому більше, тільки одділив — живи собі сам. От годованець оженився, але йому сподобалася //

Стор. 47.

одна молодиця — сусідка, що мала сильного і світового мужа, який знав багато байок, говорив по-угорськи, волоськи, німецьки, польськи,— і вони зійшлися. Одного разу чоловік тої любаски занедужав трохи, і жінка

зварила йому спіритусу та чогось всипала, так що він сп'янів. А годованець зговорився з своїм братом, пішли разом вночі, брат став на варті, а годованець розмісив п'яного. //

Стор. 48.

Викрилося, бо брат розповів; тоді взяли їх до в'язниці, але дідові жалко стало, він почав сипати гроші і визволив годованця, той недовго сидів. Вийшовши на волю, годованець почав бити свою жінку, вона за 6 тижнів померла (її повісили), тоді він оженився з любаскою. А в любаски була дочка, 10 літ, вона пішла на службу //

Стор. 49.

до попа, а потому, 13 літ, зійшлась з паничем і 14 літ мала дитину (потому од неї панич мав 8 дітей і покинув свою жінку). Дід теж скоро помер. Пішов брати сіно для худоби, упав і вмер.

Родина почала процесувати, одібрали трохи маєтку, бабі дісталась частка і бербениці сороківців. Вона взяла собі годованця, той перепродав //

Стор. 50.

її, бабу скривдили, і вона пішла хатами та пряла по людях. А жінка годованця збридила собі чоловіка та й покинула його, пішла до дочки. От той прогайнував свій маєток, зійшовся з дочкою своєї братової та й живе десь високо у лісі, але нічого не має <навіть> ані під синім нігтем. //

Стор. 51.

В Ясенові був один добрий злодій, сильний, бо не мав ребер, а все кругом одна кістка. А жабівський війт (дуже лютий на злодіїв — він катував їх, вішав, заганяв шпички під нігті і т. ін.) хотів його імити. А той злодій мав любаску в Ясенові, приніс до неї в двір смереку на кілька сажнів, затесав як кіл і вбив у землю на знак, щоб ніхто не чіпав його любаски. Тоді люди побачили, який він сильний. Одного разу, увечері під водохрещі, він, п'яний, сперся на стіл в ясенівській коршмі і заснув. А //

Стор. 52.

чоловік видів того, стрів війта та й каже: «Як хочеш імити, йди». Війт прийшов, зв'язав за руки й за ноги,

бив, катував, роздягли його і голого поклали ниц па сани, поклали смерекові плахи, зверху наметали 1/2 сажня дров і так привезли до Жаб'я мертвого вже.

Бодай-сте божі були!

Та що робити — наше всіх таке (смерть). //

Стор. 53.

Щоби вже раз лишити цес світ, аби піти там, де би бирше буде.

Коли вмираючий одягається на смерть, то просить дзеркала, щоб подивитися, ци добре зібраний.

Ігрець закурився. Пустила повідь, і пішла плавачка. Пливуть ковбки, мокрі, гладкі, блискучі, пірнуть на гоці, покажуть гузир і щезнуть. Знову пливуть, стукають глухо один в одного, покрутяться на бистрині і щезнуть в піні за гоцом. Пронеслась дараба, тільки мигнули кресані. Десь раптом посипав дощ. Тихий, густий і рівний, як мука у млині з рукава. Сипле та сипле, наче сітка мигтить перед очима, а гори за нею зблідли, зробились далекі //

Стор. 54.

і пропадають часом. А дощ сипле, як з рукава мука, крізь яку ледве видно смереки. Пахне теплим дощем, вогко дихають води і калюжі — наче друшляк (тертка). З гір потекли потоки, жовті, сиві і білі, і вже чути крізь зливу, як реве Черемош. Гори куряться, наче кадильниці між черцями. Мрич забирає вершки, і смереки сивіють враз, стають легкі і безтілесні, наче духи дерев.

А Черемош вже закипів. <Ковбки> Води згусли і зажовкли, і по їх важких хвилях пливуть ковбки, круглі блискучі поліна, по одному, по парі і цілим гуртом, як оселедці.

Глухо стукається ковбок в ковбок, а річка кипить і шумить. //

Стор. 55.

Он зачепився за камінь ковбок і став. На нього налетів другий і третій, і скоро річка наметала цілу загату. <Побродять плоти> Побродить дараба і спиняється на загаті. Знову летить дараба, <зігну> вигнула на закруті своє тіло, підняла керма, як білі долоні, і вискочила на другу дарабу. Люди валяться

на ній. І знову те саме. Скоро ковбки і дараби покрили всю річку, як поміст.

Дощ перестав. Гори чорні, сумні і вогкі, тільки жовтіє вода та ковбки. Люди бігають по річці, як по сухому. Мокрі червоні гачі, сардаки, голі ноги, змочені сорочки і постоли лізуть просто у воду. Крик. Браччіку, браччіку. На загаті працюють, тручають ковбки. Кілля і сапіни. О-гоу! Музикально. Їде дорогою гуцулка в гуглі, на білім коні. Ковбки //

Стор. 56.

пливуть. Чиста дорога — одв'язують дараби,— най ся діє божа воля. Дараба підніма білі долоні і скаче на гоц. Передня табла пірнає, біла хвиля мочить до колін ноги. Білий мрич спустився низько, чорніють над ним верхи.

Бійка в гостині

А. сидів під стіною, Б.— проти нього. Б. був гарячий і вдарив А. в писк. Тоді А. вчепився руками за сволок і так вдарив ногами через стіл в груди Б., що той полетів, вибив двері в хороми плечима і впав. Але зараз схопився, вихопив ніж і, поки ще А. висів на //

Стор. 57.

сволоку, різнув ножем по пальцях на обох руках до кістки, а сам утік і зачинився в коморі. А. розсердився, побіг по камінь і каменем вивалив двері в комору. Але Б. заховався за двері і, коли А. вскочив в комору та почав шукати його, утік. Потому Б. прислав 6 чоловік просити А. помиритися з ним, бо А. був сильний. А. згодився, і вони 3 дні балювали та обцілувались.

Бійка в коршмі на данцах

Кругла, файна молодичка гуляла з своїм високим чоловіком. Чоловік стояв, тримаючи келеп під пахвою, коли той (побійник) //

Стор. 58.

вдарив його в лице. Але поки чоловік надумався, що має робити, жінка вихопила в чоловіка келеп з-під пахви і вдарила побійника в лице, вибивши 7 зубів. До неї підскочив брат побійника і так само дістав, за тим третій <і так само> межи очі. Зробилась метушня, а жінка з чоловіком через другі двері втекли. Тоді

ті, що лишились, почали сваритись: то через тебе почалась сварка, ба ні, через тебе — і між ними почалась бійка. Вибігли на вулицю і почали гнатись один за другим з колами. Били просто по голові. Ударить, той впаде, а він далі біжить і б'є другого, а за ним женеться хтось і //

Стор. 59.

б'є його колякою по голові, поки не впаде і він. То так бійка тяглась щось з півкілометра. Аж війт спинив. А не встидно вам, газди! Я вас тут дам до арешту і т. д. От люди опам'ятались, зайшли до другої коршми і почали балювати, напиватись і обцілувались. Покликали і того чоловіка з жінкою — і був мир.

Запиши мені цес маєток, то будеш ми в руках умирати.

На 10 сін (10 моргів).

Годованець [нрзб.] колінами та кулаками. //

Стор. 60.

Виволана дівка.

Міняються жінками.

Один уставичний любас застав у <бічного> любаски <другого> бічного та й обстриг його.

Зав'язав чоловік сорочку на голові і на ногах, повісив до сволока головою униз і бив мокрою линвою.

Симбри́ля — служба у газди. У симбрилі — в службі.

Мужеська одежа до 130 гульд. //

Стор. 61.

Посіялем 2 дні ріллі, прийшла вода та й [нрзб.]

Багач — 13—14 корів, до 60 овець.

Середній — 2—3 кор[ови], 5—10 овець.

Вільній любові сприяють гори. Йде молодиця до чуркала по воду, а за смерекою вже хтось чекає її. Або йде дівка додому верхами, або по вечірні вночі у лісі.

Віддалась дівка за багатого, а той з любові записав //

Стор. 62.

на неї весь маєток. От вона і одписала свій маєток любасові, він став її годованцем та улещав її всякими трунками. Купував на місяць по 16 літрів руму. Вони пили і балювали, а чоловік ходив до них на роботу. Коли жінка померла, годованець справив їй файний похорон, закликав 3 попів. Одному дав 100 банок[1], другому 50, третьому 25, дякові 10 і [нрзб.] (15 б.), а чоловікові по смерті жінки, щоб не кривдити її, думає дати 10 сін. //

Стор. 63.

Роди б'ються і ворогують, і це тягнеться роками.

Гуцул ніколи не забуває ні доброго, ні злого.

А пізьму носить у серці до смерті.

Гроші не жалують, справляють балі, які коштують (вартуют) сотки.

14 сот, 16 сот і т. д.

Зведени́ця — зави́тка — покритка.

Царинка. Капличка. Потік. Хата. Сіно в остривах. //

Стор. 64.

Я[к] при селі посходяться — го-го та й го-го, та й не дрімається, а у нас верхами сидиш та й киваєш си.

Вухо кинулося до землі (втяв барткою).

Шкодував сми (жалкував).

Ростічка — рукав річки.

Як дістане чоловік спир (задишка).

І — га!

Якус примху мурував. //

Стор. 65.

Купи-ко мені, сарако, кватирку, най-ко мої кістки затерпнуть.

В воді звертів-звертів та лиш у воду бовть.

Умняцкало трави.

Аби мав гонити що царинка́ми (купив си 2 козі).

---

[1] Австрійський гульден.— *Ред.*

Боже, крий газду від гаразду, а злодія від напасті.

Сидів у ка́тушi.

На два оплоти (на 2 сіна).

Кра́дьки (крадькома). //

Стор. 66.

Став ле́гкий (що не має нічого).

Робота у Босні.

Падеш у ніщістє.

Набрав в себе серця — дуже острий.

Присилив до лави.

Застрілю або зітну.

Від мене 3 крика назад або вперед.

Шворкнув сокиров — паскудно скалічив.

Що ти гадаєш, що ти їш хліб, а я //

Стор. 67.

кізяки?

Ми се погодили (у добрій злагоді).

Затвор 3 неділі.

Фаляться на смерть.

Збіг мир (народи́ си збігли).

Порубав в ка́музь.

Як го засів у Бережниці.

Колом вільховим тирхає.

Пішов у глину — умер.

Трави відроджуються (після зливи).

Соснований кожух. //

Стор. 68.

Рисовані чоботи.

Волосянки — гачі.

Гарно убрався — купив дзеркало, убереться та й гуляє перед дзеркалом.

— Жінко, обгорнися в кожух, маю бити: мож набрехали мені на тебе...— Ігі! Таже бий без кожуха, бо в кожусі не йме боліти.— А він взяв кіл та й як вдарить по лавці та по постелі. А жінки не вдарив — жалував. А жінка посмі- //

Стор. 69.

хається з нього. А він вийшов надвір та й каже до мене: Тож мені так недобре, так си розгнівав.

Ну, то шо, шо мою жінку обіймають хлопці. Я ще два рази тільки обійму, бо як її люблять, то я ще ліпше люблю.

Пологи́ ся білять (дощ), а трави лягають.

Як умирає: «Він вибирає си на тот світ; робит з душею порядок; споріжеї душу; збираєся в далеку дорогу».

Від смерті ні відкупитися, ні відмолитися. Смерть //

Стор. 70.

не знає вибору. Гадка за морем, а смерть за плечима.

Самотня розтічка, куди сонце дивилось через листя вільшини.

Каламутна ріка, в яку впав наче весь бруд сизих хмар, зметених вітром з блакитного неба.

Потоки <спішил> бігли з гір, наче спішили <прилучити> злити свій голос з хором ріки.

Лозунг життя — аби набутися!

Скрізь була вода, вона //

Стор. 71.

неслась рікою, бігла потоками, говорила щось по ровах, джюріла з чуркала і слезилася з гір. Наче плакали по верхах журливі смереки. І скрізь вода нерозлучна з камінням: вона бігла по них, вимивала з землі, тривожила непорушний їх спокій. Каміння упиралось і не хтіло рушати, спиняло потокам біг, вода падала з них і з стогнанням розбивалась на піну, а коли чула силу у собі, несла їх в долину з грюкотом, з громом, з прокльоном, точила, обмивала, розбивала і гризла, засипаючи ними //

Стор. 72.

зарінок. І все ж не могла розлучитися з ними, вічно в його оковах, як два смертельні довічні вороги.

Чуркало жебоніло тихенько, як поночі любка.

Гладкі корови, блискучі, наче шовкові, у плямах, лежали в лісі з спокоєм сфінксів.

Чисті, змиті дощами смереки з дивним спокоєм вкривали гори, а долі палала ватра. Веселий легінь-вогонь виганяв <з хвої душу з смереки> //

Стор. 73.

дим, такий чистий і синій, що крізь нього чорніли смереки, наче крізь небо прозоре. Дим — душа смереки.

Крізь молоді гаджузьки, струнні й чепурні, як дівчата, дивились гори, чорні і сизі верхи, закутані в мрич.

З гір стали привиди, тіні (дощ).

Хмари спустилися низько, забрали гори і понесли їх по небу.

Такі повні зелом царинки, гейби Черемош в повінь. //

Стор. 74.

<Під легкому> В колосистому шумі мітлиці і стоколоси тонуть зірки ромену, червоні горішки і ніжні дзвіночки, а бліда скабіоза викидає волохаті шапки понад зелені води царинки (опріч того ростуть: незабудки, цептаврія, вовк, дрібні білі чічки, жовті козельці й лататі бабки).

З гори ковбки на Черемоші виглядали, як розсипані сірники.

Хмара суха.

Кожна рука крива к собі. //

Стор. 75.

До чоловіка всяке се бере: мухи, оводи, блохи, воші, люди.

Згаркают.

Хліба, кукурудзи вітер <качає> хитає, то лиш габа кача.

Помежи дощ беруть сіно.

Ніч переночував, день переднував, сюди пішов, попоїв — то се знаєш, а що буде завтра? — А те, що маєш їсти.

Далеко від стола до рота.

Життя наше, як листочок, леліє. //

Стор. 76.

Чоловік може ся минуть в одній хвилі.

Ади, яка красота делікатна та й файна.

Гульки заправили.

Голі діти Лукйн.

— Дійте багато молока.— Доїмо, коби лиш давали.

Дитину вчинила. Хлопчика.

Чоловік покинув жінку в селі, а сам замешкав в верхах, та й взяв дівку на служницю, та й зробив їй калюх. Вродилась дитина, а вони кутали її 4 тижні, та й вгорнули //

Стор. 77.

у шматку і пішли на верхи. Поклали при стежці, а самі пройшли далі й вертають тою самою дорогою, знайшли дитину і сказали людям, посвідчили. Понесли дитину до попа, і охрестили, та й взяли за своє, замельдувавши жандарям.

Хочу набутися: <один молодий газда їв, пив, гуляв> хочу їсти, пити, гуляти. Жінка лежить у злогах, а він взяв собі у дім любаску і лягає з нею спати при жінці.

56-літня жінка шукала собі молодого <чоловіка> парубка і врешті знайшла великого, здорового парубка, бідного, якому записала весь свій маєток. А він мав з 10 любасок і побивав //

Стор. 78.

її. Вона знала про се і мирилась, аби і до неї щось дісталось від нього.

Одна 70-літня баба, що покинула свого чоловіка, записувала свій маєток по частям різним любасам, брала собі годованця. Останній не схотів її, і вона покинула

його і пішла в світ. В одному селі знайшовсь такий чоловік, що підмовив її записати й решту маєтку. Прочув про се її чоловік, прийшов до неї, переночував одну ніч, і вона записала за те йому решту маєтку. А він побив її і покинув.

40-літній багач взяв собі годованця, записав йому час- //

Стор. 79.

тину маєтку і тримав його гостро, щоб той у всьому слухав його. Але посварився, оддав йому записану часть і розійшовся. Так він міняв 4 годованців.— Бий <тут> остриви! — Не маю потреби бити. Я кладу сіно в копиці,— і сварка. Нарешті взяв покірного і записав увесь маєток.

Умираючий рахує до 50, аби бачили, що він при пам'яті і може робити відказ. «Шлях би ту смерть трафив, що вона ще не приходить».

Як умру, най хоч пліт мною підопрут. //

Стор. 80.

Розоліс — лікер. $^1/_2$ 1 к. 20.

Пиво бочк[ове] 4 гульде[ни].

Хто п'є, а не впивається, того шанують.

Люблять добру опінію.

Як п'ють: Браччіку, маю п'ятеро ярчет (телят), прийди собі вибери, котре ліпше, хоч — душу тобі дам.

Фудульні. Люблять веселість — фрашки.

Вритний — упертий (ворозький — вритний — до челяді, до роботи). //

Стор. 81.

Коли попоїсть: О, вже нас дійшло (доволі наївся).

Мой бре, в біді бись був!
Неволя би тя втяла!

На високій царинці, де газда має сіно (там мусить бути незамерзаюча вода, потік), він робить зимарку з піччю, в якій горить ватра день і ніч. Газда іде з маржинкою туди сам або посилає жінку, сина, дівку, часом з слугою, і пробуває там стільки, поки не з'їсть худоба сіно: місяць, два, до різдва. Бере корову, воли,

коні, вівці, свині. Часом для худоби робить застайку, де вона ховається в негоду, а найчастіше худоба і день і ніч пробуває під одкритим небом. Сніг випадає на $1^1/_2$ або 2 метри. //

Стор. 82.

Газда дає 3, 2 або і 1 раз їсти (разить), прочищаючи сніг <для> до землі, щоб худоба не втоптувала сіна ногами в сніг. Вівцям дає сіна в різних місцях, двом-трьом вівцям. Прокидає в глибокому снігу коридори в різних напрямках, де купками годуються вівці, так що зверху нічого не видко. Стоїть і стежить, щоб яка вівця або корова-розбійник не відганяла других, бо коли не догляне, то якась вівця, плохіша, ослабне і захарчується. Часом наймит стоячи спить. Візьме вила під пахву, зложить руки, припреться до копиці і стоячи спить або залізе в сіно, притруситься й хропе. Газда розмовляє з худобою, одну попласкає, похвалить, другу полає і т. д. Потому жене поїти. Часом, коли //

Стор. 83.

вириває яму для корму, сніг замітає його роботу, дуже трудно, мусить кілька разів сніг замітати. Коли замерзає потік, жене худобу на другу царинку поїти або і зовсім забирається звідти. Коли худоба з'їсть все сіно на царинці, переходить з нею на другу, третю, в долину до хати і так кочує цілу зиму. В морози часом замерзають телята, які тоді вродились, коли не догляне. У вільний час збирає і рубає дрова, бо палива треба багато. Робить вила, граблі, струже дошку на бербеницю, робить обручі, грає на флоярі, доїть корів, варить молоко, робить гуслянку, збирає сметану в маснички, одна згіркне, друга заплісніє, і коли напряче, робить масло раз на два тижні. Пробуває сам //

Стор. 84.

часом місяць, нікого не бачить, переказує через людей, щоб йому винесли з хати муки, сорочку, нафти, солі і чого треба. Для свиней робить з 3-х стінок застайку і стелить сіно. Свині самі знають, де ночувати. Часом, коли має одну корову, жінка вдома бідує без молока. Тоді вона сідлає коня, кладе в бесаги діти, покриває їх ліжником, чіпляє до конця котелок, різне начиння, попереду і ззаду іде та худоба, що була при хаті, і так вирушає на високу царинку до зимарки, де

пробуває чоловік. Часом сама дівка місяцями сидить в зимарці, ні з ким не бачиться, хіба у другій близькій зимарці зимує друга молодиця або дівка. Гній збирається //

Стор. 85.

в купу (гній — бе́лега), прикривається хвоєю, щоб не висох та щоб ворони не розметали, і повесні розкидає по царинці.

Козу лупити — в марті (з кори очищати смереки).

Довги — кукурудзяна мука на кулешу, постоли, цукор, риж, пшенична мука. Жінки мають потайні довги, за які віддають те, що потягне з дому потай од газди.

Хати курились, гори курились, наче кадильниці.

Верхи плавали в хмарах.

Вітроломи — весна, рання осінь. //

Стор. 86.

Все було мокре, наче тільки що <встало з води> вилізло з моря, горби, смереки, царинки, і з всього стікала вода. З шумом лились <щиро> в Черемош піписті потоки. <Збігали сіткою> Сріблясті сітки <дощових> вод, як в день, коли одділялись од землі води, і плавали в хмарах білої пари темні верхи та зелені царинки.

Царинка в чорній жалобі смерек, як наречена по смерті свого коханка.

Шос знат. Що не є з миру. //

Стор. 87.

Я вам повістую. Таже говоріт. Та й вже.

Се вам повістую, аби-сьте свідомі були.

Та й таке вам кау. Най буде. Та й таке.

Зроби там щось...

— Нічьо, нічьо!..

Водов одсипали.

Дитина не зав'яжеться, коли на страстях зав'язувати вузлики на мотузці (12 вузлів) і носити на поясі (дівчата). //

Стор. 88.

Щоб углами не ділитися.

Стариню тримати, то так, як каменя глодати,— годованці.

Дід та баба — так кличуть годованці свої газди.

Многодітний записує одному з синів весь маєток, щоб жити з невісткою. Часом син знає про те і каже своїй жінці: дай йому, не з'їсть, буде мені і другим.

Як він буде до його жінки царапатись.

Ймив ся годованки — (полюбились). //

Стор. 89.

Причини сварок

Годованці звичайно живуть в хаті газд (діда і баби) і мусять їх слухатись в роботі, просити дозволу піти кудись. Коли разом гуляють на весіллі, дід забавляється, а годованець мусить йти доглядати маржинку. Коли годованець купить своїй жінці (годованці) щось кращого з'їсти, виходить сварка. Газди уважають, що годованці не мають права тепер набуватися, що це тільки їхнє право,— і звідси сварка. Годованець жаліється людям, а ті йдуть до діда і розказують — сварка.

Баба 50 літ взяла собі годованця-любаса, оженила, вибрала жінку і лягає на лаві спати головою до голо- //

Стор. 90.

ви, щоб чути, чи вони чого не роблять.

Ой кує зозулиця,
Кує-виволає,
Тото в мене не парубок,
Що любки не має.
То в мене не парубок,
Тото в мене не жінка,
Тото в мене називаєсь
Кобиня гомінка.

. . . . . //

Стор. 91.

. . . . . .

Мені не жаль умирати, я вже си набув. Молодого жалують, що ще не набувся.

З такого парубка, що не має любаски, сміються: то бабець! (Ні до чого не здатний).

Рвучі до всього. Потому кажуть, що жалують, але вже. //

Стор. 92.

Кого люблю, тому дам запусто: я не сука — своє тіло продавати.

Я того в землю не візьму, що маю з маєтку!

Раз <ме> мати родила, раз ме гинути.

Гуцул подібний характером до Черемошу і потоків.

Сіно ще не киване (не рушане).

Розбивати сіно (вали, копиці) — розкидати. //

Стор. 93.

Населєнки — до ношення копиці, до сіна — носилки.

Острівни́ця — мал[ий] острів.

По́воложи загрібати — загрібати те, що лишилося, як вже склали в сіно.

Причка — пригода.

Довга — гадюка.

Полиці, мисник гуцульської роботи, гарно виписані та вижировані і писаками [?] ковані коні.

Плаї засипані снігом повно, що лише кіллє стирчало зі снігу.

По дощі

Тепер верби стали великі і //

Стор. 94.

круглі, відколи гори знизились од мричу. Вони стояли по отавах, вздовж річки, так поважно, тихо, наче самостійні зелені горби. Хмари згризли верхи і чіплялись за боки гір, всували між габою смерек білі мричі, як інкрустацію.

Стільки суму, суворості навіть в чорних смереках, в задимлених сірих верхах! Десь мрич розтопив чорні смереки у сиві тіні, там він ділить гори, як дим з провалля, там перетяв хребет, подав над кичерами один одному //

Стор. 95.

руку або, осівши на чорнім верху важкою масою, розтікає в долину десятком прозорих потоків до повноводої річки [1].

Стор. 106.

Гнат = Гнатуш
Опришки: Ілько = Ілега = Ілаш = Ілак
Михайло = Мишко = Місьо
Федьо = Федуш //

Стор. 107.

Фока
Штефан = Штефуран = Штефуш
Семен = Семенега
Микола = Микула = Михайлик
Пантелеймон = Палій = Паліндоса
Галамасюк
Бущук
Бондарук
Ревізорчук
Варварчук //

Стор. 108.

Гафія
Параска = Паюга = Паруля = Пара
Василина
Калина
Елиньоха = Ілена = Оленуца
Харук
Потєк [2]
Шинкерук
Якіб'юк
Готич
Дячук
Прокіпюк
Мокан
Міняйлюк

---

[1] На 11 подальших сторінках нотаток немає.— *Ред.*
[2] Далі (стор. 109—115) адреси, незначні записи.— *Ред.*

ФОЛЬКЛОРНІ ЗАПИСИ

* * *

Другі пани деркачі —
Нас пускають уночі,
Наш пан соловейко —
Пустить нас раненько.
А в нашої наставниці
Рябая спідниця,
Тоді ж вона нас пускає,
Як зійде зірниця.
А вже сонце нагорі —
Нас кусають комарі.
Пане, пане наш,
Нам додому час!
У нашого наставника
Нагай за плечима,
За коміром вошей купа
З чорними очима.
А вже сонце над вербами,
Пускай, пане, хоч з ребрами!
Наш, пане, наш,
Нам додому час!
А вже сонце над липкою,
Тряси, пане, калиткою!
Тряси, не тряси,
А гроші даси!
А вже вечір вечоріє,
Вже сонечко зайшло,
Пускай, пане отамане,
Нам, дівчатам, страшно.

* * *

Слаба ж я, слаба,
Либонь же я вмру,
Останеться моє добро
Бог знає кому.
Пошліть до попа,
Пошліть до дяка,
Нехай же я розпишуся,
Поки я жива.
Сусідам пишу
Грубі коралі,
Щоб мене положили
Гарно на лаві.
Попові пишу
Сіру корову,
Щоб мене запровадив
Гарно до гробу.
Дякові пишу
Чорну ягницю,
Щоби читав псалтирочку
Цілую нічку;
Щоби він читав,
Не переставав,
Щоби мені доріженьку
До гробу втоптав.
Сестрам пишу
Білі намітки,
Щоб за мною щебетали,
Як перепілки.
Братам пишу
Корець пшениці,
Щоб мене споминали
На пиятиці:
Десь наша сестра,
Що з нами пила,
Либонь вона- небожечка
Давно померла.

* * *

Я казала: купи сито,
А ти купив решето,
Ходи ж, нехай поцілую
Тебе, серце, за то-то!

* * *

«Десь ти, ліщино, в печі не була,
Що ти, ліщино, та не горіла?»
«Я в печі була, ясно палала,—
Свекруха лиха вогонь залляла,
Щоб я молода не вечеряла.
Заснула я сон — вже місяць зійшов,
Заснула другий — вже милий прийшов.
Йде милий з коршми вигукуючи,
Шовковим платком вимахуючи:
«Чи ти, мила, спиш, чи ти дрімаєш,
Що мені дверей не відчиняєш?»
— Я, милий, не сплю і не дрімаю,
Тільки лежу та думи думаю,
Що породила ненька єдную,
Уділила долю нещасливую.
В кого дочок сім, то є доля всім,
Я в батька єдна, та й долі нема».

* * *

Ой пила я у неділю,
Та й пропила всю надію.
За що ж ти мене б'єш,
За що ж ти мене мучиш?
Я ж така родилася,—
Ти ж мене не научиш. [1]
Ой пила я в понеділок
Та й пропила весь присівок.
Ой пила я у вівторок
Та й пропила рублів сорок.
Ой пила я у середу
Та й пропила всю череду.
Ой пила я у четвер,—
Пам'ятаю як тепер.
Ой пила я у п'ятницю
Та й пропила всю пшеницю.
Ой пила я у суботу
Та й пропила всю роботу.

---

[1] Припев (строки 3—6) после каждых двух строк.

* * *

У неділю моя мила рано встала,—
Весь деньочок у коршомці прогуляла.
В понеділок моя мила рано встала,—
Весь деньочок головоньку похмеляла.
А в вівторок моя мила рано встала,—
Вороніі кониченьки напувала;
А в середу моя мила рано встала,—
Вороніі кониченьки запрягала,
На ярмарок із миленьким поїхала,
За піврубля веретена сторгувала,
При місяці із ярмарку повертала.
В четвер моя мила рано встала,
Навинула кужелину та й не пряла.
А в п'ятницю моя мила рано встала,
Всі прядухи кужіль пряли,— я й не пряла.
А в суботу моя мила рано встала,—
Три ниточки тонесеньких та й напряла,
На пальчиках піхурчики намуляла
Та на тік миленькому показала.
— Нащо ж тобі, моя мила, так тяжко робити,
На пальчиках піхурчики надушити? [1]
Прийде, мила, весна красна,— все готове,
Пошиємо шаровари лепухові.
Збіглись вівці, кози — та все людські
Та об'їли шаровари на сміх людський.
Збіглись вівці, кози — все попові
Та об'їли шаровари лепухові.
— Сусідочки-голубочки! Встидно ж мені,
встидно,
Що моєму миленькому стегна видно.
Не смішися, мій миленький, не смішися —
Купи собі шаровари та й прикрийся.

* * *

Та не жаль мені ні на кого —
Іно жаль мені на отця свого:
Оженив мене малолітнього,
Нерозумного — нерозвитного

---

[1] Вар[іант]:
Нащо тобі, моя мила, тяжко працювати,
На пальчиках піхурчики намуляти?

Та взяв мені жінку не до любови,
[Не до любови] й не до розмови,
Не білеє личко, не чорнії брови.
Ой поїду я в Копайгород,
В Копайгород та на ярмарок,
Та й куплю корабель дорогий,
За сто двадцять рублів,
За сто двадцять рублів з половиною,
Посаджу милу із дитиною.
Та пущу милу проїжджатися,
А сам піду на високу гору розглядатися.
Корабель пливе — аж Дунай реве,
А мила сидить — як свіча горить,
А дитиночка — як зориночка.
— Ой подай, мила, білую ручку,
Та най рятую дитину малу.
— І руки не подам, і дитини не дам,
Як утоплюся — так мені бог дав.
Бив ти мене, волочив ти мене,
Лиха з'їв — не навчив ти мене.
Ой бив ти ж мене сировицею,
Називав ти мене ледащицею,
Ой бив ти мене ще й нагайкою,
Називав ти мене та й ніякою.

* * *

Гарбуз варю, гарбуз печу,
Гарбуз, мамцю, варю.
Цибулькою закришила,
Редькою зашкварю.
Дивись, ляшку, дивись, любко,
Який гарбуз тлустий;
Осталося трошки редьки,
Буде й до капусти.

* * *

В Минськім-Переминськім, в Минськім на Подолю
В Семена старости празник: «Жінко, Химо-чепурухо!
Кинься швидко до роботи, навари всього доволі:

Ковбас, м'яса, пампушок і бараболі.
Я тим часом кабана в лоб, м'ясо порубаю,
Сало в бодню па замок, а горілку маю».
Жінка Хима-чепуруха живо ся ввихнула:
Сіла на припічок та й ноги загнула.
— Що ти сіла та й ноги загнула?
Та ж в нас взавтра в Переминськім празник!
Ти певно забула?
— Чи ти, чоловіче, впився,
Чи ти сказився?
В нас взавтра празник пісний —
Я наварила риби, але чи буде голосний?
— Чи буде, чи не буде, то треба його
просити,—
Бо я без нього та не можу жити.
Піди мені, жінко, до Платона-брата
Позви Марка-кандидата!
От Марко-кандидат приходить:
«День добрий, батьку!
Чи зняти шапку?»
—А хто іде близько хати,
То треба шапку зняти!
— А що маєш, батьку, більше казати?
— От я маю до голосного просьбу писати.
— Добре я, батьку, здогадався,
Що зовсім зібрався:
Взяв чорнило і перо,
Що під лавкою цвіло,
Писав би я на папері, та не маю.
Стій, батьку, я маю в кишені,
Але мало;
Будем писать на ремені,
Бо мені так здається,
Що той папір подереться;
А на ремені написати,
То буде сам голосний читати.
«От ми в сусідстві живемо, волости
Переминської не далеко, як за стіною;
Не буде як два рази кийом кинути, а три
рази ступити ногою.
По всій дорозі наша хата:
Прибудь, батьку, ми тебе ждем, як рідного
тата!»

От голосний прибуває,
По хаті ходить, шапкою киває,
Людей з празником не поздоровляє.
Шапка на нім остра,
Ковпаком, не проста,
Різної масти —
Ніщо на голову накласти;
Островерха —
Вся чуприна наверха.
Люди з-за стола вилазять, голосного в руку
цілують.
Голосний каже: «Величай вас, боже!
А ти, Семене-старосто, наливай, небоже!
Ото я гнався навмісне,
Най та горілка на столі не кисне.
Ти вихиляєш, а я не зволяю.
По цім ділі хтів би я знати,
Що в твоїм Переминськім доброго чувати?»
— Добре ти, господин старшино, гадаєш,
Бо це ти й сам добре знаєш,
Бо тепер не правду сказати,
Що рідко де доброго чувати.
А що в нашім Переминськім, то нема
жадного, щоб за лоб не брати.
Люди панів не слухають, повинності
не відбувають,
Ще й панам лають,
Самі пани бідні свині заганяють.
Але Сидір і Силифонт сидять собі
за столом та й кажуть:
«Господин старшино! Ми їм перше пасли,
а вони нам нехай відпасають.
І до хліва заганяють».
— А ти, бісова кишко, як ти можеш це
слово казати!
Дай йому по лобі і прожени з хати!
— Господин старшино! даруйте мені цю
провину!
Клянусь на жінку і на рідну дитину!
— Хоч ти кленись і на рідну сестрицю,
То я тобі не подарую цюю небилицю.
Тоді тобі подарую,
Як спину обдую.

Ще будем по закону судити,
Що тобі в спину влупити.
— Господин старшино! візьміть мене
на поруку!
— А хто ж за тебе поручиться?
— Благочестивії люди,— всамперед
Семен-староста.
А він питає: «Ти, старосто, поручаєшся
за нього?»
— Я за нього не поручаюся.
В мене є рябий собака, називається Гонта,
То я лучче за нього поручуся, як
за Силифонта.
— Ну й це добра пісня, нема що казати:
Дай по лобі і прожени з хати.
Маєш ти, бісова кишко, від бога благодарність:
Маєш хату і город, в городі моркви,
петрушки, цибулі і гуком бараболі;
А того ти не щитаєш, що маєш на полі:
Жито жнеш, пшениця поспіває;
Пшениця в копах, а гречка чекає.
Ти то все збираєш,
Гарман спроводжаєш,
Гармануєш, в мішки набираєш,
В базар відсилаєш;
Продаєш, гроші щитаєш.
Що ж тобі треба, бісова коросто?
Бери мотуз — йди до верби просто!
А по цім ділі напиймося квасу,
Та й пускайте нас в хату, бо не маємо часу.

* * *

Сонце палить,
А квас гасить!
Хто дасть шостак,
Той знає смак,
А хто — трояк,
То не так!
Гей, люди добрі!
По квас, по квас!
Сало палить,
А квас гасить!
Хто дасть золотий,

Той буде голосний!
По квас! По квас!
По добрий квас:
З ледом, з медом
І з акцизом!
Хто квас минає,
Той щастя не має!
(До цього ще жид тарабанить
цурпалком у бочку в дно.)

* * *

Грицько вже зчорнів, як головня.
Панщанна робота, як пекельна.
Вдень працює, аж піт ллється,
Вніч у двір на сторожа ходить,
Ранком економ його наб'ється.
Грицько вже як одурів, ледве ходить.
Вже два дні хліба не їв і нема де взяти;
А вже асаула загадав на лан іти жати.
Ще но на світ зірка сходить,
А що в селі вже ся робить:
Крик, плач, аж страх чути!
Вже економ, як звір лютий,
Того б'ють, той вже плаче,
А економ конем скаче.
В руках пагай, з рота піна скаче,
А вже від нього двадцять плаче.
А пан економ сконтрадує,
Аж кров ллється, так катує.
І так довго терпіли б люди
Від лютих панів муки,
Аж цар сказав: «Буде»!
Та й законом правим зв'язав їм руки.
Александр цар ізбавив пас муки,—
Прийми, господь, його душу в свої руки!
А що сталося з панами,
Як розстались з мужиками?
Мужики вільні стали,
Панів ні гіч ся не бояли,
А часто вірші їм читали,
Ніби з ними ся прощали:
Прощайте тепер, пани!

Поскидайте жупани,
Повдягайте сіряки,
Бо не ваші мужики!
Вже не будете бити,
Як не схотять вам робити.
Александр цар настав,
Він те діло розібрав,
Що Іван і Степан
З тої глини, що і пан.
Він те діло розібрав
Та й свободу людям дав.
Нехай тее кожний знає,
Що він царя-батька має.
Нехай царя почитає,
На молитві споминає,
Що він взяв нас в свої руки
І ізбавив нас од панської муки.
А панам щоб руки згнили,
Що невинне тіло били.
Тепер вони будуть знати,
Як з людьми ся обертати.
Тепер би за гроші чоловіка купували,
Якби ціну на нім знали,
А перш — то за собак міняли.

* * *

Ой, видить бог, видить творець,
Що мир погибає;
Архангола Гавриїла
В Назарет посилає:
Возвістити в Назареті —
Стало слово у вертепі:
Тріє, тріє, тріє царі
Несуть Христу дари:
Ливан, злото і кадило
Йому принесоша,
А вошедши у храмину,
На коліна впадоша.
Ірод вельми засмутився,
Що Христос-цар народився.
Пішов Ірод аж до аду
К люциперу на пораду.

А від аду повертає —
Плаче Ірод і ридає.
Ірод плаче і ридає,
Свої слуги розсилає,
Слуги свої розсилає,
Христа вбити шукає;
Слуги приказ виповняють,
Малих дітей убивають.
Десять тисяч і чотири
Малих дітей вигубили.
Плаче мати ще й ридає:
«Ірод діти убиває».
«Не плач, мати, й не ридай,
Сліз своїх не проливай».
«Як же мені не тужити —
Побив Ірод мої діти!»
Ірод діти убиває
І об камінь розбиває,
Гострим мечем розсікає,
Кров невинну розливає,
Кров невинну розливає,
Він Христа вбити шукає;
А ми цього не смутімся,
Рожеству його вклонімся,
Ми рожеству поклонімся,
Христу-богу помолімся.

* * *

Ясно, ясно а сонечко сходить,
Я хмарнесенько заходить.
Смутен, смутен а чумацький отаман,
Він по табору ходить.
Що він ходить — білі руки ломить
Він словесно й говорить:
— Я й ви, хлопці, ви, добрі молодці,
Я уставайте, вози мажте,
Вози мажте, ярма наривайте,
Сірі воли запрягайте.
Хлопці встали, я вози помазали,
Нові ярма понаривали.
Нові ярма та й понаривали,
Сірі воли позапрягали.

Шляхом [1] ідуть — нові вози риплять,
Сірі воли ремигають.
Попереду я чумацький отаман
На свистілочку [2] грає.
Що він грає, грає-вигравае,
Він пригодоньку знає.
— Ой, ви, хлопці, ви, добрі молодці,
А де ж будем ночувати?
— Я й ми будем а будем ночувати
У зеленому байраці, недалеко од зеленого
г[аю]
Розбійничків виглядати,
Недалеко од зеленого гаю
Будем вогонь розкладати. [3]
Що найстарший, ой, та й розбійничок
На сірому коні грає.
Що ж він грає та грає-вигравае,
До табора привертає.
— Ой, ви, хлопці, я ви, добрі молодці,
Я й де ж ваш отаман?
— Наш отаман я ходить між возами,
Умиваєтьця сльозами.
Що він ходить я ходить між новими,
Умивається дрібними.
— Ой, ви, хлопці, я ви, добрі молодці,
Ой, беріте дрюки в руки,
Гей, та бийте, бийте, не жалійте,
На нові вози кладіте,
Та й повезем ю город Полтаву,
Та зробимо собі славу:
Що їх сорок, сорок ще й чотири
Нас десяти не побили.

* * *

Та сірі воли, сірі, половії,
Та й чого ж ви та й похмурніли?

---

[1] Над словом *шляхом* надписано *степом.— Ред.*
[2] Над словом *свистілочку* надписано *сопілочку.— Ред.*
[3] Наприкінці пісні М. Коцюбинський дописав, очевидно, інший варіант чотирьох останніх рядків:
У зеленому байраці — недалеко од зеленого гаю
Будем вогонь розкладати,
Ой, будем я будем розкладати,
Розбійничків виглядати.— *Ред.*

Я чого ж ви та й похмурніли?
Я наш хазяїн та не жаліє.
Наш хазяїн не жаліє
Та й у Крим їде та шибко гонить,
Ю Крим іде та шибко гонить;
Я із Криму їде та важко бере,
Із Криму йде та важко бере;
Я з гори їде та й не гальмус,
З гори їде та не гальмує,
Я й на гору їде та й не бичує —
Дубиною та й поганяє,
Та товаришів та й обганяє,
Товаришів та й обганяє,
Та до трахтира та й привертає,
Ой, до трахтира привертає,
Я на шинкарку та ще й гукає,
На шинкарку та ще й гукає:
А шинкарочко, ой, молода,
Шинкарочко й та молодая,
Я й усип кварту та ще й горілки,
Усип кварту та ще й горілки,
Бо не мав же я та зроду жінки;
Пропив воли, пропив вози,
Я пропив ярма та ще й занози,
Зосталася та й одна ж важниця
Та й юранці та похмелиться.

* * *

Та ходив чумак, та ходив бурлак
Я сім год по Дону,
Сім год по Дону,
Та не случилося та пригодоньки ані зроду йому.
Ніколи йому та случилася
Та пригодонька я із Криму йдучи,
З Криму йдучи та тому полі,
Та по край-край дороги,
Та воли пасучи,
Воли пасучи та сірі ж воли,
Та сірі воли похраміли [1] та чумак заболів.
Чумак заболів та й чумак больний,

[1] Над словом *похраміли* надписано *покривіли*.— *Ред.*

Чумак нездоровий та у возі лежить,
На возі лежить, та ніхто ж його та й не розпитає,
А що в його болить.
Що в його болить — та й болять ручки, та болять ніжки,
Я й болить голова;
Болить голова — та й болить, болить та й головушка,
Що й чужа сторона —
Чужа сторона — та чужа ж й моя сторонушка:
Я що роду нема,
Що й роду нема — та тільки ж роду та родиноньки,
Що товариш один,
Товариш один.
Та товаришу, ти мій рідний брате,
Я не покидай мене,
Не кидай мене та продай вози,
Ярма ще й занози
Та поховай мене
Та на тім шляху,
Та на битому — я де чумаки йдуть,
Де чумаки йдуть та й під білою
Та березою — я й мед-горілку п'ють;
Мед-горілку п'ють: та й один чумак та й наливає,
Я другий випиває,
Другий випиває. Та ніхто
Та не згадає, я що його нема,
Що його нема.— Та й у Кримочку,
Славнім городочку, та ударили в дзвін,
Ударили в дзвін та ще ж по тому
Та по чумакові, та що ходив на Дін

* * *

Ото раз давно ще, за Катерини, зібралися пани на сеймик та й говорять проміж себе:

— А зробім но, панове, панщину!

— Добре,— кажуть,— давай, зробім!

Ото кожний пан (як, наприклад, граф наш) скликає з кожного села по дванайцять чоловіка. З того села дванайцять, з другого дванайцять, з третього дванайцять... Ото чи в хаті, чи на дворі в пана поставили столи, наварили всячини, поставили їсти й пити, горілки, усього... Просить пан:

— Сідайте, добрі люди, їжте, пийте, контентуйтесь!

Наїлися люди, напилися, музика грає — нагулялися. Дякують панові:

— Спасибі вам, пане вельможний, що так уконтентували нас досхочу, спасибі!.. Чого ж ви від нас хочете?

— Ой, люди добрі, хазяї чесні! Небагато з вас хочу! Тяжко мені з великим господарством. Я й наймаю людей, і гроші плачу, та все нема ладу. Не вспіваю хліба зібрати: осипається. Якби діти ваші спромогли мене — подарували їден день на тиждень.

— А, боже наш милосердний! Пане наш ласкавий! Щоб діти наші та не послухали пана їден день на тиждень?! ну — ну!.. Даруємо вельможному панові їден день на тиждень: чи то велика мація?

Ото, може, через півроку, ба, може, й скоріше, знову пани скликають по дванайцять чоловіка з села, знову закладають банкет... Господи, чого там нема! Усього, усього понаставляно: і пити й їсти і їсти й пити... Веселяться люди. І знов просять пани людей, щоб подарували ще їден день на тиждень... Добре, най ще день. За третім разом — ще їден день дарують. Так вони бенкетували, аж поки людям не лишилось і єдного вільного дня. От як видурили пани од людей вільність — пишуть велику бомагу до цариці Катерини. Так і так,— кажуть,— люди добреохотно згодилися робити на нас шість день на тиждень. Цариця глянула на те письмо — бачить, що люди добреохотно згодилися, та й приклала свою руку. От і минулася воля.

В понеділок раненько — стук-стук у віконце:

— Добридень!

— Дай боже! а чого?

— На папщину! — забула?

— На яку панщину?

— А на пана робити!

— Оце але, маю і свої роботи доволі, а то ще на пана. Не хочу!

Гі-і! Як витягли на вулицю, як почали лупцювати,— то й мусила йти на панщину. А старі батьки, що запродали панам дітей своїх, зо страху поховалися. Згодом трохи зібралися на раду — радили, радили — та й написали й собі прошеніє до цариці, що ось так і так — не хочемо під панами бути. Глянула Катерина на те письмо та й відписує людям: «Що ж, люди добрі, навіщо ж ви добреохотно згодилися робити на панів? Нащо ж ви за чарку

горілки голову свою застромили? Тепер нічого не вдію, руку свою приложила». І справді нічого не помоглося. Як настала панщина, то терпіли наші прадіди, діди, батьки — та й мені, старому, довелося скоштувати того добра. А оце й воля прийшла, як у Вінниці чагунку насипати стали.

ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ

Бідному куди не кинь — то все догори діркою.
Весілля три дні, а цілий вік злидні.
Відчиняйтеся врата — чорт несе тата.
Добре слово — не полова.
Жінка до пояса — чужа.
Коли пити, то не мутити.
Минулися діди, минулися й меди.
Не буде з швачки багачки, а з ткача багача.
Старий, як пес, а бреше, як щеня.
Тато маму продає, бо му хліба не стає.
Тоді він буде женитися, як будуть бички телитися.
Якби всі люди жили, то б світ затьмили.

ПРИМІТКИ

У примітках подано відомості про виникнення задуму, час написання, першу публікацію тієї чи іншої праці письменника, а також вказано джерело, за яким друкуються матеріали. Маловідомі імена, назви видань, організацій, творів тощо пояснено в примітках при першій згадці про них у томі.

Всі рукописи вміщених у цьому томі матеріалів (за винятком чистового автографа статті про Р. Сембратовича, що знаходиться у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР — І, 7403) зберігаються в Чернігівському державному літературно-меморіальному музеї М. Коцюбинського; у примітках подається лише шифр зберігання автографа.

Упорядкування записних книжок та приміток до них — О. І. Гончара та М. С. Грицюти.

У коментуванні статей з газети «Волынь» та перекладів брала участь Н. М. Бажан.

СТАТТІ ТА НАРИСИ

ШЕВЧЕНКОВА МОГИЛА

Дата і місце написання: 23 вересня 1890 р., Вінниця.

Вперше надруковано в журналі «Дзвінок», 1891, ч. 5, стор. 40—42. Підпис: М. Коцюбинський. На стор. 40 — малюнок світлиці для відвідувачів могили Т. Шевченка з підписом: «М. Коцюб. 90 р.»

Зберігся чорновий автограф (р-14) на семи сторінках поштового паперу з виправленнями та закресленнями чорним і червоним чорнилом. На звороті четвертого аркуша рукопису М. Коцюбинським записано шість рядків його вірша «Шановній пані Н. Г.» Текст автографа статті не має суттєвих розходжень з першодруком, за винятком уривка з «Заповіту» Шевченка, який в рукопису наводиться не повністю.

Восени 1890 р., під час перебування в Києві, Коцюбинський відвідав могилу Т. Шевченка в Каневі. Свої враження від цієї подорожі він виклав у нарисі «Шевченкова могила».

Подається за першодруком.

Публікуючи статтю, редакція журналу до окремих слів додала в дужках пояснення: *сага* (затока), *коса* (мілизна) та ін. Пояснення ці не беруться до уваги, бо не належать Коцюбинському.

НЮРЕНБЕРЗЬКЕ ЯЙЦЕ

Дата і місце написання: 6 січня 1891 р., Вінниця.

Вперше надруковано в журналі «Дзвінок», 1891, ч. 15, стор. 121—123. Підпис: Переказав М. Коцюбинський.

Зберігся чорновий автограф (р-19) на 10 сторінках поштового паперу з багатьма закресленнями, виправленнями чорним і червоним чорнилом. Текст автографа не має суттєвих розходжень з першодруком. В кінці рукопису зазначено дату і місце написання: «6 січня 1891 р., Вінниця».

Подається за першодруком.

Стор. 11. Петро Гельє.— Геле Петр (Гелль, Генлейн, 1480—1542) — нюрнберзький слюсар, перший сконструював кишеньковий шпіндельний годинник, застосувавши замість важка стальну спіральну пружину.

ЯКІВ КУХАРЕНКО

Вперше надруковано в журналі «Зоря», 1892, ч. 8, стор. 158—159. Підпис: З. Козуб.

Зберігся чорновий автограф (р-24) на чотирьох сторінках поштового паперу з багатьма виправленнями, закресленнями чорним і червоним чорнилом. Автограф має кілька незначних розходжень з першодруком. В кінці рукопису підписи: «М. К-ський» — чорним чорнилом, «М. К-ий» — червоним чорнилом.

Разом з цією статтею в журналі опубліковано фото Я. Кухаренка і його лист до З. Недоборовського[1], який М. Коцюбинський надіслав редакторові «Зорі» Василю Лукичу (справжнє прізвище Левицький Володимир Лукич) [2], Крім цих документів, письменник, очевидно, мав ще й інші матеріали про Я. Кухаренка, які передав йому, мабуть, З. Недоборовський, про що дізнаємося з листа Коцюбинського до Василя Лукича від 13.XI 1891 р.: «Мушу поділитись з Вами дуже прикрою для мене пригодою. Листи Кухаренка пропали з моєї хати разом з іншими цінними паперами. Зоставсь лиш один лист, котрий сховав я нарізно від других, як менш цікавий. Довго не писав я до Вас, сподіваючись знайти згубу, але стратив надію, і посилаю Вам лиш один лист Кухаренка, писаний до п. З. Недоборовського за 4 місяці перед [с]мертею Кухаренка». Мабуть, разом з цим листом було надіслано й фото Я. Кухаренка, хоча про нього тут не згадується. В листі від

[1] З. Недоборовський — вінницький знайомий М. Коцюбинського, член вінницької дворянської опіки, бібліофіл. Друкувався в «Основі» та «Киевской старине».

[2] Левицький Володимир Лукич (1856—1938) — український літературно-громадський діяч ліберально-буржуазного напрямку, видавець.

7.VI 1892 р. письменник просить Василя Лукича: «Фотографію Кухаренка і його лист уклінно прошу вислати мені, бо, мабуть, вони вже Вам не потрібні».

Подається за першодруком.

Стор. 14. ...надрукував в «Основі» за 1861 р.— Тобто в 11-й книзі «Основи» за 1861 р. (стор. 6—41).

Стор. 14. «Вороний кінь». Цей твір був опублікований у 10-й книзі «Основи» за 1861 р. (стор. 21—25).

Стор. 14. «Пластуни». Це оповідання було опубліковане у 2-й книзі «Основи» за 1862 р. (стор. 61—65).

Стор. 14. «Вівці і чабани в Чорноморії».— Це оповідання було опубліковане в 5-й книзі «Основи» за 1862 р. (стор. 29—39).

Стор. 14. 1880 р. п. Піскунов видав «Збірник творів» Кухаренка...— Я. Г. Кухаренко, Збірник творів. Посмертне видання, скомпоноване Ф. М. Піскуновим, К., 1880.

Стор. 15. ...з петербурзькою «Громадою»...— У 60-х роках в Петербурзі жили Т. Шевченко, М. Костомаров, С. Артемовський. В Білозерському, Л. Жемчужников та ін. Це коло людей і називало себе «малоросійською громадою». На своїх зібраннях, які відбувались по неділях у квартирі інженера Федора Івановича Черненка, вони обмінювались новинами, влаштовували диспути тощо (див.: Зосим Недоборовский, Мои воспоминания.— «Киевская старина», 1893, т. XL, кн. 2, февраль, стор. 189—208).

ВИРОБИ СЕЛЯНОК З ПОДІЛЛЯ НА ВИСТАВІ В ЧІКАГО

Дата і місце написання: 3 листопада 1892 р., с. Джурджулешти.

Вперше надруковано в газеті «Буковина», 1892, ч. 48 (27 листопада), стор. 3—4. Передруковано під заголовком «Про український промисел домашній на виставі в Чікаго» в газеті «Діло», 1892, ч. 272 (2 грудня). Підпис: М. Коцюб.

Зберігся чорновий автограф допису (р-23) з рядом виправлень чорним чорнилом. Автограф має кілька несуттєвих розходжень з першодруком.

Подається за першодруком.

Стор. 18. Ліньова Євгенія Едуардівна (1854—1919) — російська фольклористка, пропагандистка й дослідниця народних пісень, співачка (контральто), хоровий диригент. У 1873—1877 рр. співала в оперних театрах Відня, Будапешта, Парижа, Москви. У 1882—1884 рр. мала зв'язок з московським студентським нелегальним товариством перекладачів і видавців, яке видало ряд творів К. Маркса і Ф. Енгельса російською мовою. У 1890—1896 рр. разом із своїм чоловіком, учасником революційного руху, була в еміграції в Англії і Америці, де організовувала російські хори (під її керівництвом виконувалась російська класична і народна музика). Повернувшись у Росію (1896 р.), брала участь у роботі

етнографічного відділу Товариства любителів природознавства, антропології і етнографії, з 1903 р. була секретарем музично-етнографічної комісії. У 1897—1910 рр. здійснила ряд фольклорних експедицій, вперше застосувавши фонограф для запису народних пісень (записала 540 російських і 120 українських хорових пісень). 1906 р. з участю Ліньової була організована Московська народна консерваторія, де вона викладала до кінця життя.

У першодруку статті допущена помилка в ініціалах Ліньової: замість *Є. Е.* надруковано *Є. П.*

ИВАН ФРАНКО

Биографическая заметка

Вперше надруковано в кн.: Михайло Коцюбинський, Твори, т. V, вид. друге, ДВУ, 1929, стор. 278—288.

Зберігся чорновий автограф (р-78) на 34$^{1}/_{5}$ сторінках поштового паперу.

Десь наприкінці 1898 р. в зв'язку з 25-річчям літературної діяльності Івана Франка М. Коцюбинський розпочав писати (українською мовою) статтю про нього. Зберігся уривок статті (р-77) на чотирьох сторінках поштового паперу, що є по суті попереднім українським варіантом початку цієї біографічної замітки.

Автограф не датований, але в замітці зазначається, що Франкові в «настоящее время... всего 44 года»; тут говориться також, що «мы не можем... перечислить здесь всех или... большинства беллетристических произведений Ивана Франко, разбросанных в малорусских периодических изданиях и вышедших в свет отдельными изданиями за 27 лет его литературной деятельности», тобто через два роки після святкування 25-ліття літературної діяльності І. Франка. Крім того, наприкінці замітки згадується покажчик творів І. Франка, який вийшов «2 года тому назад», тобто 1898 р. Отже, на підставі цього можна вважати, що замітка писалась десь 1900 р.

Подається за автографом.

Стор. 19. Из коротенькой автобиографии Франко, помещенной в сборнике его рассказов «В поті чола»...— Біографічні відомості про письменника Коцюбинський взяв з його автобіографічного листа до М. Драгоманова від 26 квітня 1890 р., який вміщено в збірці оповідань «В поті чола» (Львів, 1890). Цитати з цього листа подаються у перекладі Коцюбинського.

Стор. 19. ...школу отц[ов] Василиан...— Німецька чотирикласна школа при Дрогобицькому монастирі, яку утримував уніатський чернечий орден отців Василіан.

Стор. 19—20. «Во времена отца у нас бывало много народа»...— Цитата з автобіографічного листа Івана Франка, вміщеного у збірці його оповідань «В поті чола» (стор. V—VI).

Стор. 21. ...целая «Краледворская рукопись»...— Йдеться про збірку поезій, стилізованих чеськими поетами Вацлавом Ганкою та Йозефом Ліндою під стародавні чеські героїчні й ліричні народні пісні XIII ст. Виданий 1819 р. як справжній

«древньочеський» рукопис XIII ст., «Краледворський рукопис» дістав свою назву від м. Кралови Дворець, де нібито його було знайдено.

Появившись в добу чеського національного відродження, «Краледворський рукопис» відіграв велику політичну роль, сприяв розвитку чеської літератури та культури. Переклад Іваном Франком зроблений 1873 р, він є першою частиною «Студій над народною словесністю слов'янською». Українською мовою «Краледворський рукопис» вийшов у Львові 1879 р.

Стор. 21. «Бестолковый процесс...» — Див. збірку оповідань «В поті чола», стор. IX—X.

Стор. 22. «Бесіда».— Йдеться про Львівське товариство — клуб народовської інтелігенції «Руська бесіда», яке було засноване 1861 р.

Стор. 22. ...к своему приятелю, сидевшему с ним в тюрьме.— Тобто до Кирила Геника в с. Нижній Березів.

Стор. 23. «Тяжелая это была дорога...» — Див. збірку оповідань «В поті чола», стор. XII.

Стор. 23. Проти рожна перти...— Перша строфа з вірша І. Франка «Semper idem» (Див. зб. «З вершин і низин», Львів, 1893, стор. 42).

Стор. 23. ...составляет краткий катехизис экономического социализма...— Брошура І. Франка «Про соціалізм», писана польською мовою. Вийшла у Львові 1878 р. без підпису.

Стор. 24. «Kurjer Lwowski» — польська буржуазно-демократична газета, виходила у Львові в 1883—1887 рр. тричі на тиждень. З 1888 р. до кінця існування (1939 р.) — щоденно. Протягом 1887—1897 рр. до складу редакції входив І. Франко.

Стор. 24. ...характеристику Мицкевича как певца измены.— Йдеться про статтю І. Франка «Der Dichter des Verrates» («Поет зради»), надруковану у віденському часописі «Die Zeit» (1897, в. XI, № 36 (8. V.), стор. 86—89).

Стор. 24. ...с приехавшими из России Дегеном, Кистяковским и Моршанским.— Мається на увазі група української молоді з Києва (Сергія Дегена, Богдана Кістяківського, Аполлінарія Маршинського), яка влітку 1889 р. приїхала в Галичину з метою налагодження зв'язків з прогресивною галицькою інтелігенцією. Незабаром їх, а також І. Франка, заарештували, звинувативши в «злочинстві заколоту публічного супокою». Звільнили їх з-під арешту лише через два з лишком місяці за недостатністю доказів.

Стор. 25. «Такие литературные работы...» — Див.: М. Драгоманов, Переднє слово до збірки оповідань І. Франка «В поті чола», стор. II.

Стор. 28. ...указатель его произведений...— М. Павлик, Спис творів Івана Франка за перше 25-ліття його літературної діяльності, Львів, 1898, стор. 127.

ЗГАДКИ ПРО РОМАНА СЕМБРАТОВИЧА

Вперше надруковано в журналі «Нова громада», 1906, № 3, березень, стор. 61—67.

Зберігся чорновий автограф (р-70) на 16 сторінках поштового паперу з рядом виправлень, закреслень чорним і червоним чорнилом та чистовий (наборний) автограф (Центральна наукова бібліотека АН УРСР, відділ рукописів, № 1, 7403) на 14 сторінках нелінованого паперу, форматом 10,7 × 27,9 см, з чималою кількістю виправлень, закреслень, дописок чорнилом та чорним і синім олівцями, зроблених редакцією журналу «Нова громада». Вони не змінюють змісту статті, мають характер уточнення. Між трьома названими текстами статті є кілька несуттєвих розходжень.

Подається за першодруком.

Стор. 29. Сембратович Роман (1876—1906) — український ліберально-буржуазний журналіст, публіцист, видавець і громадський діяч, популяризатор української літератури в країнах німецької мови.

Стор. 29. Передо мною лежить фотографія...— Оригінал фотографії зберігається в літературно-меморіальному музеї М. Коцюбинського в Чернігові. Опубліковано в книжці: Й. Я. Купянський. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського. К., «Наукова думка», 1965. Вклейка між стор. 320—321.

Стор. 29. «X-Strahlen» — український щомісячний журнал німецькою мовою, який виходив 1901 р. у Відні. Видавав і редагував його Р. Сембратович.

Стор. 29. Яворський Василь (Вікентій) (1860—1920) — український ліберально-буржуазний громадський діяч, за фахом юрист.

Стор. 29. Кос Андрій (1864—1918) — український громадський діяч ліберально-буржуазного напряму, за фахом юрист, автор кількох публіцистичних статей. У студентські роки примикав до І. Франка.

Стор. 29. «Ruthenische Revue» — український художній і громадсько-політичний журнал німецькою мовою, виходив у Відні з 1903 р. Редактором і одним з видавців його був Р. Сембратович. Крім матеріалів про політичне і культурне життя нашого народу, на сторінках журналу друкувалися статті про українських письменників та їх твори в перекладі німецькою мовою. В суспільно-політичних питаннях журнал не мав чіткої програми, загалом дотримувався ліберально-буржуазних позицій.

З 1906 р. «Ruthenische Revue» виходив під назвою «Ukrainische Rundschau».

Стор. 29. ...межи нами почалось дружнє і часте листування.— В літературно-меморіальному музеї М. Коцюбинського в Чернігові зберігаються автографи листів Р. Сембратовича. Доля листів М. Коцюбинського до Р. Сембратовича невідома. Є підстави гадати, що вони зберігаються у Відні.

Стор. 30. Кушнір Володимир (1881 — дата смерті невідома) — український буржуазно-націоналістичний діяч, журналіст,

співробітник «Ruthenische Revue», засновник і редактор «Ukrainische Rundschau» та інших періодичних видань українською і німецькою мовами, редактор газети «Діло» (1911—1912).

Стор. 32. Сімплонський тунель — тунель в Альпах, в районі перевалу Сімплон на швейцарсько-італійському кордоні, прокладений у 1898—1905 рр.

Стор. 34. Б'єнстьєрне Б'єрнсон. Бйорнсон, Бйорнстєрне Мартиніус (1832—1910) — норвезький письменник, драматург, громадський діяч. З глибокою симпатією ставився до українського народу, автор статей про Україну.

Стор. 34. Бравпінг — мається на увазі Браунінг Роберт (1812—1889), англійський поет, громадський діяч.

Стор. 34. Герц Фрідріх-Отто (1878 — рік смерті невідомий) — австрійський економіст, соціал-демократ, ревізіоніст кінця XIX ст.

Стор. 35. ...15 серпня писав до мене...— Йдеться про лист від 15 (28) серпня 1905 р.

Стор. 35. «Das Zarentum im Kampfe mit der Zivilization» — праця Р. Сембратовича, вийшла в світ 1905 р.

Стор. 35. Останній лист [...] помічений 25 жовтня.— Йдеться про лист Р. Сембратовича до Коцюбинського від 25 жовтня (7 листопада) 1905 р.

ФІЛЯНСЬКИЙ. ЛІРИКА

Вперше надруковано в «Літературно-науковому віснику», 1907, кн. I, січень, стор. 179—181.

Філянський Микола Григорович (1873—1938) — український письменник і архітектор. Ранні збірки його поезій («Лірика» — 1906, «Calendarium» — 1911) позначені занепадницькими та релігійними мотивами. Твори, написані за роки Радянської влади, пройняті філософією життєствердження (збірка «Цілую землю», 1928). Л. Філянський — автор статей з питань мистецтва, збірки нарисів «Дніпрельстан».

Подається за першодруком.

ІВАН ФРАНКО

Вперше надруковано 1917 р. окремою книжкою: М. К., Іван Франко, видавниче товариство «Криниця», К., 1917.

Зберігся чорновий автограф (р-76) на 36 сторінках поштового паперу (нумерація автора), стор. 17, 18 і 19 відсутні.

Між текстом автографа і першодруком є деякі розходження. У першодруку трапляються місця, яких нема в чорновому автографі, а були, мабуть, в чистовому рукопису, і навпаки. Є також відмінності редакційного характеру: замість *сказали на те* (першодрук) — *зауважили*; замість *сталась* (першодрук) — *трапилась*; замість *робота* (першодрук) — *діяльність*; замість *виводить* (першодрук) — *виставляє* і т. п. Окремі з цих виправлень зроблені,

очевидно, не Коцюбинським. Навряд чи належить авторові така заміна: замість «Польська аристократія з своєю буржуазною мораллю...» (автограф) — «Польська аристократія з своєю вузькою мораллю...» (першодрук).

У грудні 1906 р. в Чернігові організувалось товариство «Просвіта». Його головою було обрано М. Коцюбинського. Письменник прагнув використати «Просвіту» для пропаганди прогресивних ідей. Одним із засобів розповсюдження передових думок була організація публічних лекцій тощо. У листі до В. Гнатюка від 19.XII 1908 р. М. Коцюбинський писав: «... Переживаємо підлі часи. Суспільність забита, залякана, втомлена — сидить над розбитим коритом і апатично, без мрій дивиться на мур, що стоїть перед нею». І саме в цей час, час розгулу реакції, на одному із засідань товариства «Просвіти» в кінці 1907 р. письменник прочитав реферат про життя і діяльність Івана Франка, що був яскравим зразком революційно-демократичної критики і пропаганди.

Зміст лекцій, що виголошувались на засіданнях «Просвіти», а головне реферат Коцюбинського, так занепокоїли місцеву владу, що губернатор після виступу письменника взагалі заборонив «устройство каких-либо лекций». А невдовзі письменник виступив проти 14-го археологічного з'їзду, що проводився в Чернігові 5.VIII 1908 р., який він назвав «наполовину хуліганським з'їздом». Цей виступ став зручною зачіпкою для губернатора, щоб виключити М. Коцюбинського і його дружину з «Просвіти».

Подається за першодруком.

Стор. 43. ...у своїх австро-руських споминах.— М. Драгоманов, Австро-руські спомини (1867—1877 рр.), Львів, 1890, стор. 183—184.

Стор. 45. «Одні вважали літературу...» — Див. працю І. Франка «З останніх десятиліть XIX в.», ЛНВ, 1901, т. XV, кн. 8, стор. 54.

Стор. 45. «Його критичні статті «кидали нове світло...»— Див. працю І. Франка «З останніх десятиліть XIX в.», ЛНВ, 1901, т. XV, кн. 7, стор. 13, 15.

Стор. 46. «...Чи сказився?» — Див. працю І. Франка «З останніх десятиліть XIX в.», ЛНВ, 1901, т. XV, кн. 8, стор. 54.

Стор. 46. «Безтолковий процес, котрий упав на мене...» — Див. у кн.: І. Франко, В поті чола, Львів, 1890, стор. IX—X.

Стор. 47. ...подавсь до г. Коломиї, щоб звідти дістатись до свого приятеля, з яким сидів у тюрмі.— Тобто до Кирила Геника в с. Нижній Березів.

Стор. 48. «Тяжка се була дорога...» — Див. у кн.: І. Франко, В поті чола, стор. XII.

Стор. 48. «Проти рожна перти...» — перша строфа з вірша І. Франка «Semper idem».— У зб. «З вершин і низин», Львів, 1893, стор. 42.

Стор. 48. «Вольное слово» — щотижнева газета; виходила російською мовою в Женеві (1881—1883 рр.). З № 37 оголосила

себе органом нібито існуючого «земського союзу». Насправді газета була організована з провокаційною метою агентом монархічної організації «Священна дружина» А. П. Мальшинським.

З 1 січня 1883 р. газету редагував одноосібно М. Драгоманов. В ній брали участь П. Аксельрод, І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький, М. Зібер, Н. Жебуньов.

Стор. 49. ...за статтю про Міцкевича...— Див. примітку до статті «Иван Франко».

Стор. 49. ...список його творів.— М. Павлик, Спис творів Івана Франка за перше 25-ліття його літературної діяльності, Львів, 1898, стор. 127.

Стор. 50. Ти, брате, любиш Русь...— вірш «Сідоглавому».— У зб.: «Мій Ізмарагд», Львів, 1898, стор. 8.

Стор. 51. На стіні розвішані довкола — уривок з вірша «На Підгір'ю села невеселі...» — У зб.: «Мій Ізмарагд», стор. 117.

Стор. 52. Я не люблю тебе...— початок четвертого розділу вірша «Беркут».— У зб.: «З вершин і низин», стор. 51.

Стор. 52. «...лиш боротись — значить жить!» — рядок з вірша І. Франка «Весно, що за чудо ти».— У зб.: «З вершин і низин», стор. 22.

Стор. 53. До всіх, що ллють свій піт і кров...— кінцеві рядки 5-ї строфи вірша «Моя любов».— У зб.: «З вершин і низин», стор. 72.

Стор. 54. Хоч порох чоловік...— уривок з незакінченої поеми «Нове життя».— У зб.: «З вершин і низин», стор. 217—218.

Стор. 54. Не в людях зло, а в путах тих...— третя строфа вірша «Не люди наші вороги».— У зб.: «З вершин і низин», стор 45.

Стор. 55. Земле, моя всеплодющая мати...— перший рядок вірша «Земле, моя всеплодющая мати».— У зб.: «З вершин і низин», стор. 14.

Стор. 55. Не покидай мене, пекучий болю...— початок вірша «Не покидай мене, пекучий болю».— У зб.: «З вершин і низин», стор. 35.

Стор. 55. Чого являєшся мені...— вірш «Чого являєшся мені...» — У зб.: «Зів'яле листя», Львів, 1896, стор. 58.

СТАТТІ З ГАЗЕТИ «ВОЛЫНЬ»

«Волынь» — громадсько-політична і літературна газета ліберально-буржуазного напрямку. Видавалась у Житомирі в 1882—1917 рр. (з 1879 по 1882 р. виходила під назвою «Житомирский листок»).

У газеті «Волынь» М. Коцюбинський працював з листопада 1897 по березень 1898 р. Певний час завідував конторою «Волы-

ни», а згодом вів рубрику під назвою «Свет и тени русской жизни».

Працювати в газеті «Волынь» Коцюбинського змусили обставини. Залишивши роботу у філоксерній комісії (1897 р.), він мав надію одержати посаду завідуючого книжковим складом у Чернігівській губернській земській управі, однак губернатор не допустив його до цієї роботи, і письменник змушений був тимчасово поїхати в Житомир.

Умови праці у «Волыни» були важкі. Видавець А. М. Коген занедбав роботу в газеті, погано фінансував її, що викликало незадоволення співробітників, змушених часто бідувати. Вже 24.XI 1897 р. Коцюбинський писав дружині: «Кожен день одкриває мені щось нове, і те нове не тішить мене. Справа з газетою стоїть, здається, дуже погано. Кругом довги, в касі нічого нема, ані служащим, ані співробітникам по кілька місяців не плачено, Коген як поїхав до Києва — так і носа не показує, ані грошей не присилає, друкарня одмовляється випускати номери без грошей, в конторі хаос, о[д] якого голова болить у мене...»

Роботою в газеті «Волынь» Коцюбинський був вкрай невдоволений. Напрям газети, її співробітники часто обурювали письменника. «Погане це життя такого газетчика,— читаємо в його листі до дружини від 29.XII 1897 р.,— та ще у такому паршивому органі, як «Волынь» наша. Будь це ще газета з симпатичним напрямком, стій коло нього живі люди, легше б було співробітникові. А то маєш таке почуття, наче сидиш в купі гною, а навкруги тебе всякі паразити. Бридко!». Однак Коцюбинський змушений був рахуватися з цими важкими обставинами. Він заспокоював себе: «З одного тільки радію, що навчуся видавати газету й буду все знати діталічно. Може, коли здасться» (з листа до дружини від 29.XII 1897 р.).

Найбільш обурювався письменник редактором газети Е. Ф. Козловським, який підписував «Волынь» як редактор псевдонімом «Э. А. Фидлер», а під власними матеріалами ставив криптонім: «Э. Ф.». Козловський був людиною самозакоханою, безпринципною, грубою, аморальною. «Боже, яка це мерзенна істота, отой Фідлер! Це просто «лакейська» душа, бо, коли мовчиш, він позволяє собі самі грубості, а як прикрикнеш на його, стає тихше води, нижче трави і, мов цуцик, хвостом мете. Гидко!» — писав Коцюбинський в листі до дружини від 30.XII 1897 р. М. Коцюбинський вступав у суперечки з Фідлером найчастіше через свої статті, відстоюючи власні думки. Фідлер, боячись цензури і немилості влади, намагався приглушувати ідейне звучання статей Коцюбинського. Готуючи матеріали до газет, письменник змушений був, всупереч своїм бажанням, зважати на вимоги цензури та Фідлера. Однак йому інколи вдавалось провести сміливі думки, обійти Фідлера, цензуру, скомпонувати відповідним чином виписки з статей, які були надруковані в інших російських періодичних виданнях.

Коцюбинський уважно перечитував тогочасну російську пресу, «вирізував» з неї більші або менші шматки статей, відповідно організовував ці матеріали, підпорядковував їх висвітленню тих чи інших злободенних питань. То була своєрідна праця. Коцюбинський, намагаючись приспати увагу цензури, силоміць обмежував себе як коментатор матеріалу, часто не висловлювався з приводу

тої чи іншої інформації, коли факти в ній говорили самі за себе. У листі до дружини від 27.XII 1897 р. він писав: «З тими «Св[ет] и тен[и]» чиста біда. Доводиться бути дуже обережним, не впявляти себе, хоч так часом кортить освітити, як слід, факти. Зверни, голубонько моя, увагу на завтрашню мою замітку про комликів та якутів. Самі факти такі цікаві, що й освічувати не треба».

Завдяки статтям М. Коцюбинського газета «Волынь» здобула значно більшу популярність. У листі до дружини від 19.II 1898 р. письменник зазначав, що попит на «Волынь» став великий, навіть невистачає тиражу на продаж, і його доводиться щодня збільшувати.

Окремі з поданих тут статей Коцюбинського, які друкувались у «Волыни», не підписані. Про те, що вони належать Коцюбинському, свідчать листи до дружини та підтвердження В. Г. Кравченка (1862—1945), одного з житомирських знайомих письменника (див.: І. П. Іщучепко, М. Коцюбинський у Житомирі, Житомир, 1928, стор. 5).

Про приналежність Коцюбинському окремих непідписаних статей свідчить і таке: своєю тематикою, стилем і спрямуванням ці статті близькі до тих матеріалів, під якими значиться його авторство.

СВЕТ И ТЕНИ РУССКОЙ ЖИЗНИ

I

Вперше надруковано в газеті «Волынь», № 229 від 11 грудня (ст. ст.) 1897 р. Підпис: М. К.

У зв'язку з цією статтею М. Коцюбинський писав дружині 22.XII 1897 р.: «Я, вибравши вільну годину, взявся за «Свет и тени» і дав для завтрашнього № статтю. Отож редактор не згоджується з моїми поглядами на справу — і нам довелось дуже сперечатися та лаятися. Хоч я й одстояв половину статті, зате цікавіша половина пропала, бо Фідлер вичеркнув її, опираючись на свої права одвічального редактора. От і пиши тут! Я залюбки одмовив би ся писати «Свет и тени» — та не можу, бо це входить в круг моїх обов'язків. А писати так, як мені скажуть, я не хочу, ба й не можу. Всі ці причіпки редактора я передбачав, знаючи його погляди на газету і відносини до мене, але мені від того не легше, і мушу псувати собі кров. Такий сьогодні знервований, що, мабуть, і писати не буду. Піду, може, до Кравченка, трохи розважитись. Побачу — що за людина. Завтра зверни увагу на «Св[ет] и тени» — то мої. Не знаю, правда, чи вийдуть ще, може цензура не пустить, хоч вони й обрізані редактором. Ет, хай йому хріп з таким писанням, при таких умовах».

23.XII 1897 р., коли стаття була надрукована, Коцюбинський писав дружині: «Посилаю тобі число «Волині», де є моя замітка («Св[ет] и тени»). Вона обрізана».

Першу кореспонденцію взято без змін з газети «Нижегородский листок» № 332 від 2 грудня (ст. ст.) 1897 р., де вона була надрукована без підпису під рубрикою «Последние известия. Из внутренней жизни. От наших корреспондентов».

Друга кореспонденція передрукована лише з незначною зміною в першому реченні з газети «Харьковские губернские ведо-

мости» № 201 від 23 листопада (ст. ст.) 1897 р. Подія, про яку розповідає анонімний автор, трохи застаріла, тому М. Коцюбинський змінив обставину часу («на прошлой неделе» — «на днях»).

Останню з цитованих кореспонденцій М. Коцюбинський почерпнув з газети «Саратовский дневник» № 254 від 25 листопада (ст. ст.) 1897 р. в розділі «Областная хроника». З неї він довідався, що позов між селянами й притчом почався кілька місяців тому і що спочатку справу було вирішено не на користь парафіян. Про це розповідала газета в № 171 за той же рік. Письменник з двох кореспонденцій, опублікованих під псевдонімом «Посторонний», вибрав ту, де говорилося про згуртованість селян і їх перемогу. Неістотний перший абзац М. Коцюбинський зняв.

Стор. 58. «Харьковские губернские ведомости».— Газета, виходила в 1838—1916 рр.

Стор. 59. ...на московском съезде сценических деятелей. Йдеться про Перший Всеросійський з'їзд сценічних діячів, який відбувся в Москві 1897 р. Доповіді, виголошені на цьому з'їзді, були опубліковані в двотомній книзі: «Труды Первого Всероссийского съезда сценических деятелей», М., 1898. Від української громадськості на з'їзді виступив М. Старицький. Його доповідь на цьому форумі була зустрінута гучними оплесками, а її зміст, «опублікований у газетах, широко по Росії розніс відомості про те, яка сумна практика криється за блискучими кулісами укр[аїнського] театру» (Іван Франко, Твори в двадцяти томах, т. 17, К., ДВХЛ, 1955, стор. 341—342). Як відомо, наслідком виступів Старицького та інших діячів української культури було те, що з'їзд прийняв ухвалу («Труды», т. 1, стор. 218—219): «По вопросу о развитии Малороссийского театра: 1) ходатайствовать о подчинении малорусских спектаклей общим правилам и об отмене существующих ныне ограничений в разрешении этих спектаклей; 2) ходатайствовать о подчинении малорусских пьес цензуре на одинаковых условиях с драматическими произведениями, написанными на русском языке; 3) ходатайствовать о включении малорусских пьес в список разрешенных для народного театра».

Стор. 59. «Саратовский дневник» — щоденна газета, яка виходила в Саратові в 1877—1907 рр. Газета вважала своїм головним завданням «бути правдивим літописом свого краю». У фейлетоні поверхова критика буржуазно-ліберального характеру поєднувалась з абстрактними закликами до боротьби за торжество «істини і добра».

II

Вперше надруковано в газеті «Волынь», № 230 від 12 грудня (ст. ст.) 1897 р. без підпису.

Напередодні появи цієї статті (23.XII 1897 р.) М. Коцюбинський писав дружині: «Сьогодні мав цілу баталію з редактором. Для завтрашнього №-а знов дав статтю, вдатно написану, з добрим світлом. Отож це дуже не сподобалось редакторові (він, очевидячки, заздрить мені), і він вичеркнув ціле попереднє слово до замітки — і написав своє. На його думку, стаття написана нецензурно. Я тоді розсердився і сказав, що не хочу підписува-

тися під переробленою статтею і взагалі при таких умовах не хочу писати. Я хочу мати одну цензуру, коли вже без неї не обійдешся, а не дві. Перепалка була гаряча і скінчилася тим, що ми посердилися. Чекаю Когена і мушу все це вияснити».

М. Коцюбинський використав для «Света и теней» статтю постійного автора газети «Приазовский край» Гранітова, надруковану в № 304 від 18 листопада (ст. ст.) 1897 р. під рубрикою «Пестрые заметки». Гранітов, розповівши епізод з адвокатської практики Ф. Плевако, закінчує статтю міркуванням про світогляд цього юриста, близький, на думку журналіста, до поглядів М. К. Михайловського.

Повідомлення про закриття «Волжско-Донского листка» М. Коцюбинський прочитав в останньому номері цієї газети від 28 листопада (ст. ст.) 1897 р. (№ 1983). Він скоротив текст останнього звернення газети до читачів, залишаючи лише ту частину «сповіді», де називаються причини сіросте багатьох провінційних видань. Цитата починається від слів: «... „Волжско-Донской листок“ может умереть...» і закінчується словами: «...попрекали газету убожеством». У відкинутій Коцюбинським частині звернення були підняті надто дрібні, непринципові питання.

Стор. 60. «Приазовский край» — щоденна політична, економічна і літературна газета прогресивного напряму, яка виходила в 1891—1918 рр. в Ростові-на-Дону; висвітлювала життя і побут Приазов'я і сусідніх з ним губерній.

Стор. 60. Плевако Федір Никифорович (1843—1909) — російський буржуазно-ліберальний юрист, адвокат, відомий судовий оратор. Після першої російської революції 1905—1907 рр. був обраний членом третьої Державної думи від контрреволюційної партії промислової буржуазії та великих поміщиків «Союза 17 октября» (октябристів).

Стор. 62. «Волжско-Донской листок» — газета, що видавалася в Царицині в 1885—1901 рр. і призначалася для комерсантів, промисловців, фінансових ділків.

III

Вперше надруковано в газеті «Волынь», № 234 від 17 грудня (ст. ст.) 1897 р. Підпис: М. К.

У зв'язку з даною статтею М. Коцюбинський писав у листі до дружини від 26.XII 1897 р.: «...По обіді мусив сісти за «Св[ет] и тени», бо два дні нічого не давав. «Св[ет] и тени» вийшло у мене «инородческое», бо все наповнено тубільцями Сибіру й Комлицького степу. Боюсь тільки, що Фідлер знов обріже, а було б шкода. Цікаве».

На другий день, 27.XII, письменник знов інформував дружину: «З тими «Св[ет] и тен[и]» чиста біда. Доводиться бути дуже обережним, не виявляти себе, хоч так часом кортить освітити, як слід, факти. Зверни, голубко моя, увагу на завтрішню мою замітку про комликів та якутів. Самі факти такі цікаві, що й освічувати не треба. Фідлер, наляканий, певно, моєю одмовою писати цей одділ газети, прийняв статтю, хоч дуже крутив носом.— «Это положительно не цензурная статья... Это слишком смело, слишком

сильно, в особенности для нашего края. Киевские газеты ни в каком случае не поместили бы такой идейной вещи... Впрочем, я возьму... у нас цензура слишком глупа, может быть, пропустит...» Побачимо, чи пропустить; мені хотілось би, бо цікаві факти...».

Наступного дня, 28.XII, письменник у листі до дружини зазначає: «В сьогоднішньому числі газети не знайдеш моєї роботи. Не встигли набрати «Св[ет] и тени», так що воно появиться завтра, якщо цензура не з'їсть».

На початку статті М. Коцюбинський стисло реферує низку кореспонденцій з Якутії, що регулярно публікувала газета «Сибирь». Зокрема, у № 123 газети від 18 жовтня (ст. ст.) 1897 р. було вміщено передову статтю «О медицинских нуждах Якутской области» та кореспонденцію «Из Якутска», де розповідалося про «мрачные картины якутской бедности и полное отсутствие гигиенических условий существования».

Встановити, з якого джерела Коцюбинський почерпнув відомості про знущання з калмиків, не вдалося.

Основна частина статті спирається на кореспонденцію «Из Якутска (Якуты и просвещение)», опубліковану в № 12 журналу «Образование» за 1897 р. у постійному розділі «Письма из провинции» під криптонімом «И. К.» Текст її М. Коцюбинський переробив. Так, після першого абзацу, поданого дослівно, йде скорочений переказ наступного абзацу. Дальший текст кореспонденції передруковано майже без змін. Лише після слів «представления [их] чрезвычайно ограничены» він викинув частину, в якій йдеться про подробиці поневірянь учнів, що жили на пансіоні в бідних якутів. Останній абзац, де автор наголошує на тому, що, мовляв, «русские, поселившиеся среди инородцев, совершенно объякутились и даже забыли свой родной язык», М. Коцюбинський знімає.

Примітка до кореспонденції И. К. свідчить, що фактичний матеріал її автор запозичив з видання: Сибирский сборник 1897 г., вып. III. Зачатки народного образования в Якутской области».

Стор. 63. «С и б и р ь» — буржуазно-ліберальна газета, виходила в Іркутську в 1873—1887 рр. Висвітлювала умови життя в містах і селах, на золотих приїсках Сибіру. Багато місця займали записки, нариси про подорожі по краю. Газета критикувала деякі сторони діяльності місцевої адміністрації, відзначала тяжке становище поселенців, правдиво змальовувала умови життя приїскових робітників.

Стор. 64. «О б р а з о в а н и е» — щомісячний журнал ліберально-буржуазного напрямку, виходив у Петербурзі в 1892—1909 рр. Спочатку чисто педагогічний, а потім літературний, науково-популярний та громадсько-політичний. В період першої російської революції журнал був близький до легального марксизму, критикував народовців. З 1905 р. трибуну журналу використовували марксисти; в ньому брали участь В. Воровський, А. Лупачарський, М. Ольмінський, І. Скворцов-Степанов, В. Бонч-Бруєвич. У лютневому номері «Образования» за 1906 р. були надруковані V—IX розділи праці В. І. Леніна «Аграрне питання і „критики" Маркса».

IV

Вперше надруковано в газеті «Волынь», № 238 від 21 грудня (ст. ст.) 1897 р. Підпис: М. К.

Працюючи над цією статтею, М. Коцюбинський писав до дружини у листі від 17.XII 1897 р.: «Зараз зібрав щось коло сотні газет (по 1-му числу кождої) і хочу зробити характеристику щоденної преси. Може, ти прочитаєш де-небудь в журналах що-небудь таке, що відноситься до характеристики або руху преси в Росії,— напиши мені про це».

У першому номері «Царицынского вестника» була надрукована багатослівна заява програмного характеру; в ній йшлося про перспективи видання. Цю заяву М. Коцюбинський значно скоротив, подавши в «Свете и тенях» найпоказовішу її частину, де новонароджена газета повідомляє читачів, що не має наміру активно втручатися в життя, бо інакше вона не зможе існувати. Решту заяви, складеної з загальників, пройнятої духом релігійного примирення з дійсністю («...будем говорить о любви к ближнему по заповеди евангельской.., чтоб человек любил своего врага»), письменник вважав за непотрібне друкувати в «Волыни».

М. Коцюбинський також переробив статтю «Обрезанные газеты», яка була опублікована в «Самарской газете» № 262 від 6 грудня (ст. ст.) 1897 р. Він скоротив ті міркування, які близькі до його власних думок, висловлених на початку статті, не подав викладу особистих вражень та спогадів журналіста «Самарской газеты», а використав з них лише цінний фактичний матеріал.

Передова стаття газети «Волгарь» № 336 від 7 грудня (ст. ст.) 1897 р. «Пресса и ее гонители» дала Коцюбинському привід для роздумів над сірим, позбавленим ідеалів життям провінції. В основному вона присвячена судовим переслідуванням редактора та співробітників «Волгаря» за критичні виступи. М. Коцюбинський вибрав з неї уривок, який показує одну з головних причин обмеженості і поміркованості провінційних газет — войовнича цензура обивателів — «повітових павуків».

Наступна частина статті М. Коцюбинського в «Свете и тенях» грунтується на фактичному матеріалі, почерпнутому з «Сына отечества» № 341 від 15 грудня (ст. ст.) 1897 р., де під рубрикою «Внутренние известия. Письма из провинции» власний кореспондент столичного органу надрукував замітку «Конотопский уезд. „Мелочи" захолустной жизни». В контексті всієї статті Коцюбинського про стан провінційної преси ця невеличка замітка набуває узагальненого значення, показуючи, що з офіційною державною і неофіційною обивательською цензурою змикається ще й добровільний контроль над пресою з боку царських чиновників.

Стор. 68. «Царицынский вестник» — щоденна політична, економічна і літературна газета. Виходила в Царицині в 1897—1917 рр.

Стор. 68. ...программу «Царицынского вестника», заступившего место «Волжско-Донского листка».— «Царицынский вестник» почав виходити замість «Волжско-Донского листка» з 30 листопада 1897 р.

Стор. 68. «Самарская газета» — щоденна газета ліберально-буржуазного напрямку, виходила в Самарі в 1884—1912 рр. У 1895—1897 рр. в газеті співробітничав М. Горький, до в 1895—1896 рр. він вів недільний, а потім щоденний фейлетон під псевдонімом «Иегудиил Хламида». В газеті були надруковані його «Песнь о Соколе», «Однажды осенью», «Старуха Изергиль» та ін. В листопаді — грудні 1905 р. (№ 200—234) сторінки газети використовувала місцева соціал-демократична організація.

Стор. 69. «Сибирская торгово-промышленная газета».— Йдеться про громадську і комерційну газету, що виходила в м. Тюмені в 1897—1917 рр.

Стор. 69. «Степной край» — громадсько-політична і літературна газета. Виходила в Омську в 1893—1905 рр. На початку 1893 р. називалась «Степной листок». Радикальне видання, створене за ініціативою політичного засланця колишнього народовольця Л. К. Чермака, який зумів перетворити малоавторитетний раніше листок у передову провінціальну газету. З середини 1895 р. в газеті брали участь політичні засланці. «Степной край» відіграв певну роль в об'єднанні соціал-демократичних груп і організації страйку златоустовських робітників. Наприкінці 1897 р. склад редакції змінився, і газета стала поміркувано-ліберальним виданням.

Стор. 69. «Волгарь» — щоденна політично-громадська, літературна газета ліберального напрямку. Видавалась у Нижньому Новгороді в 1890—1918 рр. Висвітлювала життя Поволжя і Нижегородського краю.

Стор. 70. «Сын отечества» — щоденна політична і науково-літературна газета, розрахована на масового читача. Виходила в Петербурзі в 1862—1901 рр. Закликала громадськість підтримувати уряд у здійсненні ліберальних реформ тощо.

Стор. 70. «Енисей» — громадсько-політична і літературна газета буржуазно-ліберального напрямку, виходила в Красноярську в 1894—1914 рр. Газета друкувала матеріали про життя і побут Сибіру, а також про політику царизму на Сході. Крім того, в газеті подавались відомості про наукові відкриття, подорожі по Сибіру і Красноярському краю.

Стор. 71. Немшимый (немшеный) — образлива назва сибіряків. (Див.: В. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, т. II, М., 1955, стор. 353).

V

Вперше надруковано в газеті «Волынь» № 240 від 24 грудня (ст. ст.) 1897 р., без підпису.

М. Коцюбинський цитує великий уривок статті Я. Абрамова «Провинциальная печать», надрукований в газеті «Бессарабец», № 248 від 19 грудня 1897 р. (ст. ст.). Він скоротив ту частину, де Абрамов розповідає про особистий досвід журналіста і висуває конкретні пропозиції щодо тематики провінційної преси. У «Свете и тенях» передруковано другу половину статті, яка підтверджує думку Коцюбинського про складні умови випуску провінційної газети, висловлену ним у двох перших абзацах.

Нарис Даліна «Обыкновенная история» письменник узяв з «Одесских новостей» № 4176 від 19 грудня (ст. ст.) 1897 р. Хоч Коцюбинський пише, що текст наводиться повністю, однак у ньому знято закінчення (заклик до освіченої публіки лояльно ставитись до місцевої преси). Не виключено, що це скорочення було зроблено не з волі письменника.

Стор. 71. Абрамов Я. В. (псевдонім — Федосіївець, нар. 1858 — рік смерті невідомий) — російський публіцист і літературний критик, діяч народної освіти 80—90-х рр. XIX ст., співробітник газет «Неделя», «Сын отечества», а також багатьох провінційних органів преси, автор кількох книжок. На початку 80-х рр. в «Отечественных записках» виступав у дусі революційно-демократичних традицій цього журналу, але згодом перейшов на позиції буржуазного лібералізму. У газеті «Бессарабец» часто писав про стан російської преси.

Стор. 71. «Бессарабец» — щоденна політична, економічна і літературна газета. Виходила в Кишиневі з 1897 по 1906 р. Заснована ватажком бессарабських чорносотенців П. Крушеваном. З 1905 р.— орган монархічної чорносотенської організації — кишинівського відділу «Союза російського народу».

Стор. 73. «Одесские новости» — щоденна політична, літературна і комерційна газета. Видавалась з 1884 по 1917 р. в Одесі. 1897 р. тут була опублікована серія нарисів і зарисовок М. Горького про Всеросійську промислову і художню виставку. 1912 р. В. Воровський використовував сторінки цієї газети в інтересах партії більшовиків.

Стор. 74. «Вестник» — йдеться про літературно-громадську газету Приазовського краю «Таганрогский вестник» — буржуазний орган без чіткої програми, позначений духом поміркованого лібералізму,— що виходила з 1882 по 1917 р.

VI

Вперше надруковано в газеті «Волынь» № 3 від 4 січня (ст. ст.) 1898 р. Підпис: М. К.

Спочатку М. Коцюбинський цитує «Внутреннее обозрение» з грудневої книжки журналу «Вестник Европы» за 1897 р. Щомісячні огляди журналу складалися з невеликих статей, присвячених актуальним питанням життя Росії. Грудневий огляд розглядав різні аспекти «земського питання». Письменник використовує два розділи цього огляду — «Земство и дореформенные порядки» та «Вопрос о введении земских учреждений на западных окраинах империи». У першому з них журнал гостро засуджує противників запровадження земства на території всієї Росії, підкреслюючи, що на сторінках реакційної преси все частіше лунає «плач по утраченному блаженству дореформенных порядков». М. Коцюбинський оцускає міркування щодо першого, найпопулярнішого серед земствофобів аргументу проти запровадження земства в західній частині імперії («реформа будет растолкована как сознание правительства в собственном бессилии»), одразу переходячи до другого аргументу, що стосується безпосередньо Украї-

ни. Письменник широко цитує цю частину огляду. Після слів «малороссов потому, что они малороссы», М. Коцюбинський дає в дужках текст виноски, яку надруковано в журналі внизу сторінки. Закінчення другого із згаданих розділів огляду, де критикується стаття в «Московских ведомостях» про «передчасність» запровадження земства у північно-західних губерніях, М. Коцюбинський не передруковує.

У «Свете и тенях» використано також велику статтю публіциста та економіста С. М. Южакова «Русско-польские отношения», надруковану в № 9 журналу «Русское богатство» за 1897 р. Южаков аналізує російсько-польські взаємини в історичному, політичному, культурному аспектах і, хоч і не висуває чіткої програми їх врегулювання, засуджує реакціонерів, рупором яких були «Московские ведомости».

Стор. 76. Косторубов М. Г.— мешканець м. Немирова Подільської губернії, свого часу брав участь у редагуванні губернської газети. Його статтю «Земство и Юго-Западный край», яку надрукували «Московские ведомости» 4—6 листопада (№ 304—306) 1897 р., цитує автор огляду «Вестника Европы».

Стор. 76. «Московские ведомости» — пайстаріша російська газета, виходила в Москві у 1756—1917 рр., до 50-х років XIX ст. була офіційним органом Московського університету. З 60-х років перебувала в руках найреакційніших видавців (з 1863 по 1887 р.— у М. М. Каткова), виражала інтереси реакційних верств поміщиків і духівництва. З кінця XIX ст. стала монархічно-націоналістичним органом. З 1905 р.— орган чорносотенців.

VII

Вперше надруковано в газеті «Волынь» № 7 від 10 січня (ст. ст.) 1898 р. Підпис: М. К.

Напередодні появи цієї статті в газеті (21.I 1898 р.) М. Коцюбинський писав дружині: «А тут мені ті ще «Свет и тени» — совісно якось не давати їх зовсім, а цікавого матеріалу так мало, так мало. Себто можна б знайти й немало цікавого, так треба справді освітити його від себе, а для цього треба виявитись таким, який я справді є, а мені цього не хотілось би, бо виявлять себе у «Волыни» не варто. От які невинні мої компіляції (адже там зовсім не видко мене), а «Эф» усе бурчить та називає цензуру божевільною, що пускає такі речі. Що б то, якби бог дав свині роги! — Якби «Эф» та був цензором. От і на завтра я дав замітку про штунду й сектярство на Вкраїні — редактор надувся і замогильним голосом заперечує мене, що цензор викине конче статтю. Може і викине, побачимо, хоч там знов-таки нема мене, я лиш обганяюся, як і скрізь, загальними гадками. Звісно, при таких умовах праця в газеті — одна мука та й годі».

Фактичний матеріал про діяльність так званих «раціоналістичних сект» М. Коцюбинський узяв з статті «Миссионерство, секты и раскол», опублікованої в журналі «Миссионерское обозрение» за січень 1897 р. і підписаної криптонімом Е. Я. Вона присвячена підсумкам боротьби з сектантством протягом 1896 р. Письменника насамперед цікавить загальна картина пожвавлення штундизму.

Цитування він починає в середини абзаца, щоб обминути дещо застарілий матеріал, і включає в свою статтю лише ті факти, які можуть викликати співчуття до виступів проти офіційної церкви. Закінчення статті Е. Я., де міститься грізне звинувачення сектантів у злочинах проти церкви і держави та заклики до придушення їх руху, Коцюбинський також відкидає.

Деякі скорочення зробив М. Коцюбинський і в кореспонденції, взятій з «Новоросійського телеграфа» № 7331 від 13 грудня 1897 р.

Промову В. М. Скворцова «О церковно-общественном и государственном значении миссионерства» Коцюбинський, очевидно, читав у «Московских ведомостях» (№ 241 від 2 вересня (ст. ст.) 1897 р.). З неї письменник вибрав лише невеличкий уривок, що демонструє важливу політичну роль сектантства.

У «Свете и тенях» М. Коцюбинський також використав звіт про роботу всеросійського з'їзду місіонерів, надрукований у «Русских ведомостях» (№ 221 від 12 серпня (ст. ст.) 1897 р.) під рубрикою «Внутренние известия. От нашего корреспондента». Письменник подає звіт у зміненому вигляді. Вступна частина (де автор солідаризується з тими, хто цькує Льва Толстого як главу нової секти, «особливо шкідливої для церкви і держави», і закликає застосувати проти неї закон), а також кілька прикінцевих абзаців не включені письменником до статті.

Уривок з відгуку князя Мещерського про роботу з'їзду «Свежо предание, да верится с трудом» Коцюбинський взяв у газеті «Гражданин» № 71 від 6 вересня (ст. ст.) 1897 р.

Невеличка кореспонденція з с. Юрино, Васильського повіту, почерпнута М. Коцюбинським з газети «Нижегородский листок» № 355 від 27 грудня (ст. ст.) 1897 р., де була надрукована під постійною рубрикою «Последние известия из внутренней жизни. От наших корреспондентов».

Газета «Русский труд» з номера в номер публікувала матеріали під рубрикою «Церковные вопросы». М. Коцюбинський використав кореспонденцію з № 50 цієї газети від 13 грудня (ст. ст.) 1897 р., переказуючи в скороченому вигляді початковий абзац кореспонденції. Наступні три абзаци він подав дослівно, а передостанній викидає зовсім.

Стор. 81. «Миссионерское обозрение» — щомісячний журнал, виходив у Петербурзі в 1896—1916 рр.

Стор. 81. «Новороссийский телеграф» — щоденна політична, економічна і літературна газета ліберального напрямку. Виходила в Одесі в 1869—1903 рр.

Стор. 84. «Русские ведомости» — суспільно-політична газета, орган ліберальних поміщиків і буржуазії. Виходила в Москві в 1863—1918 рр. Спочатку підтримувала урядовий політичний курс, потім виражала інтереси ліберальних поміщиків і буржуазії. З 1905 р.— орган правого крила контрреволюційних кадетів. Характеризуючи політичний напрям газети, В. І. Ленін говорив, що вона своєрідно сполучала «правий кадетизм з народницьким нальотом» (В. І. Ленін, Повне зібрання творів, т. 23, стор. 185).

Стор. 84. Мещерський Володимир Петрович (1839—1914) — князь, ідеолог дворянської реакції, крайній монархіст.

Видавав і редагував реакційну газету-журнал «Гражданин» (1882—1914), в 1903 р. заснував чорносотенні журнали «Добро» і «Дружеские речи». Був ворогом революції і всіх ліберальних реформ. В 1905 р. брав участь у розробці проекту булигінської думи. Царський уряд виділяв субсидії па його видання і допомагав у їх розповсюдженні. В. І. Ленін характеризує його як «найбільш «благонадійного», найбільш консервативного» публіциста і белетриста (В. І. Ленін, Повне зібрання творів, т. 25, стор. 62).

Стор. 84. «Нижегородский листок» — щоденна громадсько-літературна, політична і біржова газета. Виходила в Нижньому Новгороді у 1895—1918 рр. Помітно виділялась серед інших провінційних видань як орган яскраво вираженого демократичного напрямку. В газеті співробітничали прогресивні письменники і журналісти. Видання підтримували В. Г. Короленко, А. П. Чехов, М. Г. Гарін-Михайловський та ін. Постійно як фельетоніст виступав М Горький. Друкувались переклади творів українських письменників І. Франка, В. Стефаника та ін.

Стор. 84. «Русский труд» — політико-економічна та літературна газета, виходила в Петербурзі в 1897—1899 рр.

Стор. 85. Фаррар Фредерікс (1831—1903) — англійський богослов, місіонер, автор праць з питань богослов'я.

Стор. 85. Лопухін Олександр Павлович (1852 — рік смерті невідомий) — богослов, автор праць з питань релігії. З 1892 р. редагував «Церковный вестник» і «Христианское чтение».

VIII

«ВРЕМЕНА НЕ ТЕ»

Вперше надруковано в газеті «Волынь» № 15 від 20 січня (ст. ст.) 1898 р., без підпису.

Текст нарису «Времена не те», підписаного псевдонімом «Независимый», М. Коцюбинський взяв у газеті «Биржевые ведомости» № 15 від 18 січня 1898 р. Письменник перефразував вступний абзац, підкресливши типовість змальованого факту і важливість переможного фіналу боротьби робітників проти капіталістів. Початок нарису мав такий вигляд: «Полную содержания и трагизма сценку с натуры прислал нам царицынский корреспондент. Мы позволили себе, впрочем, сделать в ней некоторые изменения, от чего (надеемся) она не очень проиграла».

Остання узагальнююча фраза в статті належить Коцюбинському.

Стор. 86. «Биржевые ведомости» — політична комерційна газета. Видавалась у Петербурзі з 1861 по 1917 рр. з перервами. Публікувала, крім біржових інформацій, сенсаційні матеріали, розраховані на міщан, чиновництво. Назва «Биржевка» стала прозивною для позначення безпринципності і продажності буржуазної преси. В. І. Ленін у ряді статей викрив «Биржевку» як орган капіталістів, як одну з підлих буржуазних газет.

IX

ШКОЛЬНОЕ ДЕЛО

Вперше надруковано в газеті «Волынь» № 17 від 22 січня 1898 р., без підпису.

Це передрук статті «По поводу грубого обращения с детьми в школах (Заметка педагога)», яка була надрукована в «Русских ведомостях», № 14 від 14 січня (ст. ст.) 1898 р., під криптонімом С. Р. В. Коцюбинському належать слова: «...замечают по этому поводу «Русс[кие] вед[омости]».

Стор. 89. «Областные ведомости» — йдеться про газету «Кубанские ведомости», яка виходила в Катеринодарі в 1871—1914 рр.

Стор. 90. ...такие авторы, как Пирогов, Ушинский, Стоюнин.— Йдеться про педагогічні праці видатного російського хірурга і анатома, визначного педагога Пирогова Миколу Івановича (1810—1881), основоположника російської педагогічної науки і народної школи в Росії Ушинського Костянтина Дмитровича (1824—1870) та російського педагога Стоюніна Володимира Яковича (1826—1888), що вніс багато цінного в методику викладання літератури.

Стор. 91. ...известное дело тамбовских учителей с А. Н. Слетовой.— У 1896—1897 рр. російська преса приділила багато уваги судовій справі тамбовських учителів з Анастасією Миколаївною Сльотовою. Справа почалася з того, що завідувачка тамбовської чоловічої недільної школи А. Сльотова надіслала матеріал про хід справ у своїй школі у формі дповідної записки Х. Д. Алчевській, оскільки вона просила допомогти їй виконати доручення міністра освіти Делянова — представити недільні школи на Нижегородській виставці. Записка Сльотової, в якій, між іншим, говорилося й про те, що деякі вчителі народних шкіл м. Тамбова вдаються до фізичного покарання учнів, була експонована на виставці і цим привернула до себе увагу громадськості, зокрема газети «Тамбовские губернские ведомости» (№ 105, 1896 р.). В тій же газеті група вчителів початкових шкіл м. Тамбова та інспектор училищ М. Бойков (№ 108, 109) виступили із спростуванням цього факту. Але Сльотова в № 113 газети знов його підтвердила. Тоді тамбовські вчителі порушили судову справу проти Сльотової, звинувачуючи її в наклепі. На процесі, однак, з'ясувалося, що вчителі народних шкіл м. Тамбова справді застосовували фізичні покарання учнів. Це викликало обурення прогресивної громадськості. Учительку Сльотову було виправдано.

X

Вперше надруковано в газеті «Волынь», № 21 від 27 січня (ст. ст.) 1898 р., без підпису.

Цей матеріал, напевне, є тією працею, про яку М. Коцюбинський писав дружині в листі від 6 лютого 1898 р., що йому «треба виготовити на завтра «Св[ет] и тени».

Джерела першої з цитованих письменником кореспонденції встановити не вдалося. В газеті «Бессарабец» за кінець 1897 — початок 1898 р. відповідного матеріалу надруковано не було.

Наступну кореспонденцію письменник узяв з газети «Волгарь», № 8 від 8 січня (ст. ст.) 1898 р., де вона була опублікована під рубрикою «С Волги, Оки, Камы».

Останній матеріал почерпнуто з «Нижегородского листка», № 9 від 10 січня (ст. ст.) 1898 р. Автором повідомлення «Из жизни в губернии. Картинки и недомолвки» був Н. Нижегородський — постійний кореспондент газети.

XI

Вперше надруковано в газеті «Волынь», № 32 від 10 лютого (ст. ст.) 1898 р., без підпису.

Текст використаної М. Коцюбинським і розширеної у «Свете и тенях» кореспонденції «Дела и делишки» було опубліковано в газеті «Северный Кавказ», № 13 від 30 січня (ст. ст.) 1898 р., під псевдонімом «Атом». Вступна частина статті, оскільки вона не стосується теми, обраної для «Света и теней», відкинута. Письменник використав лише перелік тих утисків, яких зазнають робітники залізничних майстерень у Новоросійську. Заключна фраза, яка належить М. Коцюбинському, збільшує вагу узагальнення, показує, що жорстока експлуатація робітників — явище всеросійського масштабу в період розвитку капіталізму.

Стор. 96. «Северный Кавказ» — газета, видавалась у Ставрополі-Кавказькому з 1885 по 1906 р. У 80—90-х роках газета приділяла основну увагу «місцевим потребам». Окремі критичні зауваження про сваволю чиновників, про недоліки суспільно-політичного ладу не виходили за межі «благонамірености».

XII

Вперше надруковано в газеті «Волынь», № 51 від 5 березня (ст. ст.) 1898 р., без підпису.

У першій частині статті М. Коцюбинський використав другий розділ огляду документів соборного архіву: Н. И. Соловьев, «Борьба просветителей в первой половине нынешнего столетия», (журн. «Русский архив», 1898, III, стор. 449—462). Вступний абзац письменник переказує, уникаючи деяких деталей. Від слів «обучала малолетних мальчиков» до слів «ничего не чинила», а також від слів «Владимирская Консистория» до кінця речення йде передрук з «Русского архива». Роз'яснення історії боротьби між патентованими і непатентованими вчителями належить М. Коцюбинському.

Далі Коцюбинський спирається на кореспонденцію М. Н. Уска «Гоголевская школа в Миргороде», що була опублікована в газеті «Новое время», № 7884 від 7 лютого (ст. ст.) 1898 р. Коцюбинський знімає перший абзац, у якому Уско хвалив Полтавську земську управу Значні скорочення робить він у цитованих уривках.

Статистичні дані про Миргородське училище ім. М. В. Гоголя письменник почерпнув з повідомлення, яке надрукувала газета

«Днепровская молва», № 6 від 15 лютого (ст. ст.) 1898 р., під рубрикою «Кустарничество (экономические факты)».

Стор. 98. «Русский архив» — щомісячний історичний журнал. Виходив у Москві з 1863 по 1917 рр.

Стор. 100. «Новое время» — щоденна реакційна газета, виходила в Петербурзі з 1868 по 1917 рр. Спочатку газета була помірковано ліберальним виданням, а з 1876 р., з переходом у руки О. Суворіна, стала вкрай реакційним органом, що пропагував великодержавний шовінізм і антисемітизм.

Стор. 102. «Днепровская молва» — щотижнева громадсько-літературна газета-журнал. Виходила в Катеринославі в 1898—1902 рр.

ОРГАНИЗАЦИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ РАЗВЛЕЧЕНИЙ

Вперше надруковано в газеті «Волынь», № 22—24 від 28—30 січня (ст. ст.) 1898 р. Підпис: М. К.

У зв'язку з цією статтею М. Коцюбинський писав дружині в листі від 8.II 1898 р.: «Вчора я цілий вечір сидів над прилаженням статті проф. Сумцова «Организация обществ[енных] развлечен[ий]» для «Волыни». Треба було дещо дописати, переробити, скоротити, а позаяк стаття чимала, то роботи було так багато, що аж рука заболіла».

Стаття відомого українського фольклориста, етнографа і літературознавця М. Ф. Сумцова (1854—1922) була опублікована в січневій книзі журналу «Образование» за 1898 р. Переробляючи її, М. Коцюбинський окремі частини тексту відкидав, а деякі місця скорочено переказував. Іноді письменник включав у текст свої спостереження та оцінки.

Цитування М. Коцюбинський починає лише в другому абзаці (від слів «с каждым годом в обществе», що є, власне, початком статті М. Сумцова, і до слів «платой от 3 коп.»). Наступну велику частину статті письменник подає скорочено, вносить новий елемент, пишучи про монотонність і безбарвність «тяжелой трудовой жизни», якою зумовлює справжню причину культурної відсталості народу. Наведену далі цитату він обриває в середині речення. Після слів «железных крыш» опущені уривки з Тютчева і творів Пушкіна про російське село, які ілюструють думку М. Сумцова.

Далі, від слів «Знаменитый украинский философ Сковорода» до слів «небольшая обеспеченная часть населения», йде уривок із статті М. Сумцова, поданий майже дослівно. В реченні, що починається словами «Здесь обнаружилось», Коцюбинський замінив слово «веяние» словом «влияние». Уривок від слів «В Южной России» до слів «упала до 70 рублей» він подає підряд і без змін.

Значно скорочує письменник наступну частину статті, де автор наводить тематику «чтений с туманными картинами», вказуючи, що на одному занятті можна розповісти про «путь богомольцев от Одессы до Яффы», на другому — про «палестинские святыни» (один з перших дослідників публіцистики М. Коцюбинського С. Козуб вважав, що, обминаючи це місце, письменник виявляє своє негативне ставлення до релігії та церкви.— Див. «Червоний шлях», 1926, № 3).

Далі Коцюбинський знову цитує фрагмент із статті М. Сумцова, уриваючи його на середині абзацу (від слів «Легче всего» до слів «перед публикой»). Письменник дещо скоротив міркування автора про організацію літературних вечорів.

Кількома словами переказано уривок, що йде після дослівно цитованого абзацу (від слів «Кто знаком» до слів «экскурсии или путешествия»). В цьому уривку автор знову згадує про подорожі з «релігійно-моральною» метою.

Наступний фрагмент М. Коцюбинський подає без істотних змін (від слів «Есть особого рода путешествия» до слів «от книжных теорий»). Далі Коцюбинський знімає уривок, де Сумцов критикує свого знайомого лікаря, послідовника ідей М. Г. Чернишевського. Від слів «организацией подобного рода» текст статті М. Сумцова подається без змін.

Стор. 104. Гюйо Жан Марі (1854—1888) — французький буржуазний філософ-ідеаліст.

Стор. 104. Нордау Макс (1849—1923) — псевдонім німецького буржуазного письменника, сіоніста Макса Зідфельда.

Стор. 104. Ломброзо Цезар (1835—1909). — італійський психіатр-криміналіст.

Стор. 108. «Помста, або загублена доля» — драма О. Л. Суходольського на 4 дії із співами, хорами й танцями. Вперше надрукована в 1902 р., але театри мали її в рукописних списках раніше; так, наприклад, відомо, що українська трупа Г. Деркача ставила цю п'єсу ще в 1895 р.

Стор. 108. «Кляте серце, або гірка доля» — драма на 5 дій зі співами В. І. Захаренка, 1894 р.

Стор. 109. «Жизнь за царя» — історична драма М. О. Полевого на 2 дії.

К ПОЛЕМИКЕ О САМОСТОЯТЕЛЬНОСТИ МАЛОРОССИЙСКОГО ЯЗЫКА

Вперше надруковано в газеті «Волынь», № 42 від 22 лютого (ст. ст.) 1898 р., без підпису.

Стор. 118. Недавно на страницах «Волыни» появились отголоски полемики...— Йдеться про статтю М. Коцюбинського «Русский язык в Галиции», опубліковану в № 29—30 газети «Волынь» від 6 та 7 січня (ст. ст.) 1898 р.

Стор. 118. ..письмо в редакцию за подписью «Малороссиянин»...— лист українського письменника і громадського діяча П. Я. Стебницького (1862—1923), опублікований в № 48 газ. «Санкт-Петербургские ведомости» від 19 лютого (ст. ст.) 1898 р. за підписом «Малороссиянин».

Стор. 118. «От говора к языку» — передова стаття в газеті «Биржевые ведомости», № 10 від 10 січня (ст. ст.) 1898 р.

Стор. 118. «Хорольский протест» — стаття, надрукована у «Биржевых ведомостях», № 31 від 1 лютого (ст. ст.) 1898 р.

без підпису як відповідь на статтю Д. Л. Мордовцева «От лингвистов «Биржевых ведомостей» к лингвистам-авторитетам» («Санкт-Петербургские ведомости» № 30 від 31 січня (ст. ст.) 1898 р.). Анонімний автор докоряє Мордовцеву за нібито неправильне розуміння позиції газети «Биржевые ведомости» у питанні про самобутність української мови.

«ГАЛИЦЬКИЙ ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСНИК»

Вперше надруковано в газеті «Волынь», № 36 від 14 лютого (ст. ст.) 1898 р. Підпис: М. К.

У листі до дружини від 26.II 1898 р. М. Коцюбинський писав: «Зверни, серце, увагу на сьогоднішнє число «Волині», на одділ бібліографії. Він весь український. Я дуже радий, що помістив звістку про «Вісник». Зробив, як бачиш, це так зручно, що подав адресу, зміст і ціну, а также про те згадав, що цензура пускає його на Вкраїну. Я певний, що після цієї звістки чимало підпишеться на «Вісник».

Стор. 122. Павло Граб — псевдонім Павла Грабовського.

Стор. 123. Spectator — так звичайно підписувались оглядові статті в «Літературно-науковому віснику» та інших українських часописах, написані різними особами, зокрема І. Франком, О. Маковеєм.

ВИСТАВА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ «ПРОСВІТИ»

Вперше надруковано в газеті «Рада» від 22 лютого (6 березня) 1908 р., ч. 44, стор. 4. Підпис: «Чернігівський Просвітянин».

У редакційному примірнику газети, що зберігається у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР, синім олівцем кимсь із працівників «Ради» на статті вказано автора: «Коцюбинський».

Крім цього свідчення, на користь авторства М. Коцюбинського говорить і його діяльність у «Просвіті».

Статтю виявив і подав до цього тому Ф. П. Погребенник.

Подається за першодруком.

Бутник Степан Данилович (1873—1953) — маляр-самоучка. Малював картини в основному для церкви, найбільш відома його картина «Богдан Хмельницький промовляє до народу».

Жук Михайло Іванович (1883—1964) — український художник-портретист. Створив портрети діячів української літератури і мистецтва, в тому числі М. Коцюбинського (1907 та 1909 рр.). Закінчив Краківську Академію красних мистецтв. Засновник і професор Української Академії мистецтв у Києві.

Виступав як автор оповідань, віршів, казок, критичних статей та публікацій. Друкувався в «Літературно-науковому віснику», «Шляху», «Музагеті» та ін.

Стор. 124. ...визначається такими цінними прикметами, як індивідуалізм...— Письменник мав на увазі індивідуальність.

Рашевський Іван Григорович (1849—1921) — маляр-аматор, скульптор, вчився у 1874 р. в Академії мистецтв. Освіту здобув у Київському університеті на юридичному факультеті.

ДОДАТКИ

ІНШІ РЕДАКЦІЇ

ПОДАРУНОК НА ІМЕНИНИ

Вперше надруковано у виданні: Михайло Коцюбинський, Твори в шести томах, т. 3, К., Вид-во АН УРСР, 1961, стор. 263—279.

Це перша редакція твору. Публікується повністю, оскільки значно відрізняється від другої. Опис автографу подано в примітці до основного тексту твору, який друкується в третьому томі цього видання.

Подається за автографом.

КОНІ НЕ ВИННІ

Вперше надруковано у виданні: Михайло Коцюбинський, Твори в шести томах, т. 3, К., Вид-во АН УРСР, 1961, стор. 280—297.

Це перша редакція твору. Публікується повністю, оскільки значно відрізняється від другої. Опис рукопису подано в примітці до основного тексту твору, який друкується в третьому томі цього видання.

Подається за автографом.

ХУДОЖНІ УРИВКИ, НОТАТКИ, КОНСПЕКТИ

[ПО БЕССАРАБІЇ]

Вперше надруковано в статті С. Козуба «Ранній Коцюбинський» («Записки історично-філологічного відділу УАН», кн. XV, К., 1927, стор. 118).

Зберігся чорновий автограф (р-36) на двох аркушах поштового паперу, позначених стор. 5 і 6.

В одному з листів до В. Лукича М. Коцюбинський повідомляв, що він лагодить для журналу «Зоря» деякі праці (вересень 1892 р.). А вже 13 жовтня 1892 р. письменник писав до нього: «Усе літо довелось мені прожить в умовах, цілком не сприяючих літературній праці, а проте придбав я чимало цікавого матеріалу та почав одно більше оповідання «Ціпов'яз». Опріч сього, лагоджу ескіз «По Басарабії», в котрім чималу частину займе побит українців, що живуть колоніями скрізь по Басарабії. Чекаю тільки осені, себто вільнішого часу, щоб взятись до роботи, і сподіваюсь ще в кінці сього року вислати Вам «Ціпов'яза» та «По Басарабії». В усякому разі на ці дві праці можете розлічувати напевно».

Редактор журналу «Зоря» у листі від 28.XI 1892 р. повідомляє письменника про вміщення «По Басарабії» в проспект журналу на 1893 р. і запитує: «Чи «По Басарабії» оповідання, чи, може, наукова стаття або подорож? Звістіть ласкаво, щоби в проспекті не вадив там, де не треба». У відповідь на це питання М. Коцюбинський 5 грудня того ж року писав: «Поспішаюся з одповіддю на Ваше запитання щодо «По Басарабії», щоб Ви могли помістити

заголовок цієї подорожі на властиве місце, бо згадана стаття буде написана в формі подорожі».

У листах кінця 1893 р. і 1894 р. В. Лукич наполегливо просить Коцюбинського надіслати йому нарис «По Басарабії». На один з них письменник 24.VI 1894 р. відповідає: «З великою охотою прислав би я Вам «По Басарабії», та боюсь завести Вас... Стаття моя не викінчена ще й на половину, а я не маю надії взятися за працю раніш осені; служба моя відбирає у мене весь час, так що й листа часом ніколи написати. Вибачте мені, ласкавий добродію, цю мою загайку; мені вже й самому соромно так довго тягти обіцяну працю, та що ж вдієте, коли така клята служба! Осінь та зиму матиму вільніші — то ж гадаю докінчити «По Басарабії»...»

Однак здійснити свій задум М. Коцюбинському так і не пощастило. Поданий тут уривок є частиною першої редакції незакінченого нарису.

Подається за автографом.

ВИПАДОК

Вперше опубліковано в статті А. Лебедя «Пропащі роки» в журналі «Україна», 1927, кн. III, стор. 94—95.

Зберігся автограф (р-304) на двох з половиною сторінках поштового паперу. На першій сторінці дата: 15.X — початок роботи над твором.

Під час роботи в редакції газети «Волынь» у М. Коцюбинського виник задум написати повість «на тлі газетному». Тема про газетярів приваблювала письменника тим, що вона «свіжа і оригінальна». Він навіть почав збирати для неї матеріали. А в листі до дружини від 17.XII 1897 р. писав: «Я потрошки збираю матеріали для повісті на тлі газетному. Трудна тільки буде ця робота; чим більше думаєш над планом повісті, тим ширші горизонти відкриваються. Показується, що наша газета — дуже мала фабрика, щоб її брати за прототип. Вона навіть не типічна і скоріш смердить стоячим багном. А проте я не трачу надії покористуватись і тим, що є під руками. Це така тема, що ніхто й не чув, щоб вона ким оброблялася. Свіжа і оригінальна. Побачимо, що буде. У мене вже й фабула складається. Поки що не писатиму тобі про неї, бо це плід не виношений».

Задум цей письменникові здійснити не вдалось, але окремі (майже готові) розділи він розповів своїм знайомим. Даний невеликий уривок і є частиною задуманої повісті.

Подається за автографом.

ПАМ'ЯТЬ ДУШІ

Вперше надруковано в кн.: Михайло Коцюбинський, Вибрані твори, Книгоспілка, 1926, стор. 37—38.

Зберігся автограф (р-301) на півтора сторінках поштового паперу. На першій сторінці рукопису (перед «Пам'ять душі») М. Коцюбинський написав: «З землі вставала сіра ніч, немов розбійник, що забив (зарізав) [1] день і залляв небосхил потоком крові».

---

[1] *Зарізав* написане над словом *забив*.

Ця поезія в прозі не має ні заголовка, ні дати. Тоном і настроєм своїм вона, певно, є уривком з твору «Самотній», що належить до циклу поетичних мініатюр «З глибини» (див.: Н. Л. Каленичснко, Великий сонцепоклонник. Життя і творчість Михайла Коцюбинського, К., «Дніпро», 1967, стор. 109). З підстави вважати, що твір написано в кінці 1903 — на початку 1904 р.

Подається за автографом.

СКОРБОТА

Вперше надруковано (без назви і чотирьох перших рядків) у кн.: Михайло Коцюбинський, Твори, т. V, вид. друге, ДВУ, 1929, стор. 82.

Зберігся автограф (р-310) на двох сторінках поштового паперу.

Виходячи із змісту запису та творів Коцюбинського про першу російську революцію, можна припустити, що ці нотатки зроблено десь у 1906—1907 рр.

Подається за автографом.

[НАДВЕЧІР В НЕАПОЛІ]

Вперше надруковано в замітці С. Козуба «Конспект ненаписаного оповідання М. Коцюбинського з революційного руху 1905 р.» (зб. «За сто літ», кн. 1, К., 1927, стор. 234).

Зберігся автограф (р-303) на п'яти сторінках поштового паперу.

Цей уривок є частиною конспекту ненаписаного твору, в якому М. Коцюбинський мав намір змалювати постать революціонера часів першої російської революції. Тематично уривок пов'язаний з такими творами письменника, як «Невідомий», «В дорозі», «Intermezzo» (див.: Н. Л. Каленичснко, Великий сонцепоклонник. Життя і творчість Михайла Коцюбинського, стор. 147) Отже, треба гадати, що й написаний він одночасно з цими творами (1907 р.).

Друкується за автографом.

ЧЕРВОНЕ Й ЧОРНЕ

Уривок оповідання і попередні замітки до нього вперше надруковано в книзі: Михайло Коцюбинський, Твори в п'яти томах, т. III, К., ДВХЛ, 1949, стор. 114—118.

Зберігся автограф уривка (р-90) на $6^1/_2$ сторінках поштового паперу і попередні замітки до оповідання на одній сторінці поштового паперу та двох аркушах форматом $9{,}2 \times 13{,}3$ і 10×3 *см*, списаних з одного боку.

В цьому уривку змальовано селянську демонстрацію, викликану маніфестом царя 17 жовтня. В. І. Ленін вказував, що цей маніфест був першою перемогою революції 1905 р. Після його оголошення в багатьох містах відбулися демонстрації селян з червоними прапорами. Очевидно, даний матеріал був використаний М. Коцюбинським у повісті «Fata morgana», оскільки там зустрічаємо аналогічну сцену (див.: Н. Л. Каленичснко, Великий сонцепоклонник. Життя і творчість Михайла Коцюбинського, стор. 204).

Друкується за автографом.

[БУВ НА ВИСТАВІ]

Дата написання: 28 грудня 1908 р.

Вперше надруковано в кн.: Михайло Коцюбинський, Твори, т. V, вид. друге, ДВУ, 1929, стор. 77.

Зберігся автограф (р-83) на двох сторінках поштового паперу.

Друкується за автографом.

ПРАВО СЛАБШОГО

Уривок твору (без попередніх заміток до нього) вперше надруковано в кн.: Михайло Коцюбинський, Твори, т. V, вид. друге, ДВУ, 1929, стор. 75—76.

Збереглися автографи уривка (р-305) на трьох сторінках і попередніх заміток до оповідання (р-311) на одній сторінці поштового паперу.

Уривок оповідання і замітки до нього (вперше надруковані у виданні: Михайло Коцюбинський, Твори в шести томах, т. 4, К., Вид-во АН УРСР, 1962, стор. 141—143) подаються за автографом.

[МЕНЕ ГНІТИТЬ]

Вперше надруковано в кн.: Михайло Коцюбинський, Твори, т. V, вид. друге, ДВУ, 1929, стор. 79—80.

Зберігся автограф (р-302) на чотирьох сторінках поштового паперу, писаний олівцем.

Своїм змістом дані фрагменти перегукуються з новелою «Сон» (1911 р.). Їх можна вважати нотатками до цього твору (див.: Н. Л. Калениченко, Великий сонцепоклонник. Життя і творчість Михайла Коцюбинського, стор. 215). Вони й написані, можливо, тоді, коли письменник працював над новелою «Сон».

Друкується за автографом.

ПАВУТИННЯ

Уривок твору (без його конспекту) вперше надруковано в кн.: Михайло Коцюбинський, Твори, т. V, вид. друге, ДВУ, 1929, стор. 69—71.

Зберігся автограф уривка (р-58) на шести сторінках поштового паперу з багатьма закресленнями та виправленнями чорним чорнилом і конспект твору (р-59) на одному аркуші конторського паперу, згорнутого вздовж (списано 3 стор.). Попередні замітки спочатку мали заголовок «Цірцея». Пізніше письменник закреслив цю назву і написав іншу: «Павутиння».

Текст уривка і попередні замітки до нього перегукуються з новелою «Сон» М. Коцюбинського. Це дає підстави розглядати даний матеріал як одну із спроб письменника художньо відтворити проблему, порушену в новелі.

Уривок твору і замітки до нього (вперше надруковані у виданні: Михайло Коцюбинський, Твори в шести томах, т. 4, К., Вид-во АН УРСР, 1962, стор. 144—148) подаються за автографом.

ВАГА ЩАСТЯ

Вперше надруковано у виданні: Михайло Коцюбинський, Твори в 6 томах, т. 4, К., Вид-во АН УРСР, 1962, стор. 148.

Зберігся автограф (р-309), написаний олівцем на половині сторінки поштового паперу.

Подається за автографом.

[БІЛО]

Вперше надруковано у виданні: Михайло Коцюбинський, Твори, т. V, вид. друге, ДВУ, 1929, стор. 83.

Зберігся автограф (р-306) на півсторінки поштового паперу.

Подається за автографом.

[НАМ ЗАВЖДИ ЗДАЄТЬСЯ]

Вперше надруковано в статті А. Лебедя «З лабораторії художника» (журн. «Глобус», 1928, ч. 19, стор. 292—293).

Зберігся автограф (р-308) на половині сторінки поштового паперу форматом 21,5 × 16,5 *см*.

Подається за автографом.

ПРОЕКТ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРИХИЛЬНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Вперше надруковано в журналі «Глобус», 1928, № 8, стор. 121—122.

Мізерні гонорари, які не систематично діставав Коцюбинський за друкування своїх творів, не давали йому змоги утримувати сім'ю і повністю віддатися літературній роботі. Тим часом стан здоров'я письменника з кожним роком погіршувався, і нарешті постала гостра потреба в тривалому лікуванні. Коцюбинського матеріально підтримувало Товариство підмоги українській літературі, науці і штуці, виділяючи йому на лікування протягом 1909—1911 рр. певну суму грошей. Одержуючи від товариства допомогу, Коцюбинський почував себе ніяково, приймав її як борг, який пізніше поверне, бо, мовляв, у такому ж тяжкому становищі можуть опинитися й інші письменники. Десь, мабуть, у цей час виникла в Коцюбинського думка про створення організації прихильників української літератури, яка б сприяла розвитку демократичної культури. З цією метою він складає проект статуту товариства. 1910 р. Коцюбинський передає цей проект для поширення В. Боровикові [1]. Від В. Боровика проект попав до С. Козуба, який і опублікував його в журналі «Глобус».

Подається за першодруком.

---

[1] Боровик Віталій Гаврилович (1864 — рік смерті невідомий) — в 90-і роки один з організаторів і активних членів культурницької ліберально-буржуазної організації «Братство тарасівців».

У діяльності ряду членів «Братства тарасівців» позначилися буржуазно-націоналістичні тенденції, що особливо характерно для М. І. Міхновського (1873—1924), який пізніше співробітничав з націоналістичною контрреволюцією.

ПЕРЕКЛАДИ

Перекладами М. Коцюбинський займався в перші роки літературної діяльності (кінець 80-х — початок 90-х років). Він переклав два вірші Г. Гейне, оповідання Е. Ожешко «Тадейко», поезію А. Міцкевича «Поворот тата». Мав намір перекласти поему А. Міцкевича «Пан Тадеуш», але задум його лишився не здійснений (див. його листування з О. Барвінським [1] в 1892—1893 рр.).

Крім того, М. Коцюбинський переклав з російської оповідання М. Вагнера «Люди та собаки», Г. Потапенка «Задля хазяйства» і різдвяне оповідання Ф. Достоєвського «Святий вечір у Христа». Десь, мабуть, у цей же час письменник перекладає з української на російську оповідання І. Франка «Добрий заробок» та частково «Ліси й пасовиська».

Деякі переклади (вірші Г. Гейне, «Поворот тата», «Люди та собаки», «Задля хазяйства», «Святий вечір у Христа») було опубліковано за життя письменника, решта лишилась у рукописах («Тадейко», «Добрий заробок», «Ліси й пасовиська»).

Переклади Коцюбинського не рівноцінні. Він не визначився тут як талановитий перекладач. Однак вони — певний етап його творчої біографії — становлять значний інтерес для історика літератури. Окремі переклади Коцюбинського мають деяку дотичність до його оригінальних творів, відбивають творчі шукання молодого автора.

Є підстави вважати, що перекладацька діяльність М. Коцюбинського не вичерпується названими вище його працями (див. лист М. Коцюбинського до М. Ф. Міхневич від 7.VI 1887 р.).

Генріх Гейне

Перша редакція перекладів «Світ такий красний...», «На груди мої наболілі...» була опублікована в статті С. Козуба «Ранній Коцюбинський» («Записки історично-філологічного відділу УАН», кн. XV, К., 1927, стор. 109—110).

Збереглися автографи (р-5—7) на двох аркушах поштового паперу. Переклади записані після оригінального вірша Коцюбинського «Як раннім морозом побитії квіти...». В автографі письменник зазначає розмір, на який він орієнтувався при перекладі першої поезії:

—/——/——/——/—.

На кожному з перекладів Коцюбинський упоперек рядків написав: «Перероблене».

Переклади не датовані, час здійснення їх встановити не вдалося. У листі до М. Ф. Міхневич від 7.VI 1887 р. Коцюбинський писав: «Часом, у хвилини спокою, відпочинку — якась муза ледача підмовляє мене віршувати. Посилаю Вам кілька перекладів з чужосторонніх поетів. Як не до вподоби — вибачте». Імовірно, що серед цих перекладів були й поезії Гейне. Коцюбинський перекладав Гейне не з оригіналів, а з польських перекладів Олександра Краусгара (С. Козуб, Ранній Коцюбинський.— «Записки історично-філологічного відділу УАН», кн. XV, К., 1927, стор. 109—110).

[1] О. Г. Барвінський (1847—1926) — український буржуазно-націоналістичний діяч, історик літератури.

Подається за автографом.

Друга редакція перекладів «Як красно на світі...» та «Загрій мої груди недужі...» була опублікована в «Ілюстрованому календарі товариства «Просвіта» на рік переступний 1892» (Львів, 1891, стор. 88). Літературно-наукова частина цього календаря була зброшурована окремою книжкою під заголовком «Рідний зільник».

Збереглися чорнові автографи перекладів (р-5—7) на одній сторінці поштового паперу. В них є кілька виправлень червоним чорнилом. Розходження між текстами автографів і першодруку несуттєві.

Точна дата здійснення праці невідома. Першу редакцію М. Коцюбинський переробив, мабуть, перед тим, як послав переклади в журнал «Зоря», тобто навесні 1891 р. В. Лукич, одержавши переклади, писав М. Коцюбинському 18 травня 1891 р.: «Два переклади з Гейне одержав... На жаль, одначе я від нового року 1891 не міщу в «Зорі» ніяких перекладів — і так буде до кінця року, певно, як-небудь хочу сю практику завести на все в «Зорі», бажаючи, аби вона була правдивим дзеркалом наших самостійних літературних змагань. Тому-то Ваші переклади не можуть увійти до «Зорі». Хочу їх, одначе, помістити або в літературній частині календаря «Просвіти», котрою редакцією сам займаюсь, або передати львівському «Дѣлу» до поміщення в фейлетоні. На се потребую Вашої згоди й дозволу, та о се Вас і прошу».

Коли переклади були опубліковані, Коцюбинський дякував В. Лукичу в листі від 13 листопада 1891 р.: «Сердечне спасибі Вам, ласкавий добродію, що помістили в «Літературно-науковому збірнику» мої праці».

Переклад першої поезії в обох редакціях, як і у Краусгара, на один рядок коротший від оригіналу. Це сталося внаслідок об'єднання змісту третього та четвертого рядків (у скороченому вигляді) в одному рядку перекладу.

Повторне звернення М. Коцюбинського до вже перекладених ним поезій Г. Гейне «Die Welt ist so schön und der Himmel so blau» (31-а поезія циклу «Ліричне інтермеццо») і «Lieb Zubchen leg's Händchen aufs Herze mein» (4-а поезія циклу «Молоді страждання. Пісні») було зумовлене недосконалістю перших редакцій. Перекладач виправляє неправильні наголоси («Тут рання роса на квітках тремтить» — «На квітці росинка, мов слізка, тремтить»), переборює ритмічну аморфність окремих рядків («Всюди веселість та пісня лунає» — «Там пісня лунає коханням палким»), уникає нелітературних форм слів («покладь», «лоскіт праці»). У другій редакції Коцюбинський переборює впливи польської силабіки, що йшли від перекладів Краусгара, і відтворює поезії за допомогою амфібрахія — чотиристопного («Як красно на світі...») та тристопного («Загрій мої груди недужі...»).

Подається за першодруком.

Адам Міцкевич

ПОВОРОТ ТАТА

Дата здійснення перекладу: 25 квітня 1890 р.

Вперше надруковано в журналі «Дзвінок», 1890, ч. 14, стор. 107.

Зберігся чорновий автограф (р-8) на 5½ сторінках поштового паперу. Назву твору письменник спочатку переклав: *Повернення тата*, а потім перше слово закреслив і над ним написав: *Поворот*. В рукописі є кілька виправлень олівцем, що мають стилістичний характер. Вони відбивають пошуки милозвучності («Та шляхи повні голоти» — «Й чимало лихої голоти») і більш відповідного змалювання ситуації слова («Повно гармидеру, втіхи» — «Гомону повно та втіхи»).

Істотних розходжень між автографом і першодруком немає.

Переклад М. Коцюбинського близький до оригіналу. Письменник уникає цитат з молитов, через що зовсім не перекладає п'яту строфу і грунтовно переробляє четверту. Крім того, замість купця, який фігурує в польському оригіналі, в перекладі головним персонажем виступає чумак. Традиційний для польської поезії одинадцятискладовий силабічний віршовий розмір оригіналу М. Коцюбинський замінює чотиристопним дактилем, витримуючи, як і в баладі А. Міцкевича, суцільну жіночу риму.

Подається за першодруком.

Еліза Ожешко

ТАДЕЙКО

Дата і місце здійснення перекладу: 1 березня 1890 р., м. Вінниця.

Вперше надруковано у виданні: Михайло Коцюбинський, Твори в шести томах, т. 4, К., Вид-во АН УРСР, 1962, стор. 157—172.

Збереглося два автографи перекладу — чорновий та напівчистовий. Чорновий автограф (р-12) — на 40 сторінках поштового паперу — має дуже багато виправлень, підкреслень червоним і чорним чорнилом. В кінці автографа зазначено, коли і де зроблено переклад: «1 березіля 90 р., г. Вінниця».

У напівчистовому автографі (р-13), що має 44 сторінки поштового паперу, на перших 18 сторінках є ряд виправлень, написів, підкреслень, зроблених червоним, чорним чорнилом та олівцем. В кінці дата: «1 березіля 90 р.».

У листі до К. Паньківського від 8.XI 1895 р. М. Коцюбинський писав, що в нього є переклад оповідання Ожешкової і що він не заперечував би проти надрукування його в серії «Дрібної бібліотеки». Йшлося саме про оповідання «Тадейко». К. Паньківський не прийняв цієї пропозиції, мотивуючи свою відмову тим, що в Галичині польських письменників читають в оригіналі. З приводу цього в листі від 22.XII 1895 р. до того ж таки К. Паньківського Коцюбинський писав: «Згоджуючись цілком з Вами, що друкувати для галичан переклади з польського річ цілком зайва, я постараюся дати для Вашої гарної «Дрібної бібліотеки» якунебудь оригінальну працю...»

Друкується за напівчистовим автографом.

Микола Вагнер

ЛЮДИ ТА СОБАКИ

Дата здійснення перекладу: 24 березня 1890 р.

Вперше надруковано в газеті «Діло» [1], 1890, ч. 162—164.

Зберігся чорновий автограф перекладу (р-10) на 34⅓ сторінках поштового паперу з багатьма виправленнями і вписами червоним і чорним чорнилом. Суттєвих розходжень між чорновим рукописом і першодруком немає. В кінці дата: «Березіль 24 дня 1890 р.».

З приводу перекладу цього оповідання Коцюбинський писав І. Белею 26.VII 1890 р.: «Посилаю для Вашої «Бібліотеки «Діла» переклад оповідання Вагнера «Люди та собаки». Не знаю, чи буде Вам до сподоби. Якби Ви знали, добродію, що я мався з Вашою правописсю! Заходився я переписати свій переклад конче галицькою правописсю, щоб Вам було легше злагодити його до друку. Була це єгипетська праця, бо вперве в життю довелось мені ставити дашки та писати замість і — ѣ. Проте знайдете в рукописі безліч помилок. Не ремствуйте на мене дуже, поправляючи».

Не одержавши відповіді від І. Белея і прочитавши в газеті «Зоря» (1890 р., ч. 17, стор. 268) в розділі «Важніший матеріал літературно-періодичних видань» про надрукування в «Ділі» перекладу оповідання, Коцюбинський знову пише до Белея і просить вислати йому відбитки, але той знову не відповідає. Після цього він 28.X 1890 р. пише І. Франкові: «Ще в липні послав я д. Белеєві переклад оповідання «Люди та собаки» і просив, скоро видрукує, прислати мені як не відбитку, то хоч ті числа, де той переклад буде видрукуваний. Переклад видрукували в 162—164 чч. «Діла» (знаю з «Зорі»). А від п. Белея ні перекладу, ні словечка, невважаючи на мої листи. [...] А мені хочеться мати те оповідання. Тому-то я осмілююсь обернутись до Вас з великим проханням — купити ті числа «Діла», де єсть «Люди та собаки», і вислати мені рекомендованими листами. На се посилаю 1 руб.»

В листі від 7.III 1891 р. М. Коцюбинський дякує І. Франкові за надіслані номери «Діла» з оповіданням «Люди та собаки».

Вагнер Микола Петрович (1829—1907) — російський вчений-зоолог, письменник, автор популярних свого часу повістей, казок та оповідань для дітей, відомих під назвою «Казки Кота-Мурлики».

Подається за першодруком.

Гнат Потапенко

ЗАДЛЯ ХАЗЯЙСТВА

Дата і місце здійснення перекладу: 22 вересня 1890 р., м. Віпниця.

Вперше надруковано окремою книжкою в серії «Дрібна бібліотека», Львів, 1895.

---

[1] Газета «Діло» — орган буржуазно-націоналістичної партії народовців; виходила у Львові в 1880—1939 рр.; після Жовтня, особливо в 20—30-х рр.,— орган войовничого націонал фашизму.

Зберігся чорновий автограф (р-11) на 60 сторінках поштового паперу з багатьма виправленнями червоним і чорним чорнилом. В кінці автографа зазначено: 22 вересня 1890. г. Вінниця.

Посилаючи переклад І. Франку, М. Коцюбинський 28.X 1890 р. писав: «Ще як ми бачились у Львові — я натякнув Вам про налагоджений переклад оповідання Потапенка: «Задля хазяйства». Ви позволили мені прислати його Вам, і отсе я користуюсь з Вашого дозволу. Скоро переклад той здасться Вам — прошу видрукувати його в «Народі». Як же він Вам не потрібний, то, будьте ласкаві, передайте його редакції «Зорі»,— може, вона друкуватиме його. Буду дуже вдячний».

Переклад у журналі «Народ» не був опублікований. М. Павлик передав його В. Лукичу для журналу «Зоря». Але й там його не надрукували, бо «Зоря» в той час перекладів не публікувала, прагнучи бути «правдивим дзеркалом наших самостійних літературних змагань» (див. лист В. Лукича до Коцюбинського від 18.V 1891 р.). Завдяки заходам І. Франка переклад оповідання вийшов у 1895 р. окремою книжкою в серії «Дрібної бібліотеки», яку видавав К. Паньківський.

Потапенко Гнат Миколайович (1856—1929) — російський письменник ліберально-народницького напрямку, виразний прибічник так званої теорії «малих діл». Описував головним чином побут сільського духівництва та інтелігенції. До найбільш вдалих творів Потапенка належать його ранні нариси і оповідання.

Подається за першодруком.

Иван Франко

ХОРОШИЙ ЗАРАБОТОК

Вперше надруковано у виданні: Михайло Коцюбинський, Твори в шести томах, т. 4, К., Вид-во АН УРСР, 1962, стор. 209—214.

Зберігся чорновий автограф (р-299) на 18⅓ сторінках поштового паперу з багатьма виправленнями чорним і червоним чорнилом Можна лише припустити, що оповідання перекладене десь на початку 90-х років, невдовзі після особистого знайомства Коцюбинського з І. Франком.

Подається за чорновим автографом.

ЛЕСА И ПАСТБИЩА

Вперше надруковано у виданні: Михайло Коцюбинський, Твори в шести томах, т. 4, К., Вид-во АН УРСР, 1962, стор. 215—221.

Переклад не закінчено. Зберігся чорновий автограф (р-298) на 20½ сторінках поштового паперу з виправленнями чорним чорнилом.

Можна лише припустити, що над перекладом Коцюбинський почав працювати десь на початку 90-х років, після особистого знайомства з І. Франком.

Подається за чорновим автографом.

СВЯТИЙ ВЕЧІР У ХРИСТА

Дата і місце здійснення перекладу: 28 вересня 1890 р., м. Вінниця.

Вперше надруковано в журналі «Дзвінок», 1890, ч. 24, стор. 186—187.

Зберігся чорновий автограф (р-9) на чотирьох аркушах лінійованого поштового паперу з численними виправленнями чорним і червоним чорнилом. У ньому зазначено, коли і де зроблено переклад: 28 вересня 1890 р., м. Вінниця.

Десь у другій половині вересня 1890 р. редактор журналу «Дзвінок» В. Шухевич писав М. Коцюбинському: «Ваше перо гладке, радо дітьми читаєсь, то не здивуйтесь, коли вас прошу спомогати мій «Дзвінок». Для журналу потрібне різдвяне оповідання, хоча б переклад з російської» (Чернігівський літературно-меморіальний музей М. Коцюбинського, р-1934). Йдучи назустріч цьому побажанню, М. Коцюбинський спинився на перекладеному в той час багатьма мовами оповіданні Ф. Достоєвського «Мальчик у Христа на елке». У листі від 8.XI 1890 р. В. Шухевич дякував йому за переклад названого оповідання Ф. Достоєвського (Чернігівський літературно-меморіальний музей М. Коцюбинського, р-1930). Звернення Коцюбинського-перекладача до творчості Достоєвського не було випадковим. Це був один з його улюблених письменників. «Достоєвського я люблю дуже»,— писав М. Коцюбинський М. Мочульському 28.I 1906 р.

Вдруге переклад був надрукований у збірці творів М. Коцюбинського «Оповідання», яку видало «Руське товариство педагогічне» (Львів, 1900). У листі до К. Паньківського від 4.I 1900 р. письменник, дякуючи за присланий примірник цієї збірки, писав: «Перегорнувши книжечку, я був дуже здивований, побачивши там, під загальним заголовком: «Оповідання М. Коц[юбинського]» — переклад з Достоєвського «Святий вечір у Христа», поміщений мною в «Дзвінку» за 1890 рік з нотаткою, що се перекладено з Достоєвського. Передруковуючи з «Дзвінка» згаданий переклад, Педагогічне товариство чомусь викинуло ім'я Достоєвського,— через що вийшло, наче оповідання «Святий вечір у Христа» написано мною, а не цим звісним російським письменником».

Не бажаючи «присвоювати собі чужих праць», М. Коцюбинський просить спростувати цю помилку через періодичну пресу. В журналі «Літературно-науковий вісник» у розділі «Хроніка і бібліографія» (1900, т. IX, кн. 2, стор. 160) редакція «Дзвінка» опублікувала спростування: «Через недогляд опущено в книжці «Оповідання Михайла Коцюбинського», виданій накладом Руського товариства педагогічного у Львові в р. 1899, при оповіданні «Святий вечір» додаток «переклад з Достоєвського», що цим простується».

Перекладаючи оповідання Ф. Достоєвського, Коцюбинський дещо скоротив його, вніс деякі зміни. Він не включив у переклад першу частину оповідання («Мальчик с ручкой») — публіцистичний вступ, що містить міркування Ф. Достоєвського про соціальні причини бідності та жебрацтва. Деяких скорочень зазнала й друга частина оригіналу: письменник не подає в перекладі жахливих

картин петербурзької нічліжки, уникає гіпербол, прояснює деяк натяки, що були б незрозумілі читачам «Дзвінка». Крім того, є в перекладі зміни, які пояснюються розбіжністю поглядів автора оригіналу і перекладача. Зокрема, Коцюбинський не переклав окремих висловлювань Достоєвського, пройнятих релігійним світоглядом (докладніше про це див. у статті Н. М. Бажан, Михайло Коцюбинський — перекладач Ф. М. Достоєвського.— «Українське літературознавство», 1972, № 16, Львів, стор. 53—59).

Подається за першодруком.

ЗАПИСНІ КНИЖКИ

Незначна кількість фрагментів із записів М. Коцюбинського була наведена в невеликій, розміром півтори сторінки, передмові М. Жука до публікації листів М. Коцюбинського, адресованих дружині («Літературно-науковий вісник», 1919, т. 74, кн. 8-9, стор. 27—28).

Пізніше матеріали записних книжок Коцюбинського широко були подані в примітках до деяких творів письменника та окремо у виданні: М. Коцюбинський, Твори, ДВУ, 1929 (т. II, стор. 264—265; т. III, стор. 203—205, 321—329; т. IV, стор. 287, 292—304; т. V, стор. 84—101).

Першу окрему публікацію всіх записних книжок Коцюбинського здійснив І. Стебун в журн. «Літературна критика», 1939, № 8-9, стор. 125—178).

Найповніше записні книжки Коцюбинського були надруковані в другому та третьому томах видання: М. Коцюбинський, Твори в шести томах, (К., Вид-во АН УРСР, 1961—1962).

У нашому виданні обсяг записних книжок письменника такий же, як і в шеститомному виданні спадщини М. Коцюбинського.

Матеріали записних книжок — це в основному нотатки, значну частину яких Коцюбинський використав, здебільшого в зміненому вигляді, в своїх творах.

I

Записна книжка 1895 або 1896 р., формат — 8,25 × 12 *см*. На обкладинці надруковано: «На память о 1-ой Всеросс[ийской] выставке печатного дела 1895».

Друкується за автографом (р-314).

II

Блокнот 1901 р., в чорній перкалевій обкладинці, формат 7 × 11,25 *см*.

Друкується за автографом (р-317).

III

Нотатник 1904 р., без обкладинки, формат 8,5 × 13,4 *см*.

Друкується за автографом (р-318).

IV

Книжка 1905—1907 рр., в шкіряній обкладинці, формат 7 × × 13,5 *см*.

Друкується за автографом (р-319).

V

Блокнотик без обкладинки форматом 5,5 × 8 *см*, не датований. Очевидно, записи в ньому робилися М. Коцюбинським десь у 1907—1911 рр., оскільки використані вони частково в творах «В дорозі», «Intermezzo», «Дебют», а особливо в оповіданні «Сон».

Друкується за автографом (р-316).

Об этн. м. Малинки.— А. Малинка, Сборник материалов по малорусскому фольклору (Черниговская, Волынская, Полтавская и некоторые другие губернии), Чернигов, 1902.

Сорреé — Francois Corpeé (1842—1908), французький поет. М. Коцюбинський узяв уривок з його вірша епіграфом до оповідання «Лялечка».

VI

Записна книжка з обкладинкою темно-вишневого кольору форматом 7,7 × 13 *см*. Зміст записів та дата на стор. 17 (22.V 1910) дають можливість припустити, що нотатки в цій книжці М. Коцюбинський робив у 1909—1910 рр. під час перебування на Капрі та Гуцульщині. Використано їх у творах «Fata morgana», «Сон», «На острові», «Тіні забутих предків».

Друкується за автографом (р-320).

Пісні, Метлинський — А. Л. Метлинський, Народные южно-русские песни, К., 1854.

Саратовский сборник (пісні Костомарова і Мордовцева) — Д. Мордовцев, Малорусский литературный сборник, Саратов, 1859.

У цьому збірнику (стор. 179—353) вміщено українські народні пісні, зібрані М. Костомаровим у Західній Волині.

Максимовича пісні II й III в — Очевидно, малися на увазі збірники М. Максимовича «Украинские народные песни», М., 1834, та «Сборник украинских песен», К., 1849.

Запорожская старина Срезневского.— Измаил Срезневский, Запорожская старина, Харьков, 1833—1838.

Радченко, Гомельс[ькі] пісні.— Зинаида Радченко и Е. Романов, Гомельские народные песни (белорусские и малорусские), записанные в Дятловицкой волости, Гомельского уезда, Могилевской губернии Зинаидой Радченко.— «Записки географического общества по отделению этнографии», т. XIII, вып. 2, 1888; і окремий відбиток — СПб., 1888.

Довнар-Запольский, Белорусское Полесье.— М. Довнар-Запольский, Белорусское Полесье. Сборник этнографических материалов, собранных М. Довнар-Запольским, вып. 1, Песни пинчуков, К., 1895.

Сахаров — Очевидно, мається на увазі зб. І. П. Сахарова «Песни русского народа» (СПб, ч. 1—3, 1838—1839), де вміщено й українські пісні.

Потебня, О доле и сродных с нею существах. Мысль и язык.— Мабуть, Коцюбинський має на увазі такі видання відомих праць О. О. Потебні: «О доле и сродных с нею существах», М., 1867, і «Мысль и язык», Харьков, 1892.

VII

Книжка з обкладинкою жовто-коричневого кольору форматом 8,7 × 14 *см*. Зміст записів дає підстави припускати, що М. Коцюбинський почав вести цю книжку в Чернігові в березні 1911 р. (на першій та третій сторінках маємо такі письменницькі дати: 20.III і 22.III; рік не зазначено). Наступні записи (до сторінки 41) відбивають перебування письменника на Гуцульщині та в Італії. На сторінці 41 зазначено: «1912 рік. 20.VI. Гори. Гуцульщина» — і зроблені далі нотатки стосуються Гуцульщини.

Матеріали цієї записної книжки частково використано у творах «Сон», «Тіні забутих предків», «Лист», «Коні не винні», «На острові». Записи 1912 р. М. Коцюбинський мав намір використати в новому творі про Гуцульщину.

Друкується за автографом (р-321).

ФОЛЬКЛОРНІ ЗАПИСИ

Одинадцять поданих тут пісень (№№ 1—11) в 1895 р. М. Коцюбинський надіслав Б. Грінченкові, який опублікував їх у своєму збірнику «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях» (т. III, Чернігів, 1899) під № 251, 547 (Б), 566, 609, 617, 619, 639, 697, 1391 (Б), 1405, 1476.

Десять з них (№ 1—9, 11) письменник записав у 1891—1892 рр. в с. Лопатинцях, колишнього Ямпільського повіту на Поділлі, де він був домашнім учителем у сім'ї бухгалтера цукроварні К. Мельникова. Дочка Мельникова Ліза за дорученням Коцюбинського записувала від своїх односельчан народні пісні, казки, прислів'я тощо.

Пісня «Сонце палить» (№ 10) записана письменником на ярмарку у Вінниці (дати запису встановити не вдалося).

Подаються за першодруком.

Текст колядки «Ой, видить бог, видить творець» (№ 12) був опублікований О. Ф. Волошиним у виданні «Збірничок українських пісень з нотами. Упорядкував Олександр Хведорович», Одеса, 1896 (№ 97).

Коли і де була записана ця колядка, встановити не вдалося. Є підстави вважати, що Коцюбинському належали записи ще й інших народних колядок. В листі до М. Комарова від 28.V 1895 р. Коцюбинський, говорячи про свою обіцянку надіслати О. Ф. Волошину «нові колядки», повідомляв: «Виписую для д. Волошина ті колядки, що знайшов у себе; не знаю тільки, чи стануть вони йому в пригоді».

Подається за першодруком.

Три чумацькі пісні (№ 13, 14, 15) вперше надруковано в статті І. Лютого «До ранньої творчості Коцюбинського» («За сто літ»,

кн. 4. ДВУ, 1929. стор. 306—307). М. Коцюбинський записав їх тоді, коли працював у філоксерній комісії, від заробітчан — селян України, що працювали у філоксерних загонах (Див.: І. Заїка, Селяни про Коцюбинського.— «Життя й революція», 1926, № 7, стор. 80—83; а також: Михайло Потупейко, Михайло Коцюбинський. Ранній період життя і творчості, К., «Радянський письменник», 1964, стор. 150—151; «Спогади про Михайла Коцюбинського», К., ДВХЛ, 1962, стор. 61—64).

Із спогадів заробітчан, які працювали з письменником, тоді вже автором повісті «На віру» та оповідань «Харитя», «Ялинка», «П'ятизлотник», почерпуємо цінні відомості, що стосуються фольклорних інтересів Коцюбинського. «Коли ми вільні були від роботи,— згадував В. Кузьменко,— то збирались часто гуртом у колибу (хлівець) і там балакали, співали... М[ихайло] М[ихайлович] дуже любив пісню, особливо чумацьку...» (Див. кн.: «Спогади про Михайла Коцюбинського», стор. 63). Інший селянин-заробітчанин С. Коваленко також вказував на велике зацікавлення Коцюбинського чумацькими піснями. Саме з його уст Коцюбинський записав пісню «Ясно, ясно а сонечко сходить» (Див. кн.: «Спогади про Михайла Коцюбинського», стор. 61). Варіант чумацької пісні «Ясно, ясно а сонечко сходить», записаний від Коваленка, Коцюбинський поклав в основу сюжету «картки з щоденника» «На крилах пісні». Свої записи чумацьких пісень «Та сірі воли, сірі половії» (№ 14), «Та ходив чумак, та ходив бурлак» (№ 15) Коцюбинський також використав в оповіданні «На крилах пісні».

Подаються за автографом (р-32).

Народне оповідання (№ 16) вперше надруковано у фольклорному збірнику, упорядкованому Б. Грінченком, що вийшов 1901 р. в Чернігові під назвою «Из уст народа» (стор. 300, № 302). Його записав Коцюбинський у 1890 р. від 94-літнього Василя Вихлія з с. Стадниці, Вінницького повіту, Подільської губернії.

Подається за першодруком.

Прислів'я і приказки (№ 17) вперше надруковані у вищезгаданому фольклорному збірнику Б. Грінченка «Из уст народа» під № 7, 20, 23, 50, 57, 78, 93, 103, 170, 176, 178, 233 (стор. 358—371). М. Коцюбинський записав їх десь у 90-і роки в містах Вінниця, Балта на Поділлі, Рені, Ізмаїльського повіту Бессарабської губернії, та від селян сіл Лопатинці, Ямпільського повіту Подільської губернії, й Оробіївка, Прилуцького повіту на Полтавщині.

Подаються за першодруком.

ПОКАЖЧИК ІМЕН, НАЗВ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ, ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ВИДАВНИЦТВ

Абрамов Я. В. 356, *357*
Аксельрод Ц. Б. 349
Алчевська Х. Д. 361
Артемовський С. С. *343*

Бажан Н. М. 377
Байрон Джордж Ноел Гордон 22, 28, 47
Баранова М. О. 69
Барвінський О. Г. *371*
Белей І. М. 374
«Бесіда» — див. «Руська бесіда»
«Бессарабец» 71, 92, 356—357, 362
Б'єрнсон Б'єрнстьєрне — див. Бйорнсон Бйорнстьєрне Мартініус
Біловерський В. М. 343
Біляшевський М. 124
«Биржевые ведомости» 86, 118—120, *360*, 364—365
Бйорнсон Бйорнстьєрне Мартініус 34, *347*
Бойков М. *361*
БончБруєвич В. Д. 354
Боровик В. Г. *370*
Бравнінг — див. Браунінг Роберт
Браунінг Роберт 34, *347*
«Буковина» 16, 343
Бунаков М. Ф. 108
Бутник І. Д. 124—125
Бутник С. Д. 124, *365*

Вагнер М. П. 205, 371, *374*
«Вестник» — див. «Таганрогский вестник»
«Вестник Европы» 76, 78, 357, 358
Виспянський Станіслав *124*
Вихлій Василь 380
«Волгарь» 69, 94, 355, *356*, 362
«Волжско-Донской листок» 62, 68, *353*, 355
Волошин О. Ф. *379*
«Волынь» 57, 118, 122, *349*—353, 355—358, 360—365, 367
«Вольное слово» 48, 348—349
Воровський В. В. 354, 357
Воронін Є. І. *88*—89
Воронін Іван *86*, 88

«Галицький літературно-науковий вісник» — див. «Літературно-науковий вісник»
Ганка Вацлав 344
Гарін Михайловський М. Г. 360
Гарун-аль-Рашид — див. Харун-ар-Рашид
Гауптман Гергарт 122
Гедін Адольф 34
Гейне Генріх 22, 28, 42, 47, 184, 371—372
Геле Петр 11—13, *342*
Гельє Петро — див. Геле Петр
Геник Кирило 345, 348
Герц Фрідріх-Отто 34, *347*
Гете Йоган-Вольфганг 20, 22, 27—28, 42, 47
Гінцбург І. Я. *125*
«Глобус» 370
Гнатюк В. М. 348

Гоголь М. В. 28, 46, 59, 100—102, 112, 119—120, 362
Гомер 20, 42
Горький Максим (Пєшков О. М.) 357, 360
Гофман Ернст Теодор Амадей 21
Граб. Павло — див. Грабовський П. А.
Грабовський П. А. 122, 262, 365
«Гражданин» 359, *360*
Гранітов *353*
Григоренко Грицько (Судовщикова-Косач О. Є.) 262
Грінченко Б. Д. 262, 263, 379—380
«Громада» (петербурзька) 15, *345*
«Громадський друг» 22, 47
Гуцков Карл-Фердінанд 21, 42
Гюйо Жан-Марі 104, *364*

Даль В. І. 356
Данте Алігієрі 52
Деген Сергій 24, 345
Декарєр 16—18
Делянов І. Д. *361*
Деркач (Любимов) Г. Й. 364
Джеджалик — див. Франко І. Я.
«Дзвінок» 341—342, 372, 376—377
«Діло» 343, 347, 372, *374*
«Днепровская молва» 102, *363*
«Добро» *360*
Довнар-Запольський М. В. 297, *378*
Достоєвський Ф. М. 253, 371, 376—377
Драгоманов М. І. 21, 25, 32, 43—46, 344, 345, 348, 349
«Друг» 21, *42*, 45, 46
«Дружеские речи» *360*

Екклезіаст 36
Енгельс Фрідріх 343
«Енисей» 70, *356*

Жебуньов Н. 349
Жемчужников Л. 343
«Життє і слово» 23, 48—49
«Житомирский листок» 349
«Життя й революція» 380
Жук І. 124
Жук М. І. 124, 365 377

«За сто літ» 368, 379
Заїка І. 380
«Записки історично філологічного відділу УАН» 366, 371
«Записки Наукового товариства імені Шевченка» 49
Захаренко В. І. 364
Зібер М. І. 349
Золя Еміль 21
«Зоря» 342, 366, 372, 374—*375*

Ілюченко І. П. 351

Калениченко Н. Л. 368—369
Карл Великий 11
Катков М. М. *358*
«Киевская старина» 343
Кістяківський Богдан 24, 345
Клопшток Фрідріх-Готліб 20, 42
Кобилянська О. Ю. 122, 262
Кобринська Н. І. 262
Коваленко С. 380
Коген А. М. 350, 353
Козловський Е. Ф. *350*, 351 353
Козуб С. 363, 366, 368, 370—371
Комаров М. Ф. 379
Кондаракі 266
Коніський О. Я. 123
Короленко В. Г. 360
Кос Андрій 29, *346*
Костомаров М. І. 14, 297 343, 378
Косторубов М. Г. 76, 78, *358*
Коцебу Август-Фрідріх Фердінанд 20
Коцюбинський М. М. 46, 124, 164, 259, 274, 298, 334
Кравченко В. Г. 351
«Краледворская рукопись» 21, 42, *344—345*
Красіцький Ігнаци 20
Краустар О. 372
Кримський А. Ю. 262
Крушеван П. *357*
«Кубанские ведомости» 89, *361*
Кузьменко В. 380
Куліш П. О. 14, 42, 46
Куп'янський Й. Я. 346
Кухаренко С. Я. 15
Кухаренко Я. І. 14—15, 342—343
Кушнір Володимир 30, *346—347*

Лебідь Антон 367
Левицький В. Л. *342*, 343, 366—367, 372, 375
Ленін В. І. 354, 359—360, 368

Леся Українка (Косач Л. П.) 122, 262
Лінда Йозеф 344
Ліньова Є. Е. 18, *343—344*
«Літературна критика» 377
«Літературно-наукова бібліотека» 23, 48
«Літературно науковий вісник» 24, 26, 49, 122—123 347, 365, 376—377
Лисенко М. В. 14, 56
Ломброзо Цезар 104, *364*
Лопухін О. П. 85, *360*
Лукич Василь — див. Левицький В. Л.
Луначарський А. В. 354
Лютий Г. 379

Мазепа 34, 77
Маковей О. С. 122—123, 262, 365
Максимович А. М. 298
Максимович М. О. 297, *378*
Малинка А. 275. *378*
Мальшинський А. П. *349*
Марко Вовчок (Вілінська М. О.) 20, 42, 120
Маркс Карл 343, 354
Маршинський Аполлінарій 24, 345
Мельников К. 379
Мельникова Ліза 379
Метлинський А. Л. 297, 378
Мещерський В. П. 84, *359*
Мирний Панас (Рудченко І. Я.) 20, 42, 262
Михайловський М. К. 353
Мікеланджело Буонарроті 264
«Миссіоверское обозрение» 81, 85, 358—359
Міхневич М. Ф. 371
Міхновський М. І. *370*
Міцкевич Адам Бернард 20, 24, 49, 186, 349, 371—373
Мордовцев Д. Л. 118—119, 122, 297, 365, 378
Моршанський — див. Маршинський Аполлінарій 24, 345
«Московские ведомости» 76, 83, *358—359*
Мочульський М. М. 376
«Музагет» 365

«Народ» 23, 48, 49, 375
«Народный театр» 108
«Наукове товариство імені Шевченка у Львові» 24
«Неделя» 357
Недоборовський Зосим *342—343*
«Нижегородский листок» 84, 95, 351, 359, *360*, 362
«Нова громада» 32
«Новое время» 100, 362, *363*
«Новороссийский телеграф» 81, *359*
Нордау Макс (Зідфельд Макс) 104, 364

«Областные ведомости» — див. «Кубанские ведомости»
«Образование» 64, 103, *354*, 363
Огієвський Охоцький А. М. 124—125
«Одесские новости» 73, *357*
Ожешко Еліза 189, 371, 373
Ольмінський М. С. 354
«Основа» 14, 343
«Отечественные записки» 357

Павлик М. І. 22, 47, 345, 349, 375
Паньківський К. Ф. 373, 375—376
Пирогов М. І. 90, *367*
Піскунов Ф. М. 14, 343
Плевако Ф. Н. 60, 353
Погребенник Ф. П. 365
Полевой М. О. 364
Потапенко Г. М. 218, 262, 371, 374, *375*
Потебня О. О. 297, 379
Потупейко М. М. 380
«Приазовский край» 60, *353*
«Просвіта» (львівська) 22 47 372
«Просвіта» (чернігівська) 124, 348, 365
Пушкін О. С. 43, 112, 363

«Рада» 365
Радченко Зінаїда 297, 378
Рашевський І. І. 124—125, 365
Романов Е. 378
Руданський С. В. 42
«Русские ведомости» 84, 90, *359*, 361
«Русский архив» 98, 362, *363*
«Русский труд» 84, 359—*360*
«Русское богатство» 78, *358*
«Руська бесіда» («Бесіда») 22, 47, *345*

«Самарская газета» 68, 355, *356*
Самійленко В. І. 263
«Санкт-Петербургские ведомости» 118, 120—121, 364, 365
«Саратовский дневник» 59, 352
Сахаров І. П. 297, *378*
«Світ» 23, 48
«Северный Кавказ» 96, *362*
Сембратович Роман 29—31, 33—35, *346*, 347
«Сибирская торговая газета» 69, *356*
«Сибирь» 63, 69—70, *354*
Скворцов В. М. 82, 359
Скворцов-Степанов І. І. 354
Сковорода Г. С. 105
Сльотова А. М. 91, 361
Соловйов М. І. 362
Софокл 20, 42
«Союз російського народу» *357*
Срезневський І. І. 297, 378
Старицький М. П. 14, 77, 352
Стебницький П. Я. *364*
Стебун І. І. 377
«Степной край» 69, *356*
«Степной листок» — див. «Степной край»
Стефаник В. С. 360
Стороженко О. П. 42
Стоюнін В. Я. 90, *361*
Суворін О. С. *363*
Сумцов М. Ф. 103, 105, 110, 112—114, *363—364*
Суходольський О. Л. 364
«Сын отечества» 70, *355—357*
Сю Ежен 20

«Таганрогский вестник» 74, *357*
«Тамбовские губернские ведомости» 361
Таціт Публій Корнелій 20
Терлецький О. С. 349
Тичина П. Г. 298
Товариство любителів природознавства, антропології і етнографії 344
Товариство підмоги українській літературі, науці і штуці 370
Толстой Л. М. 21, 359
Тургенев І. С. 21
Тютчев Ф. І. 363
«Україна» 367
«Українсько літературознавство» 377

Уско М. Н. 100
Ушинський К. Д. 90, *361*

Фаррар Фредерікс 85, *360*
Філянський М. Г. 36—38, *347*
Флобер Гюстав 21
Франко І. Я. 19—28, 39—40, 42, 44—56, 122—123, 240, 262—263, 344—349, 352, 360, 365, 371, 374—375

Харун-ар-Рашид 11
«Харьковские губернские ведомости» 58, 351
Хоружинська (Франко) О. Ф. 23
«Христианское чтение» 360

«Царицынский вестник» 68, *355*
«Церковный вестник» 360
Циганко П. Д. 124

«Червоний шлях» 363
Чермак Л. К. *356*
Черненко Ф. І. 343
Чернишевський М. Г. 364
Чернявський М. Ф. 263
Чехов А. П. 360

Шевченко В. Г. 9
Шевченко Т. Г. 7—9, 14—15, 20, 42, 114, 121, 341—343
Шекспір Вільям 20, 42, 77
Шеллі Персі-Біші 22, 47
Шіллер Йоганн-Фрідріх 20, 42
«Шлях» 365
Шпільгаген Фрідріх 21
Шухевич В. О. 376

Южаков С. М. *358*

Яворський Василь (Вікентій) 29—30, 32, *346*
Ягич Ватрослав (Ігнатій Іван Вікентійович) 49
Яновська Л. О. 252

«Die Zeit» 345
«Coppeé Francois» 275, 378
«Kurjer Lwowski» 24, 48
«Ruthenische Revue» 29—34, 346—347
Spectator 123
«Ukrainische Rundschau» 30, 346
«X-Strahlen» 29, 346

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. М. М. Коцюбинський. 1907 р. *Портрет роботи М. І. Жука* . . . . . 4—5
2. М. Коцюбинський. Сторінка автографа реферату «Іван Франко» 41
3. Будинок, у якому жив М. Коцюбинський у 1910—1913 рр. в Чернігові (сучасний вигляд). *Фото В. І. Криворучка.* 1972 р. . . . 192—193
4. Сторінка автографа перекладу М. Коцюбинського 201
5. Вітальня в будинку М. Коцюбинського. Інтер'єр. *Фото В. І. Криворучка.* 1972 р. . . . 256—257
6. М. Коцюбинський. Сторінка автографа записної книжки 281

ЗМІСТ

СТАТТІ ТА НАРИСИ

Шевченкова могила 7
Нюренберзьке яйце 10
Яків Кухаренко 14
Вироби селянок з Поділля на виставі в Чікаго 16
Иван Франко (Биографическая заметка) 19
Згадки про Романа Сембратовича 29
Філянський. Лірика 36
Іван Франко 39

Статті з газети «Волынь»

Свет и тени русской жизни (I—XII) 57
Организация общественных развлечений . . . 103
К полемике о самостоятельности малороссийского языка 118
«Галицький літературно-науковий вістник» . . 122
Вистава Чернігівської «Просвіти» 124

ДОДАТКИ

Інші редакції

Подарунок на іменини 129
Коні не винні 145

Художні уривки, нотатки, конспекти

[По Бессарабії] 163
Випадок 164
Пам'ять душі 165
Скорбота 165
[Надвечір в Неаполі] 166
Червоне й чорне 168
[Був на виставі] 172
Право слабшого 173
[Мене гнітить] 175

Павутиння 175
Вага щастя 180
[Біло] 180
[Нам завжди здається] 180
Проект організації прихильників української літератури 180

Переклади

Генріх Гейне. [Світ такий красний...] 184
Генріх Гейне. [На груди мої наболілі...] 184
Генріх Гейне. [Як красно на світі...] 184
Генріх Гейне. [Загрій мої груди недужі...] . . . 185
Адам Міцкевич. Поворот тата 186
Еліза Ожешко. Тадейко 189
Микола Вагнер. Люди та собаки 205
Гнат Потапенко. Задля хазяйства 218
Иван Франко. Хороший заработок 240
Иван Франко. Леса и пастбища 246
Федір Достоєвський. Святий вечір у Христа . . . 253

Записні книжки 257

Фольклорні записи

Другі пани деркачі... 323
Слаба ж я, слаба... 324
Я казала: купи сито... 324
Десь ти, ліщино... 325
Ой пила я у неділю... 325
У неділю моя мила... 326
Та не жаль мені... 326
Гарбуз варю, гарбуз печу... 327
В Минськім-Переминськім 327
Сонце палить... 330
Грицько вже зчорнів 331
Ой, видить бог 332
Ясно, ясно а сонечко сходить 333
Та сірі воли, сірі, половії 334
Та ходив чумак, та ходив бурлак 335
Ото раз давно ще... 336
Прислів'я та приказки 338

Примітки 339

Покажчик імен, назв періодичних видань, громадських організацій та видавництв 381

Список ілюстрацій 385

КОЦЮБИНСКИЙ МИХАИЛ МИХАЙЛОВИЧ

Сочинения в семи томах

Том четвертый

(На украинском и русском языках)

Редактор *М. В. Путря*
Художній редактор *В. П. Кузь*
Технічні редактори
М. А. Притикіна, І. А. Ратнер
Коректори
Н. О. Луцька, О. С. Улезко

Здано до складання 4.I 1974 р.
Підписано до друку 25.VII 1974 р.
Зам. № 4—141. Вид. № 302. Тираж 60 000.
Папір № 1, 84×108¹/₃₂. Друк. фіз. арк. 12,0+3 вкл.
Умовно-друк. арк. 20,45.
Обліково-видавн. арк. 19,8. Ціна 1 крб. 44 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.

Надруковано з матриць Головного підприємства республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ, вул. Довженка, 3 в Київській книжковій друкарні наукової книги, вул. Репіна, 4. Зам. 4—700.